नं. ५०७८

शांखायन श्रौत सूत्र व्याख्या

श्रीनारायण: -

पत्र. १६७ —— सं. १६९१

सूत्र पद्धति ग्रन्था:

सांख्यायनसूत्रपद्धतिः

व वृष्यापा १ - ९

५०७८

अनधिकारः केनाभिप्रायेणाधिकार इति चेत् तस्यैव भगवता ... याज्ञियात्वाहन धर्मेन भरुजं
तिभ्युहास्त्वद्यान्स्त्वादिनिशान्त पूर्वा तथ्या बोधायननानिष्टमयोः तदृषलानिति। वैश्यस्य चयः कदि
रुपांसुस्पद्युतेतस्य वचनात्मा मोतिनानुश्च वस्ते वैश्यैवायमर्थः उपपन्नः। सस्यं तथ्यापिमनु वचना
तोऽश्वद्दीविवाहपक्षेऽहोकास्यात्रन्निर्वृत्ते हृढीकरणार्थमेतत्सवो। या ... वेदे ... नमंत्पतो श्वस्दीवि
वाहमपि। असंयुज्य अविशेषेणास्रयमाणे त्रयाणां तुल्यं व्याहार्यश्च तुस्मृतिजां साधारण
त्रयाणां वर्णानां दर्शपूर्णमासौ साधारणौ इतरत्रो ... हरणं। अपिच आदित्यस्ये शाग्नोद्विनीयो ब्रा
ह्मणस्याग्नीषोमीयो वैश्यो राजन्यस्य वैश्यदेवो वैश्यस्ये संयोगात् संबंधात् व्यवस्थाकर्तृत्वात् तथा
पुरोधकामस्य पक्षेन सवा विशेषेणाश्रयमाणं ब्राह्मणस्यैव भवति। कुतः पौरोहित्ये ब्राह्मण
स्यैवाधिकारात्। यज्ञोपवीती भूत्वा देवो थर्निकर्मो लिहावि ... पप भृत ... कुर्यात्।। तदं

४ संयुज्या विधीयमानं तुल्यवोस्यत भावात् न ... रणं मपि वे ...
१ मपि

सूत्र० गानिव प्राचीनावीती भूत्वा पित्र्यार्थानि कर्माणि कुर्यात् । पिंडपितृयज्ञश्राद्धानि कर्माणि पित्र्याणि ।
२ कर्मग्रहणात्तोउहीरनामिति ज्ञांसनेयह्लोपवीती । आचमनप्रभृतिहौत्रादि[...]नमपहार्थं तिरे
णसंबध्यते ॥ तेन आचमनप्रभृतिना हौत्रादिना प्रवृत्तकर्मा निव्यावर्त्तेत्यावर्त्तनं भ्रमणं तत्कुर्या
त् । तथा च कात्यायनः । विवृत्ता वेदिं त[...]नेतरस्य व्याहन्निरिति किमुक्तं भवति । आचमनानंत
रे दक्षिणेन वृजता सव्यावृत्तिच्छन्दाहिरीक्रमणं तद्वस्य एव आंसो विमर्दनं । ततो दक्षिणावृ
त्त्वा होतृषदने सव्यावृदुपविशति पत्नीसंयाजार्थं दक्षिणावृत्त्वा सव्यावृदुपविश्यततस्य
एव प्रत्यागमनं कुर्यात् । एवं सर्वत्र गमनागमनं द्रष्टव्यं । दक्षिणावृदित्यत्र दक्षिणं बाहुमन्वा
वृत्येत्यर्थः । सव्यावृदिति सव्यं बाहुमन्वावृत्येत्यर्थः । शरीर[...]स्यैव भ्रमणं । ननु सकलस्य श राम
रीरस्यापि अत्र सकलस्य शरीरस्य भ्रमणशंका भवति । तदपि विपरीतभ्रमणेन नाविहन्यते । ननु वा २

वेयात्।व्यवायंनकुर्यादित्यर्थः।यज्ञंयज्ञांतरेणविछिंदंतिहवाएतद्यज्ञस्मितादिश्रुत्संतरात्।
अथवाहैमवादिपदार्थैर्जिवर्नमैत्रावरुणादिकंनकुर्यात्।चकाराद्गार्हपत्याहवनीयौवा।अंतरा
गमनंनकुर्यादित्यर्थः।तथाचबौधायनः।विह्नतात्रयमयामाकाश्वांनंतरेणसंचारीदिति।सोमे
तुहूरस्यालवाग्नयस्तत्राप्यंतरागमनंनकर्त्तव्यं।पदिवचनादंतरागमनशंकाभवतितत्रापिप
रिहर्त्तव्यं।इत्याहृतांकर्मणांलक्षणाहृत्तिःयज्ञोपवीतीत्यादिकालक्षणात्उद्देशः।आहृ
तामितिनिवर्त्तनेउद्दिष्टपतपव्यतेआम्नायइत्येकोर्थः।ब्राह्मणेवास्तुचेवापाठक्रमःतेनैव
क्रमेणआहृतःकर्माणिकुर्यात्।अग्निष्टोमोत्याग्निष्टोमइत्येवमादिनुपाठक्रमोनातीवा पु३
दर्त्तव्यः।कुतः।सर्वस्वारपराकौमरणकामोत्तन्नैमध्येपठेत्।अतोमृतस्यअवशिष्टानां
कर्म्मणांअपनुष्ठानंकथं।उत्तरतउदृग्भागेउपचारः।अनुष्ठानंकर्त्तव्यं।उपपद्ययोगात्समी

क्रम
पाठक्रमस्यप्रयत्नानुष्ठानैर्विधानत्वलेमध्यपठितयोःसर्वस्वारपराकयोर्मरणकामनयाविहितयोर्मध्येनुष्ठानात्
अर्धेकारिमरलेसति=अधिकार्यभावात्।सर्वस्वारपराकोत्तरपाठितानांयज्ञानां=अनुष्ठानंनस्यात्

स्न०प० पट्टनार्थः।धिष्ण्यस्यपश्चादुपविश्यातीत्यत्रावचनेपिसमीपे।प्राङ्न्यायानिदैवार्थानिकर्माणिद
३ क्षिणाद्वङ्न्यायानिपित्र्यकर्माणि।उद्दीरनामितिआग्निमारुतेकर्माभावात्।प्राङ्न्यायत्वान्न्याया
न्वारब्धोत्रधर्मवचनः।आसीनंन्यायंवाकुर्यात्।आसीनउपविष्टःऋग्वेदविहितंकुर्यात्।वचना
दन्यत्रतिष्ठन्वाहाग्निमन्थनीयाइसेवमादिषुविकल्पोमाभूदितिसूत्रारंभः।होतानादिष्टकर्तृ
कंकर्मकुर्यात्।चकारात्वचनविरोधस्यांमैत्रावरुणादयोपिकुर्युः।त्रिःसंख्यायाआरभ्ययेऋक्
समुदायाःपठिताःतेषांप्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनंकर्त्तव्यं।जपानृग्गणान्वर्जयित्वेत्यर्थः।उत्तमस्यस्व
रस्यऋगन्तगतस्यऊर्ध्वंआदिस्तत्तस्यव्यंजनस्यानेओंकारोभवति।सोपिप्लुतःत्रिमात्रःमकारां
तोवाप्रणवोभवति।तथाप्युपसर्गेकिंप्लुतएवप्रणवःस्यात्।छन्दस्यानुवचनयोर्मध्यइतिहस्माहकौषीत एम
किरितिश्रवणात्।प्लुतएव।अवसानेमकारान्तंप्रणवंकुर्यात्।सर्वेष्वृग्गणेषुतेनप्रणवेनान्तर ३

स्यात्र्प्रर्द्धर्चं पादं वा संख्यया वस्पति सप्तु रोनु वाके ष्विति बर्ह्वीहि समासः तेन द्वु रोनुवाक्यानां नाम्नो
गणधर्मः। मकारान्तौ भवतीत्यर्थः। दिदेव सो पि ऐन्द्रवायवे षष्ठे हनि चतुर्थ गणत्वे पि क्वा वे व प्रणवो
मकारान्तौ॥ ॥तस्सेतमित्यावहृतेयाज्ञिकाः। अर्द्धर्चेन वापादेन वासंख्यनमित्यर्थः। सर्वेषाम् गग
णानां धर्मः प्रणवसंख्यनादिये कर्मसंयोगेन चोद्यन्ते विकरेष्वपि अर्त्र तहि तेषु प्रथमा मध्यं परिक्ष
नीयायां उत्तमां। संतानार्थोर्द्धर्चेन वक्तव्यम्। अध्वर्युणा क्रियमाणं कर्म निरीक्षितव्यमित्यर्थः।
अर्द्धर्चावसान धर्मोऽऋचो भवंति। वचनादन्यत्। त्रीणि पदानि समस्य पंक्तीनाम वस्यदित्येवमादि
षु विकल्पो मा भूदितिनिस्स्त्रारं प्रतः उच्चैरुच्चारण धर्मकोसौ ऋग्वेदः। चकाराद्यजुरपि। प्रवरना
मधेयादिषूच्चैर्भवति। अमन्त्र जपेष्वपश्चात् नु [illegible] विषयणार्थः। वचनाद्रुपांशुभावः। उ नाव पाप
श्चेत्यादि। संस्कारस्तु दात्तानुदात्तस्वरितप्रचेतनयानां सम्यगेकश्लोकसदाष्टानां उच्चारणं कर्तव्यं। ७

स्त०प० द्वैस्वरं ईषदुच्चैः पुरोनुवाक्यायाः प्रणवो भवति। प्रणवान्तुरेनो वाक्यां न भवति। तद्याज्या ईषदुच्चैर्भवति। कृत्न
४ व्येत्यर्थः। उच्चैस्स्वरं याज्यायां यावषट्कारः कृत्नव्येः। समो वा याज्या वषट्कारः वा ज्ञाश्वो विकल्पार्थः। प्र
णवो ये यजामहेश्च वषट्कारश्च संप्रैषाः प्रैषाश्च उच्चैरुच्चारयितव्याः। यत्र उपांशु हविस्तत्र नामधेयं
च उपांशु भवत्युपांशु हविः सु स्वांगेषु निगमस्थानेषु भवति। मन्द्रं वेदस्य यं पुरस्तात् उपांशु याज्याये
५ यजामहे हवीः षट् ज्ञाप्रश्च उर्जः सहः सह उर्जः स्वारि नि उपरिष्टात् उपाद्दि एनश्च नुष्टयं सर्वासु याज्या
सु भवति। अनुयाजे ये यजामहो न भवति। अनुवषट्कारेण न भवति। प्लुतेन याज्यान्तेन च प्लु
तेन वा याज्यान्तेन वषट्कारस्य संधानं कुर्यात् वषट्कारस्य संधानं कुर्याद्विकल्प इत्यर्थः। तदुपां स्वरेण३
शुयाजे नास्ति तस्य संधानं उपांशुयाजे नु भवति। ननु किमत्र पद्धतिकारः भाष्यकारश्च प्रगृह्यस्य सं एम
धानमात्रस्यैव प्रतिषेधनवत् प्लुतेः प्रतिषेधस्तथा चाश्वलायनः। तयोरादीन् प्लावयेद्याज्यान्तं च ४

हे३

प्लुतेन याज्यान्तेन वषट्कारस्य संधानम् अकुर्वन्नपि तद्रूपं भुयाजेनास्ती ति सूत्रं । तस्यार्थः प्लुतेन याज्या
न्तेन वषट्कारस्य संधानं कुर्यात् न प्लुतेन याज्यान्तेन वषट्कारस्य संधानं कुर्यादिति प्लुतिविकल्पः

ति । तथा च पाणिनिः स्म याज्यान्त इति । अत्र प्लुतेन वा इत्यस्मिन्पक्षे संधानमात्रस्यैव प्लुतेन याज्यान्ते
नेत्यस्मिन्पक्षे प्लुतस्य न निषेधः । अतिसंदिग्धमेतत्सूत्रं भाष्यकारेणापि तद्वदस्यामेव व्याख्या
तं तत्र प्लुतिसंधानं नास्तीति । श्रावयेह आवाहनगतं आकारं चतुर्मात्रं कुर्यादिति सूत्रः । अग्निं हो
तारमावह स्वत्रापि स्वरस्य दीर्घबाधित्वात् प्लुतिरेव भवति । ये यजामहे इत्यत्र यकारस्य [illegible] एका
रस्य चतुर्मात्रा प्लुतिर्भवतीति । पुरस्ताद्याज्यानां पक्षे विहिताया [illegible] प्लुतिः । मा चातुर्मात्री कर्त
व्या अध्वर्युर्वि वौषीरपाइत्यत्र त्रिमात्रैव । पठितत्वात् । अन्यत्रापि त्रिमात्रैव भवति । पाठमध्ये भवति चेह ।
संधयक्षराणामेकारादहीनां चतुर्मात्रे एकारौकारयोः । आकार इकारश्च भवति । तद्यथा । त्वष्टा
रं सोमपीतपाइवौषट् । आदित्यस्त निभवता चास्माइवौषट् इति एवं प्रयोगः । ओष्ठ्यस्यान्त्य
कारओकारयो आकारश्च उकारश्च भवति । तद्यथा । समुद्रे ह्रीद धनतुनाउवौषालितिर्द्धं

[illegible]

[illegible]

सूत्र०
५

कारस्यवक्ष्यमाणस्त्रवशेननिषेधः।अस्माकंप्रगृह्यसंज्ञा।उँकारस्यसर्वत्रास्ति।बाष्कलानां
प्रगृह्यसंज्ञानास्ति।तत्रोपयुज्यते।अन्यानिप्रकृत्याक्षराणि।एकारश्चउँकारश्चप्रगृह्यसंज्ञौ
चात्रभवतः।तत्रआइकारीभावश्चआउकारीभावश्चनभवति।तद्यथा।नक्षोषमासानदर्शतेवौ
षट्।उँकारस्यसर्वत्रप्रकृतिभावः।चनोधाःसइसोयहेवौषलिति।विसर्जनीयोरिफितः।यत्रप्रा
तिशाख्येविसर्जनीयोरेफीतिसंज्ञितः।तत्ररेफंकुर्यात्।तद्यथा।वैश्वानरप्रदिवाकेतु
नासज्जूर्वौषलिति।बुध्यतेरिफितः।परेरेफीतिनसंज्ञितः।तत्ररेफंनकुर्यात्।तद्यथा।देवत्राचः
कृणुह्यध्वरंभावौषट्।अनुस्वारंयाज्यान्तेकुर्यात्।मकारप्रतिषेधः।अनुस्वारमकारयोरुच्चार
णविशेषःप्रातिशाख्यशिक्षादिषुप्रदर्शितं।तद्यथा।दिविस्पृशंहव्यवाहांवौषट्।अत्राश्व राम
लायनानांमकारेव्याकरणलक्षणेननकारःप्राप्नोति।तन्निषिध्यते।उच्चारणविशेषेज्ञातव्याः ५

ज्यांनेनुस्वारोवक्तव्यः।अस्मा।निचप्रकृतसाहुराणिभवंति।ओंकारोवषट्कारोचतुर्मात्रोभवति।ष
कारप्लुतरोयः।अकारःसोपिचतुर्मात्रोभवति।षोषड्जिनिप्रयोगः।एवंपंचैतेप्रकृतसावा।ओंकार
श्चआकारश्चभवतः।स्वेविधा।षडत्रप्रकृतसाभवंति।प्रकृतसाकारइतिजानत्कस्यआचार्यो
मन्यते।बार्हतराथंतरंषट्कारंकुर्यात्।उरस्याद्दीर्घमुपरिष्टात्ह्रस्वंकुर्यात्।यद्यत्रएकारंचतु+
मात्रमुपरिष्टाद्धोयजामहेइत्युपरिदेवतापदंद्वितीयान्तंवक्तव्यंयाज्याकर्तव्या।येयजामहेग्निं
जुषाणेणयेयजामहेग्निंभुवोयज्ञस्यरजसश्चनेता।यत्रपुरोनुवाक्याभवति।तत्रैतद्भवति।सप्तै
षप्रयोगेदेवतादेशनंनास्ति।जुहोति।यत्रजुहोतिपदंभवतितत्रघृतेनहोमंकुर्यात्।विशेषः
होममंत्राणांमंतेस्वाहाकारःकर्तव्यः।मंत्रारंभायनाइति।पूर्वमित्रेसेस्वाहाकाराभावः॥
समिदाधानमंत्राणांचांतेस्वाहाकारःकर्तव्यः।ननुहोममंत्राणामित्युक्तेअयमर्थः।उप

ः यत्रास्ति। तत्र होमपृथक्कुर्वं[illegible]। २

स्त्र० पंतेष्वेतस्मादनर्थकमेतत्स्त्वं भाष्यकारेण शाकलमंत्रेण स्वाहाकाराभावो दर्शितः। अनेन सूत्रे
६ ण मंत्रपृथगकुर्वं भवति। अन्याहितत्कर्म इतिकरणश्च। इति शाकलमंत्रांते सूत्रे मया क्रियत इस
र्थमित्रांते कर्मणां संनिपातं न कुर्यात्। मंत्रांते कुर्यादित्यर्थः। ~~[illegible]~~ संप्रेषितः। अनुप
समिध्यमानायेमेवमादिना अनुवचनं ब्रूयात्। तथा संप्रेषित एव यजति। इत्येतस्मार्वयाज्ञि
6 कं। यज्ञोपवीतमाहिकाया परिभाषोक्ता सामर्थ्यं द्रष्टव्या। सर्वयाज्ञिकमिति वचनात्। गृह्यविहि
तेष्वग्निविधानविहितेपि कर्मण्येषा परिभाषा स्मर्तव्या। उक्ता परिभाषा॥ ॥इदानीं दर्शपूर्णमासौ
प्रारभ्यते। तत्र यजमान उपवसथे ह निशातः अग्निहोत्रं हुत्वा अग्न्यन्वाधानं। ममाग्ने वर्चइति यथो राम
क्तं कुर्यात्। अपराह्णे पिंडपितृयज्ञं कुर्यात्। दर्शे पिबामीतिष्ठि। याजमानं ब्रह्मत्वं चतुर्थाध्या ६
येण वक्ष्यामः। उपोष्य पौर्णमासेन हविषा यजते यजमानः। तथा उपोष्य तिस्त्रकारेण दर्शि

तः। अन्यमिथुनमांसलवणमिथुनमाषेभ्य इति। पिनद्धेणयागं कुर्यात्। सांनायं वा पुरोडाशं
वा व्रीहिभिर्वा यवैर्वा तद्द्रव्यमपि श्रीयात्। घृतमप्यनेन सूत्रेणानिषिद्धत एव कात्यायनवचनात्।
तेषां भवति। आपस्तंबे दधिपयसोरपि विधानमस्ति। न ह्यस्माकं किंचन विभिद्धे पौर्णमास्यो वेदितव्यो।
अमावास्ये च द्वे वेदितव्ये। के ते। कथं न्यायते। यां पर्यस्तमयं यांति यां प्रविष्टश्चंद्रमा अस्तमयं समी।
पे काले ससर्वं उदियात्। सा तत्र पौर्णमासी श्व। प्रातःकाले चंद्रमा न दृश्यते अभिविष्यतीति इति यदा
बुद्धिर्भूयते सा पूर्वा अमावास्या। यदहश्च अद्य तत्र प्रातश्चंद्रमा न दृश्यते तेऽमावास्ये वेदितव्ये।
तत्रे ऽन्यायां। पौर्णमास्याममावास्ये ज्यायां यथाकामी तथा कार्यं। अत्र ब्राह्मणभाष्यकारेण बहु-
भाषितं। स्तत्र भाष्यकारेण त्यक्तं। वयं तावत् पद्धतिकाराः तस्माद्वक्किमपि न वदामः। उपदेशाद्यवतिष्ठे
ते। पौर्णमास्यममावास्यासंबंधिनः शाखाः। अन्वाहार्यनोत्र ममया जाह्निगताः। तेषां संकरेण न कर्तव्यं॥

स्न०त्र० पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्मिश्रत्वं स्तत्र पठितं। तत्र पौर्णमासीदेवतासंबंधः। आग्नेयः पौर्णमास्यां कर्तव्यः।
७ तथैवामावास्यायां। समानमन्यत्। पौर्णमासे कर्मत्वामावास्ये च समानं। एतद्व्यतिरिक्तं। उभय
त्र पौर्णमास्याममावास्यायां आग्नेयः पुरोडाशो भवति। अग्नीषोमीय उपांशुयाजः। वैष्णवो वा
उपांशुयाजः। अग्नीषोमीयश्च पुरोडाशः। पौर्णमासे हविर्भवति। ऐन्द्राग्नो द्वितीयो भवत्यमावा
स्ये कर्मणि। ऐन्द्रं हविः सान्नाय्यं। माहेन्द्रं वा सान्नाय्यं कुर्यात्। असान्नाय्यं पुरोडाशश्च भवति। केषांचि
द्धर्मिणां सान्नाय्यमकुर्वन् उपांशुयाजं वैष्णवमेव कुर्यात्। इतरस्त्वाग्नीषोमीयं। एवं व्यवस्था। ऋ
त्विग्वरणं। वचनमात्रेणैव चत्वार ऋत्विजो भवंति। अत्र नोपन्यस्ताः सोत्तरीयाः कृतशौचाचमनाः।
एहि होतरिति होता आमंत्रितः। प्राङ्मुख उपविश्याचम्य उष्णापूर्ण दक्षिणं बाहुमवाहृत्य सदक्षि राम
णा हस्तेन सर्पिः। अंतरेणाक्रमणीनाश्च गत्वा सव्यादात्रिषिद्धनस्तीर्णायाः वेदेर्दक्षिणेनप्रपदेन बर्हिः ७

राक्रम्य ततस्संप्रैषमाकांक्षेत् । अग्नये समिध्यमानायेति संप्रेषितः । ब्रह्मन्सामिधेनीरनुवक्ष्यामी
ति ब्राह्मणं पृष्ट्वा हिं इति हिंकृत्य संप्रदायतः प्रगृह्य पाणि भूत्वा कं प्रपद्य इत्येवमादिभिर्भुवस्वरित्यंतं ज
पित्वा । हिं इति हिंकारं मध्यमया वाचान्विरुच्चार्य प्रवो वाजा इत्युपसंधाय त्रिः । अग्न आयाहि वीतये
ति त्रिस्त्रिः । ईलेन्यो नमस्य मिति त्रिः । अग्निं दूतं वृणीमह इत्येकः । समिध्यमानो अध्वर इत्येकः । अ
ग्नमास्विह्विषु निस्त्रः । समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे अग्न माख्या जुहोतेति त्रिः । ऋग्गणेषु सर्वत्र प्र
थमोत्तमयोस्त्रिर्वचनं । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । अंते वृणीध्वं हव्यवाहनो इति सूक्तेन मणवेन अग्ने महां अ
सि ब्राह्मण भारतेति निगदेन संधाय यजमानस्य त्रीण्यार्षेयाणि अपसयं तानि यथा रसः । ता
नि तद्यथा । काश्यप आवत्सार । नैध्रुव । वैश्वामित्र । माधुच्छंदसः । अघमर्षण । वासिष्ठ । शाक्त्य ।
पाराशर्य । त्रिगोत्रस्य षट् । प्रवराणि मानवेनि वाम वैषां । पुरोहितप्रवरेणाहूत्विय वैश्यपयोः देवेद्धो म

स्त्र० द्विइत्यादिहवनइत्येवस्माय। प्रणीयप्रणानामित्यादिलिङ्गि हव्यवालिर्वैन्यवस्माय। आस्यार्वजुहुरि
८ त्यादिपरिभ्नरसीत्यवस्माय्तृतः आवाहनं। व्यावस्पनऊर्यादि। आवाहदेवान्यजमानताय। अग्नि
मग्नआवह। सोममावह। इत्याज्यभागयोरावाहनं। अथप्रधानहविषः। अग्निमग्नमावह। अग्नी
षोमौउपांशु। आवहेपुत्रेषः अग्नीषोमावावह। अत्रतैत्तिरीयाणां वैमृधयागोमिति तंत्रेण। तत्रइंद्रं वै
मृधमावहेति। देवांआज्यपांआवह। अग्निंहोत्रायावह। स्वंमहिमानमावह। आवहजातवेदः सुयजा
वयज। अत्रआकारस्यप्लुतिर्नास्ति अस्तिस्वस्यमहिम्नः॥ ॥इति पौर्णमास्यां॥ ॥अथामावास्यां उपांशु
याजस्थानेयथान्यायं विष्णुमावह। ततइंद्राग्नीआवह। देवां इत्यादिसमानं। सन्नाय्ययाजिनः उपां
शुस्थानेअग्नीषोमावह। इंद्राग्नीस्थानेइंद्रमावह। महेंद्रंमहेंद्रमावहेति वा। देवां इत्यादि। ततः ऊर्ध्व राम
जानुः उत्तरकदासनउपविश्यपविगृह्यतृणमिदाहिणमादेशोनभूमिस्पृष्ट्वा जपति अस्मिन्प्रतिष्ठाय ८

8

याद्दत्यादि त्र्यान्तमेव बाधइत्यन्तं । अपस्पृश्य । अध्वर्युणमानुष इत्युक्ते । देवसवितरित्यादि जपति ।
अत्र केषांचिद् ब्रह्मणप्रयोगश्रुतिवशात् तिवत्यागः । देवसवितरेनं ब्रूहि । ततउच्चायदक्षिणेन प्रादेशो
नत्वाध्वर्योर्दक्षिणमंसं बाहुमूलस्थानमित्यर्थः । स्पृष्ट्वा सव्येन पाइदेशेन आत्मीयमंसं दक्षिणमंसमन्वा
रभ्य जपति । इदमहमवारनामह इत्यादि भेइमेइत्यन्तं । ततोञ्जलिं कृत्वा णम्यामावी रहसाः इत्यादि जप
ति जपति । ऐंद्री मा वृतमावर्तइति सकलं पठित्वा । दक्षिणहस्तं दक्षिणं बाहुमन्वाहृत्येत्यर्थः । होतृषद
नं षनमुत्तरेण गत्वा होतृषदनस्य पश्चात्सव्यावृत्याङ्मुखस्तिष्ठन् । होतृषदनात्तृणं कं दृणं मूलतो
अग्रतश्च छित्वा दक्षिणपरमवांतरदेशं निरस्यति । नैर्ऋतिकोण इत्यर्थः । निरस्तः परावसुरित्या
दिना सहेत्यनेन मंत्रेण निरस्य । अप उपस्पृश्य पवित्रं शुष्कं कुशतृणं आसने निधाय । तस्मिन्नुपविश्या
मि इदमहमर्वावसोः सदसि सीदामीति । ततो दक्षिणेनोत्तरेण मुपस्थं कृत्वा । दक्षिणं पादं किंचिदुन्नतं

स्तु॰ ९ कृत्वेत्यर्थः। ग्रंथौपासनीयं। अंगुलिसंहतौ कृत्वा नमो द्यावापृथिवीभ्यामित्यादि जपति। जपं कुर्व
न्नेवाहवनीयं गार्हपत्यं चावेक्ष्य। उदकसंस्पर्शनाद्। एषवामा वाओ इति। प्रातःसवनीयं धर्मेण।
ततो विश्वे देवाः सुपास्तन। ऋ॰ १ तद्द्या वाचः। ऋ॰ १ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः। ऋ॰ १ एतास्तिस्रो ज
१ पित्वा। स्रुगादापनं। प्रातःसवनधर्मेण अग्निर्होता वैत्यादि यजमानदेवते सवसायां योग्निं होतारम
वृथा इत्युपांशु अभ्यक्ता घृतवतीमध्वर्यो इत्यादि याज्ञिकानि संतां। अथ पंचप्रयाजान्यजति। समुद्व
समिधः ४ इति जपित्वा। अनुद्रुत्य संनेदं ये यजामहे समिधो अग्न आज्यस्य व्यंतु वौषट्। ऊर्जः सहः सह ऊर्जस्व
रिति उपरिष्टात् पति। एवं प्रयोगः सर्वत्र। ये३ यजामहे तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु वौषट्। वसि
ष्ठशुनकानां अत्रिवध्र्यश्वानां कण्वसंकृतीनां राजन्यानां एतेषां प्रजाकामाय यजमानस्य तेषां। राम
ये३ यजामहे नराशंसो अग्न आज्यस्य वेतु वौषट्। इति द्वितीयः सर्वत्र। ततो ये३ यजामह इलो अग्न ९

आज्यस्य वेतु तृतीयः। ये यजामहे बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु इति चतुर्थः। अथ उत्तम प्रयाजः। ये३ यजा
महे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं। स्वाहा अग्नीषोमौ इत्युपांशु विष्णुर्वा यथाम्नायं। स्वाहा अग्नी
षोमौ स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इत्यादि। एवं पौर्णमास्यां। अथ अमावास्यायां उपांशुया
जानंतरं स्वाहेंद्रं स्वाहा देवा इत्यादि। असान्नाय्यं वेतु स्वाहा विष्णुं इत्युपांशु स्वाहेंद्राग्नी स्वा
हा देवा इत्यादि। अथाज्यभागौ वार्त्रघ्नौ। अग्निर्वृत्राणीति पुरोनुवाक्या ये यजामहेऽग्निं जुषाण
अग्निराज्यस्य हविषो वेतु वौषट्। त्वं सोमासि सत्पतिरिति पुरोनुवाक्या ये३ यजामहे सोमं जुषा
णः सोम आज्यस्य वेतु वौषट्। अग्निमूर्द्धा दिव इति पुरोनुवाक्या ये३ यजामहेऽग्निं वो यज्ञस्य या
ज्या। हव्यवाहो वौषडिति अनुस्वारः सर्वत्र। अथोपांशु याज्यस्य यथाम्नायं। अग्नीषोमावि म

सू॰ त्र॰
१०

मिति पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे। अग्नीषोमौ जुषाणा वग्नीषोमा वाज्यस्य हविषो वीतां। याज्या। वि
ष्णुश्चेत। इदं विष्णुर्विचक्रमे॰ पांसुरे३ पांसु। वौषट्। तच्चैः। एवं उपांसु याज्यासर्वत्र पुरोनुवाक्या।
पवनाय। ये३ यजामहे इस्तु चैः। अथो पांसुयाजेषु। केचित्सदानइति श्रुतिमावं प्रयुंजते। ये३ य
जामहे। विष्णुं जुषाणो वा। अग्नीषोमा सवेदसा पुरोनुवाक्या अग्नीषोमीयस्य। ये३ यजामहेग्नीषोमौ
युवमेतानि॰ गृभीता वौ३षट्। अथामावास्यायां॥ इंद्राग्नी वसा॰ पुरोनुवाक्या। ये यजामहइं
द्राग्नी प्रचर्षणिस्य॰ इति याज्या। ऐंद्रसानाय्यं पुरोनुवाक्या। ये३ यजामह इंद्रं प्रससा हिषे॰ रेवती
नां वौषट्। महेंद्र स्वित्। महांइंद्रो यओजसा पुरोनुवाक्या। ये यजामहे महेंद्रं महांइंद्रो नृवदाचर्ष
णिप्रा॰ कर्त्रीभिम्र्द्धौषट्। यत्र केवल इंद्रो भवति। अप्रतिनिधिरूपः। तत्र इंद्रं वो विश्वतः पुरोनु

राम
१०

वाक्या। माद्दयस्व हरिति निरिति याज्या। अथ स्विष्टकृत्। पिप्रा हि देवानिति पुरोनुवाक्या। ये ३ यजा
महे अग्निं स्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाल ग्नेः प्रिया धा
मान्ययाट्। अग्नीषोमयोरित्युपांशु विष्णुश्चेत्। विष्णोः प्रियाणि धामा० लग्नीषोमयोः प्रि
याधामान्ययाट् देवानां ~~ष्णोरित्युपांशु~~ माज्यपानामित्यादि। अमावास्यायां। उपांशुयाजा
नंतरं लिंगस्याग्नेः प्रिया० सान्नाय्यं चेत्। अपा लिंगस्य प्रिया धामानि अयाण्महेन्द्रस्य प्रिया धा
मान्ययाट् देवानामित्यादि। जुषतां हविः। अग्ने पदद्य विश्वे० द्याः३ वौषट्। उदकोपचः को
चि ब्रह्मादीनां भवन्तीति। अथ इडोपह्वानं। दक्षिणस्य पाणेः प्रदेशिन्याः अङ्गुष्ठमेव पर्व
णि मध्यमे वक्रमेणाध्वर्युरनक्ति। तयोः श्वेतं अन्तमपर्वस्थं इत्स धः। चक्षुरोष्ठे निलिम्पति। वाच ५२
स्पतिनेति मंत्रेण तयोर्यदुत्तरं मध्यमपर्वस्थं तदुत्तरोष्ठे निलिम्पति। मनसस्पतिनेति मंत्रेण अपठ

स्त० स्पृशति। दक्षिणेनोत्तरेलां प्रतिगृह्य स्वयं पंचममादाय ऋप्रसारिताभिरंगुलिभिरमुष्टिकृताभिर्हृद
११ यसंमितां मुखसंमितां वा धारयन् जपति। वामेन इलापात्रिस्थां उपहूतेह इत्यादि० जुष
स्वमेलइत्यंतं जपित्वा मध्यमपावाचा इलोपहूते सा दि मैत्रावरुणी ळं स्ववसाय। ब्रह्म देव कृ
तमित्यादि विष्णुनिस्ववसाय। पुरोलाशस्य चतुर्धा करणाय प्रतीक्षेत्। ननु उपहूते द्यावापृथिवी
इत्यादि देवपुत्रे इत्यवसाय। उपहूतोयं यजमान इत्यादि अग्निमनुपहूत इत्यवसाय अंते वा
चतुर्थीमित्याग्निरुपहूते ब्रह्म देव कृतमुपहूतमिति द्वितीयमवसानं। एवमिलोपहूतानं कृत्वा पात्री
स्थामिडां लामवधाय। याउत्तरेलातां प्राश्नाति। इलासि अस्मिन्नाश्रीत्यादिना मंत्रेण उत्तरेलां इला
भक्षः। द्वितीयो इलाभक्षः आचम्य पात्रीस्थां यजमान पंचमां प्राश्नंति। उत्तरेलासह प्राश्नातीति राम
केचित् उच्छिष्टत्वं कार्यं बहिर्गला प्राशनं। अंतर्वेदिमध्य इत्यर्थः। पवित्रवति पात्रे वाह्निमार्जि ११

नं। इदमापः प्रवहतेति तिसृभिऋचेन मार्जनमिति। पवित्राभ्यां मूर्द्धन्यवसेकं कृत्वा ब्रह्मभाग परिहरणं। तस्मि
न्कृते अन्वाहार्यमाहरंति केषांचित् ब्रह्मभाग परिहरणं प्राशित्रहरणमिति प्राशनात्पूर्वं भव
ति। ततो यजमानः अन्वाहार्यं दक्षिणां ददाति। ऋत्विग्भ्यस्तं यथा भागं प्रतिगृह्णीध्वं इत्युक्त्वा। अस्मा
इष्टः समृध्यर्थं अन्वाहार्य दक्षिणा। ब्रह्मादिभ्यो ऋत्विग्भ्यो हं सम्प्रददे। तं यथा भागं। प्रतिगृह्णी
ध्वमिति वा। ब्रह्मा कोदादिति तेन मंत्रेण गृह्णाति। अन्ये प्रजापतये त्वा मह्यं वरुण इत्यादिना प्रति
गृह्य कोदादित्यनु प्रस्थाप्य अनुमंत्रयेत्। ॐमिति वा प्रतिगृहीत्वा कोदादिस्पृशानं। ब्रह्मणः कोद
दिसेति प्रतिग्रह मंत्र एव नानुमंत्रणं विशेष विधानात्। इतरस्य सोम विहित प्रकारेण प्रजाप
तये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमशीय। प्राणो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इत्यनेन दोमिति वा
सर्वं इति विधानं सर्वत्र द्रष्टव्यं। अतः अनुयाजार्थं आहवनीये प्रक्षिप्तां सामिधं अनुमंत्रयते। एषा

स्त्र० इत्यादिनाऽग्निर्मूर्द्धेत्यादिना एतत्सर्वं तं मध्यमया वाचा नतउच्चमेन स्वरेण त्रीननुयाजान्यजति । ऋर्भु
१२ वः । देवं बर्हिर्वसुवने वसु धेयस्य वेतु ३ वौषट् । उर्जःस्वहः स हर्उजः स्वः । अत्र येय यजामहे नास्ति । अत्र
देवो नराशंसइति द्वितीयः । देवो अग्निः स्विष्टकृत्सु० अमक्षते त्यवसाय । तोमसी । नुषौ । मित्यादि वी
12 ही ३ वौषट् । इतितृतीयः । सूक्ता ब्रूहीति इदं द्यावा पृथिवीत्यादि वा गमी त्यवसाय । उपश्रुतीत्यादि
द्यावापृथिवी स्तामित्यवसाय । शंगयीजीरेत्यादि कृता वित्यवसाय । वृष्टि द्यावारीत्यादि तयोरा
विदीत्यवसाय । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायो कृता इति देवसे सर्वत्र । सोमो हवि० अग्निर्हवि० ।
मो३ अग्नीषोमौ इमुपांशु । हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायो क्राता । एवं द्विदेवसे सर्वत्र । अग्नीषोमौ
हविरजुषेतां ॰ताम् । अमावास्यायां । अग्निः । सोमः । अग्नीषोमौ । विमृधो । यथाम्नायं उपांशु । इं राम
द्राग्नी हविरजुषेतां । सन्नयतः । इंद्रो हविः । महेंद्रो वा । देवा आज्यपा ~~इत्यादि~~ आज्यमजुषंतावीवृधं १२

त्महोज्यायोक्लृत। एवं बहुदेवत्येसर्वत्र। अग्निहोत्रेएत्यादियथासूत्रपठितं। तद्यथा। अग्निशर्मादि दे
वदत्तत्रशर्मोर्यन्नरां देवयज्यामित्यादि। आशास्तेइत्यवसाय। एवंकृत्तिकादिजन्मनक्षत्रदेवतामुद्दा
यीशर्मपदमंतेततो व्यावहारिकं। केचित्तन्नक्षत्रनामइवप्रयुंजते। तद्यथा। कृत्तिकाशर्मादेवदत्तशर्मो
त्तरामित्यादि। आशास्तेइत्यवसाय। पदेनेनहविषेत्यादिमानुषाइत्यवसाय। इष्टंववीतमित्यादिना
मोदेवेभ्यइत्यवसाय। अथवा। इष्टंचवीतंचाभूदुभेचैनोद्यावापृथिवीइतिप्रयोगः॥ सर्व एवास्थितप
ठः। ततोबहिष्प्रंजलिंनिधाय यजपतिं नमउपेति। शंयोर्ब्रूहीत्युक्तः। तच्छंयोरावृणीमहइति शंयोर्वा
कमाह। मानुषेभ्यइत्यवसाय। उद्ध्वेजिगातुमेषजमिति द्वाभ्यांपदाभ्यामवस्येत्। अपउपस्पृश्य। वे
दंगृहीत्वा दक्षिणतउर्ध्वउपसस्य पश्चादुपविशति। पत्नीसंयाजैरुपांशुचरंति। सोमायानुब्रूहीत्यु
क्तः। आप्यायस्वसमेतुते पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे सोमंसंतेपयांसियाज्या। इहत्वष्टारंपुरोनुवाक्या।

स्व०त्र० येऽ३यजामहेत्वष्टारंतन्नस्तुरीपंयाज्या।देवानांपत्नीरुशतीःपुरोनुवाक्या।येऽ३यजामहेऽग्निंगृहपतिं
१३ वयमुत्वागृहपतेयाज्या।वसंतिशास्त्रसर्वोपांशुत्वं।तथापिकेचिदध्वर्यवःसोमायेत्युपांशूक्त्वाऽ
नुब्रूहीत्युच्चैः।सोममितिउपांशुयजेत्युच्चैः।तथाचबौधायनः।वेदमुपभृतंकृत्वाचतुराज्यस्यगृह्णन्
आहसोमायेत्युपांशुअनुब्रूहीत्युच्चैरास्रावयाह।सोममितिउपांशुयजेत्युच्चैर्वषट्कृतेजुहोती
13 ति।तत्रअध्वर्युवशात्अस्माकमपियेऽ३यजामहेवषट्कारयोरेवानां।किंचिदुच्चैस्त्वं।तत्रसंप्रदायाभा
वात्यथासंप्रेषितंवेति।बह्वृचदेवतायागमिष्टौस्त्रिवत्त्वात्।यजमानःप्रजाकामश्चेत्।देवानांपत्नी
नांयागानन्तरंराकासिनीवाल्योर्गृहपतियागात्पूर्वं।राकामहंसुहवांपुरोनुवाक्या।येऽ३यजामहे
राकांयास्तेराकेसुमतयःयाज्या।सिनीवालिपृथुष्टुकेपुरोनुवाक्या।येऽ३यजामहेसिनीवालींयासुबा एम
हुःस्वंगुरिःयाज्या।गृहपतियागान्तेचउपस्पर्शनंवृद्धसंप्रदायः।सर्वेजनादिकृत्वा।इडोपह्वानं। १३

उपहूतरदितस्पस्थानेयथाइत्सहसवइतिजपति। इलोपहूतेत्यादिसर्वंवदेत्। उपहूतोयंयजमानी
त्वाकिंविकारः। पत्न्याधीनत्वात्। इलासीतिउत्तरेलांप्राश्नपदितीयोपात्रीस्थभक्षः। पात्रीस्थां
यजमानपंचमाः। होतुरिस्मेकवीतितेत्रिरीयाः। तत्रतेषांत्र्यधस्तिराग्नीध्रस्थभक्षयानि। आचम्य
माजनिंसर्ववदेत्। पवित्रान्तरेण। इलांताःपत्नीसंयाजाः। शंयंतावेतिविकल्पः। शंयोर्ब्रूहीतिप्रेषि
तश्चेत्। शंयोर्वाकमाह। उदकोपस्पर्शनं। ततःतूष्णींवेदंविमुच्यप्राङ्मुख्याःपत्न्याःअन्वाहरामीतियोक्त्र
विमोकंकुर्यात्। निष्कृत्यमुंचतीतिकेचित्। तथापिच्छासीनंप्रार्थयेद्वाहूयमितिपरिभाषितत्वात्।
निष्क्रान्तासीनायाःप्राङ्मुख्याःप्रत्यङ्मुखःनिष्क्रमणीतिस्रगृह्यदृष्टत्वादितिनितेषामाशयःपरत्वेत
त्। नत्रैवप्रभवातीति। ततोयोक्त्रमुक्त्वावेदंचपत्न्याःअंजलौकृत्वाअग्निपरिषिंचेजपति। कामायत्वा
वेदोसीत्यादिमन्त्रेयमित्यंतः। ततोयोक्त्रमपनीयहूतवंतंकलाप्यनमित्यादिवाजिनमित्यंतं अंजलि

स्त्र० १४

14

क्षिवेदेपत्नीवाचयतीतियदिबक्ष्यःपत्न्योभवंतिसर्वासांवाचनं।ततःपत्नीवेदस्तरणनांतंनूर्ध्वंगृहीत्वा
न्तरेणोरूमहतिपतीनामेजघ्नप्रदेशादित्यर्थः।शेषंहोतागृहीत्वागार्हपत्यस्योत्तरत्रारभ्यए
केकंतृणंश्चाबर्हिषःस्तृणाति।तंतुंतन्वन्निसेतयज्ञस्थंवशिष्टंनिधाय।ब्रह्मणोसिसंस्त्रणःप्रजये
सिसंस्त्रणःप्रजयेतिमंत्रेणउपस्थानंकुपाद्रेणना।एमेनाग्नेब्रह्मणवाइसस्वेतिआहवनीयोपस्था
नंकृत्वाउपस्थइपोस्तरजप्नेहोताप्रवाथारिषनास्तृणेभवतीत्यर्थः।अंतरेणोत्करंप्रणीताश्चप्रातिप
तेनैवनिष्क्रामेत्।यदिस्वयमेवाध्वर्युर्वेदंशात्वेदयोक्तेविमुंचति।तर्हिहोतावाचनंकुर्यात्।यद्यध्व
र्युर्वेदंस्तृणातितर्हिवेदशेषापस्थानंकुर्यात्।आहवनीयोपस्थानापमाइतिनोस्रजनुं॥ ॥दर्शादि राम
र्शमासौसमाप्तौ॥ ॥अत्रापिपरिभाषासूत्राणिसंक्षेपेणव्याख्यास्यामः।व्याख्यातौदर्शपूर्णमा १४
सौप्रकृतिरिष्टिपशुबंधानां।प्रकृतिमूलयोनिरित्येकोर्थः।अंतरेणाज्यभागौस्विष्टकृतंचयादि १

ज्यते। तत्प्रधानं। आज्यभागासिष्टकृतोमध्ये प्रधानयागः। मंत्रकं भवति। तदस्थाने आवा इपस्थानं॥ अन्मा
न्यंगानि। तेषामभिन्नकालेर्थी। तेषामंगानामभिन्नकाले प्रधानप्रयोजने विभवः शाश्वक्तिरस्ति। उपकरोती
त्यर्थः। तद्यथा। प्रधानवत्कालेसकृदंगानि। तुरायणे काल भेदात् पृथक्। तत्र लक्षणं। आग्नेयोष्टाकपा
लइत्येवमादितद्धितांतेन वा चतुर्थ्यंतेन वा संबध्यते। तत्र देवताविकारे। तद्देवते याज्यापुरोनुवाक्ये
दाशातयीषु निरीक्षितव्ये। उक्षिणिंद्रहतसोवा वज्रं पिता। वर्षीयसी तु याज्या समेवा। गायत्री त्रिष्टुभौ परी
क्षेत्। प्यत्रैतेषां लक्षणानां किं विरूपवतीति तत्क्रमयति। ऊर्वे। इवामहे। श्रुधि। आगहि। एदं बर्हिः। निषी
द। देवतानां। इति पुरोनुवाक्यालक्षणानि। अथ याज्यालक्षणानि। अग्ने पिबा जुषस्व। मत्स्व आ वृषाय
स्वा। वीहि। प्रदेवतानामेति। एतानि लक्षणानि यां याज्यास्स्युर्भवति। ता याज्यानुवाक्याः कुर्यात्। तद्देवत्याः
पुनर्लक्षणाधिकारात्। अनंतरयुक्ताश्च। अनधिगच्छंस्तद्देवत्ये दाशतयीष्वलभ्यमानः तत्र संज्ञका

स्त्र० यां यजेत् । इममास्तृणुधी हवमिति पुरोनुवाक्या । स्तीर्णे बर्हिरनुषगिति याज्या । एतेन ग्रसंक्रमेण सर्वदेवता
१६५ भिधाने । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं द्विदेवत्संबंधे तद्विवचनेन ऊहः कर्तव्यः । बहुदेवत्संबंधे तबहुवचनेन । व्याकरणल
क्षणेन सम्यगूहः कर्तव्यः । पौर्णमासी विकारश्चेदित्युक्ते वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । अमावास्याविकार इत्युक्ते वृ
धन्वंतावाज्यस्य भागौ अनादेशे कथं कुर्यात् । सामान्यानियमः कार्यः । तद्यथा । पौर्णमासी देवता यत्र भ
15 वंति तत्र अनादेशेन वार्त्रघ्नौ कुर्यात् । अमावास्या देवता भवंति तत्र अनादेशे वृधन्वंतौ कुर्यात् । हवि
ष्टोता । तद्यथा । पुरोडाशेण यत्र भवति तत्र अनादेशे वार्त्रघ्नौ कुर्यात् । अत्र पयसा सान्नाय्यं भवति । त
त्र वृधन्वतौ । उभयोरपि तुल्यता यत्रास्ति देवता संबंधश्च हविः संबंधश्च । तत्र हविः संबंधो बलीयान् । त
द्यथा । आग्नेयं पयसि इत्युक्ते वृधन्वंतौ कुर्यात् । ऐंद्रं पुरोडाशमित्युक्ते वार्त्रघ्नौ कुर्यात् । सा मदइपंचसामि राम
धेनीनां सर्वत्र द्रष्टव्या वचनादन्यात् । अनादेशे भतीकग्रहणं । यत्र ऋचां भवति बहूनां हविषां त १२

त्रपुरोनुवाक्या प्रथमा । द्वितीया याज्या । एकस्य हविषस्तथैव द्वितीयस्य हविषो ऽपि । पुनरपि लिंगेन वा
दैवतेन वा लभमानो दाशतयीषु । आहुतीर्वा याज्या पुरोनुवाक्या । तां विकृतिभूतां देवतां ध्यात्वा । त्रा
ह्मणस्थां देवतां ध्यात्वा । प्रकृतीभिः याज्यानुवाक्याभिर्यजेदित्यर्थः । अग्निर्मूर्धेत्युपरूपस्योत्तिपादि
भिः । एवं परिभाषासूत्राणि क्रमस्तुत्ये अव्याख्याते कृतः । अर्थसंक्षेपेण कृ इति । पुनरपि यत्र यत्राय
मर्थ उपपद्यते तत्रस्थमेव कथ्यते । एवं पद्धति [illegible] नाहि किमर्थं व्याख्यारम्भः कृत इति चेत् । न दृष्टा किं वि
स्पष्टं भवतीति मत्वा व्याख्यातं ॥ ॥ इति वंगरवायनसूत्रे कौषीतकिमतानुकूलोपदेशे शेषवेनाख्यालया वि
धानेन विरचितायां पद्धतौ प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः ॥ छ ॥ ॥ उवसंते ब्राह्मणे नाम्नाधेयं कर्तव्यं । ग्रीष्मे ह
त्रियस्य । वर्षासु वैश्यस्य । यजमानस्याधानं भवति । शरदि वा द्विजैरेकतो सर्वेषां वर्णानां भवति । यथा
कामी स्वर्तूनां सोमेन यक्ष्यमाणो यजमानः नर्तुमतीक्षेत । न नक्षत्रमिति श्रुत्यन्तरदर्शनात् । अमावा

सूत्र० स्यायां पौर्णमास्यां वा कुर्यात्। अर्के षेव क्षत्रेषु। अथ वा उक्तेषु ऋतुषु शुक्ल पक्षे उत्पन्न नक्षत्रे कुर्यात्। कानि
१६ नक्षत्राणि शुभ्रपानि कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः। नयाव शुभ्रस्तंतेरा। कृत्तिकास्वग्नीन् आदधीत इत्यादि रो
हिण्यामग्नीन् आदधीतेत्यादि सर्वं फाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी हस्तः एतानि षट् नक्षत्राणि शुभ्रपानि सर्वकि
मोऽग्नीनाधास्य इति वाक्यशेषः अत्र आध्वर्युशाखायाः सर्वकर्म भवति। अथ यस्मिन् दिने आहवनीयाधान
16 ने करोति तद्दिने इष्टिं कुर्यात्। द्वादशाहे वा। मासे वा। ऋतौ वा। संवत्सरे वा। अतीते वा एवं कालविकल्पाः।
अथेष्टयः। तत्र पौर्ण पौर्णमास्याधाने पौर्णमास्यामेवाग्न्युत्पत्तिः इष्टयश्च। अमावास्याधाने प्रतिपदि
नेष्ट्याग्न्युत्पत्तिः इष्टयश्च। प्रथमा अग्नये पवमानाय पुष्टिः। तत्र यजमान आचम्य वाधानं यथोक्तं कुर्या राम
त्। ब्रह्मवरणं नावः। ब्रह्मा आचम्य। दक्षिणद्वारे नंतरेण प्रपन्नो रोगतासव्या हतत्रयेणाहवनी १६
यं परीत्य ब्रह्मासनस्य दक्षिणतः सव्याद् दक्षिणं तृणमेकमादाय मूलतश्चाग्रतश्च निरस्तः परावसुरि

ति मंत्रेण छित्वा निरस्य होतृवत् । इदमहमिषु रुद्रं मुखउपविश्य । दक्षिणोत्तरि णमुपस्थं । कृत्वा । बृहस्प
तिब्रह्मासदइत्याहिजपति । यजमानः यथावदाचम्यसंवरप्रवेशाव्रतग्रहणादिकुर्यात् । ततः आसन्नेह
विषि होतरेही त्यामंत्रितः । होता प्राङ्मुखउपविश्याचम्य । दक्षिणहस्तं तरेणाङ्कं रंप्रणीताश्च गत्वा
वेदेः पश्चिमतः सव्यात् दक्षिणेन प्रपदेन बर्हिराक्रम्य वेद्यं तस्मिता पश्चात् पाणि विक्रम्य कस्यानं ।
अग्नये समिध्यमानायेति संप्रेषितः कंप्रपद्यादिद्विर्दर्शपूर्णमासवत् । अगुर्वक्स्वरितं तंजपित्वा । हि
कारत्रयं उच्चार्य प्रवो वाजा इत्युपसंधाय न यमाग्निरेवमाहिसामिधेनीष्वध्वं । पंचदश सामिधे
न्यः । आवाहने विशेषः । अग्निमग्न आवह । सोममावह सौम्यभागो । ततः अग्निं पवमानं इत्युपांशु
आवहेत्युच्चैः । देवां आज्यपां इत्यादि समानं । प्रयागे त्वप्रवरनाम्नानि चतुरः प्रयाजाः पौर्णमास
वत् । उत्तमप्रयाजे विशेषः । स्वाहाग्निं । स्वाहा सोमं । स्वाहा । अग्निं पवमानइत्युपांशु स्वाहा देवा आ

स्त्र०
१७ 17

उपयाइत्यादि। वाजी द्यावाजपत्यागौ। अग्नये पवमानायानुब्रूहीत्युक्तः। अग्न आयूंषि पवस० नः। आ
रे० नो। उमित्युक्तैः। अग्निं पवमानं यजेत्युक्तः। भूर्भुवः। ये३ यजामहे। अथोपांशु अनुब्रूमन्। अ
ग्निं पवमानमग्ने पवस्व० पूं। स्वधं हविषि० षं। वौषलित्युक्तैः। उर्जिःसहः। कुविदुपांशु हविषियाज्यां
तेनस्तुतिर्नैछंति। तस्मात्सर्वं तदुपांशु याजे नाप्ती। तिस्तत्रैव निक्षिपितं। अग्नये स्विष्टकृतेनब्रूहीत्युक्तः।
तं हि शाश्वं तईलते स्तुर्च०। पुरोनुवाक्या। पिंयाज्यामहेग्निं स्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रिया॰ सोमस्य प्रि
या० अग्नेः पवमानस्य०। उपांशु। प्रिया० देवानामित्यादि। तस्यामयेत्रनये० जिः। यद्दुष्यंत
ईधताश्वौषट्। याज्या। इलाम हूणादि दक्षिणा। त्रिरुपीस्थितु यथा। विजल्पदेयानत्र रूप्यायते राम
निगाः प्रतिगृह्यकोदादित्यनुमंत्रयते। ब्रह्मा च अग्नेनैव प्रतिगृह्य सूक्तानि। अनुयाजा अश्व। स्त १७
क्राब्रूहीत्युक्तः। इदं द्यावापृथिवी इत्यादि। नयोरा विदी मवसा या। अग्निर्हीविर० कृता। सोमो हवि

नेन१

रं०कृत। अग्निः पवमान उपांशु हविरं०कृत। उच्चैर्देवा आज्यपा इत्यादि। यथावत्। स्तु कूहू हूयथा

मायेन। अग्ने पवमानस्योक्तिं। अग्निः पवमानः स्तमपनुदं त्वि निद्यां यो वकिं तेहो नो वेद माहाय।

पत्नीसंयाजादि आहवनीयोपस्थानं कृत्वा पश्चिमेपां स्जाते। यजमानोपि यथावद्याजमान। अग्नि

ष्टेगृहपता विसेवमा हिसम्पकूकृपति। अथ द्वितीयेष्टिः॥ अन्विंवाधनं। ब्रह्मवरणमावः। य

जमानः संवरम वेत्नः। द्विहविष्का। अग्नये पावकाय। अग्नये शुचये आसन्न योर्हविषो आचम्य पंव द्दश

सामिधेन्यः। वृधन्वंता वाज्यभागौ। आवाहनं। अग्निमग्न०। सोम०। अग्निं पावकं० उपांशु। अग्निं शुचिं

उपांशु। अग्निं शुचिं उपांशु। देवा आज्यपा मित्यादि। अत्र मेषयाजो। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वा २।२

हाग्निं पावकं। उपांशु। स्वाहाग्निं शुचिं। उपांशु। स्वाहा देवा इत्यादि। अग्ने पावक रो० विषा पुरोनु

वाक्या। येयजामहे। अग्निं पावकं स नः पावक दीदिवः ०ह। उप०न०ः वोषट्। याज्या। अग्निः शुचिव्रत

स्तव० तत्तमः पुरोऽनुवाक्या । येऽ३यजामहे । अग्निं स्तु विमु इ ग्नेस्तु वयस्तव याज्या । अथास्विष्टकृत् । अग्निम
१८ ग्निं हवीमभिः पुरोऽनुवाक्या । येऽ३यजामहे ऽग्निं स्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रियाण्सोमस्य प्रिया० अग्नेः पा
वकस्य प्रिया० अग्नेः शुचेः प्रिया० देवानामित्यादि । अग्निनाग्निः समिध्यते याज्या । सूक्तवाके नयो
रा वृधादी सवसाय । अग्निरिहविर० कृत । सोमे हविर० कृत । अग्निः पावकः । हविर० कृत । अग्निः
18 शुचिः । हविर० कृत । देवा आज्यपा इत्यादि । अथ सूहनं । अग्नेः पावकस्याग्नेः शुचेरुजितिमित्यो
त्यादि । अग्निः पावकोऽग्निः शुचिस्तमपनुदं त्विति । आहवनीयोपस्थानान्तं कृत्वोपस्थेऽपोस्वृज्यते । य
जमानः सकुलं याजमानं करोति ॥ ॥ अथ यत्नतीयेष्टिः ॥ ॥ अग्न्यन्वाधानं । ब्रह्मवरणाभावः । यत्नमा
नः संचरस्थवेद्याः । आचम्य । कं प्रपद्य इत्यादि । समिद्द्वाभ्यामिधेन्यः । आवाहनं । अग्निमग्न आवह । सोममग्न आ राम
वह । अदितिं उपंस्तु आवह । देवां इत्यादि । उत्तमे प्रयाजे । स्वाहाग्निं । स्वाहा सोमं । स्वाहा । अदितिं ॥ १८

स्वाहा इ वाइ् त्मा दि। सद्वंता वाज्यभागौ। कौ तौ। त्वमग्ने सप्रथमा असि। सोमयास्ते मयो भुवः। एतौ
सद्वंतावाज्यभागौ। अनत्वा मदितिं महि। पुरोनुवाक्या। ये ३ यजामहे। अदितिं मही मृष्णुमातरं या
ज्या। अथ स्विष्टकृतः। अस्माकं आदित्यस्यैंद्राग्नो दिनी यो ब्राह्मणस्यैतेव माहिद्दृष्ट्वा स्विष्टकृतः
प्रागेव का सायनानकुर्वंति। कुर्वंत्यन्ये अध्वर्युकिं कगदपः। प्रेषो अग्नेदी दिहि स्विष्टकृतः पुरोनु
वाक्या ये ३ यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमया॰ अग्निरग्नेः प्रिया॰ सोमस्य प्रिया॰ अदित्याः प्रिया॰ देवा
नामिमस्यादि। इमो अग्ने वीततमानि याज्या। स्वकृ वा को अग्निर्हविरं॰ कृत। सोमो हविरं॰ कृत। अ
दितिः हविरं॰ कृता समानमन्यत्। ऐंद्राग्नस्य इंद्राग्नी अ वसा प्रवर्ष लिंद्राग्न्यस्य इति प्राकृतौ। य तत्स्विष्ट
कृत् कुर्वंति चेद्वा तत्र अग्नये प्रथमा इष्टिर्भवति। तत्र चाग्नेर्न वाज्यभागो प्रधान हविषः। अग्ने घृते
न पुरोनुवाक्या। उपत्वा जुहोम मेति याज्या। कुर्वंतस्त्विति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। अग्निं सि

स्त्र० प्रकृतमेमपालग्निरग्नेः प्रि० सोमस्य प्रिया० अग्नेः प्रिया० देवानामित्यादि। अग्निं स्तोमेनेति याज्या।
१९ स्वक्तवाकादिसमानं। प्रथमे वासनतंत्रे मध्यमे वाद्विष इति विकल्प एवमादयः पक्षाः। अध्वर्युः प्रत्य हवि० २
याः। आदित्यस्य ऐंद्राग्नो द्वितीयो ब्राह्मणस्य। तृतीयस्य ऐंद्रः। वैश्यस्य वैश्वदेवः। अग्नीषोमीयो
वा ब्राह्मणस्य विकल्पः। विश्वेदेवासः स्तीर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य। अन्येषां प्राकृताः। अथ
19 वा। तासिष्टीनां तन्त्रं देवतातिरेक इति विषमस्त्वहं प्रथमेहनि। अग्नये पवमानायेष्टिवत्। द्वितीये ह
नि पावकायेष्टिः पूर्ववन्नाज्यभागौ। चतुर्थे द्वि। अग्निः पवमानः विसृष्टश्च द्वितीयः प्राकृतयो याज्या
नुवाक्याः। पंचमेहनि अग्निः पावको विसृष्टद्वितीयः तत्र पूर्ववत्। षष्ठेहनि अग्निश्शुचिः विसृष्टद्वितीयः।
स्मुवितंत्रवत्। सप्तमेहनि अग्निः वि पवमानो विसृष्टादित्यश्च तृतीयः। ॥१॥ पवमानस्या तंत्रं। अष्टमे एम
हनि अग्निं पावकं विसृष्टादित्यस्तृतीयः। पावकश्चापं तंत्रं। नवमेहनि अग्निं शुचिं विसृष्ट रादित्यस्तृ १९

तीयः। शुचेः ध्यायं तंत्रं। दशमेहनि आग्नेयीष्टिः शुरुः। पंचदशसामिधेन्यः॥ वार्त्रघ्नावाज्यभागौ॥ इ
अग्ने द्युम्नेनापत्न्यादि समानतंत्रं। एवं रथकारस्याधानं पुनः। सवत्सं चतुर्विंशति निर्गा वो दक्षिणा। द्वा
दशाष्टौ इति विकल्पः प्रतिविभज्य दद्याति। अध्वः स्नानमानरथवासो जाश्व दानं वा। श्रुतौ द्वादशोपि अ
ध्वं त्रयोदशामिति॥ ॥ इति अग्निहोत्राधानं॥ ॥ ततः सायं समये अग्निहोत्रहोमं जुहुयात्। स्वयं यज
मानः प्रातश्च एवं द्वादशरात्रं स्वयमेव जुहुयात्। ततो अन्ये शिष्यादयः कुर्युः। सत्रांतरे हीरहोमी। नि
सप्तमी। ब्रह्मचारी। द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमिति। सत्यवदनमतिथिस्य श्रद्धानं। यावत्सामर्थ्यं यथा
वक्रीवं कुर्यात्। व्रातपतीष्टिर्भवति। व्रतहानौ। पश्चाद्यागं अकृत्वा अनया घृतपो मांसं नाश्नीयात्।
आग्रयणेष्टिं अकृत्वा नवानामोषधीनां फलानि नाश्नीयात्। एतेषु निमित्तेषु दोषपरिहारार्थं व्रा
तपतीष्टिं कुर्यात्। आगामिन्यां पौर्णमास्याम् अन्वारम्भणीयेष्टिः। मातृकजात्या मुदयिकं श्राद्धं॥ ॥ छ॥

स्त्र°
२० पौर्णमास्यां संवेत्। आधानेन समारोह्य अन्वारंभणीयेष्टिं कृत्वा मध्यंदिनकाले पौर्णमासीमिष्टिं कुर्यादित्यर्थः। अ
न्वारंभणीयायां अग्निन्वाधानं ब्रह्मवरणं संवत्सरप्रवेशः। सप्तदश सामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न
आवह। सोममावह। अग्नाविष्णू आवह। सरस्वतीमावह। सरस्वन्तमावह। देवां आज्यपां इत्यादि। पंच
20 हविषे तिवेत्। अग्निं गृणिनमावह। अग्निं व्रतपतिमावह। उक्तमप्रयाजे। ये ३ यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा
सोमं स्वाहाग्नाविष्णू स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा सरस्वन्तं स्वाहा देवां इत्यादि। पंचवा। स्वाहाग्निं गृणिनं स्वा
हाग्निं व्रतपतिं। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानहविषां अग्नाविष्णू महि तद्वां तघृतस्य गुह्यानि नाम। तद्वांमिति
दमेदमे सुष्टुतिर्वामियानोपवां जिह्वा घृतमाचरण्यात्। पुरोनुवाक्या। ये ३ यजामहे अग्नाविष्णू अग्ना
विष्णू महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणा। दमे दमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्च राम
रण्या वौषट्। पावका नः सरस्वती पुरोनुवाक्या। ये ३ यजामहे सरस्वतीमिमा जुहोनेति याज्या। जमी २०

यंनो त्वय्यवङ्गनि पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे सरस्वंतं सवाकृधे नर्यो योषणासुइनियाज्या। पंचवेत्।
त्वमग्ने व्रीरवद्यशः पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निं भगिनं तं भगोनश्चाहिरत्नमिषेयाज्या। त्वमग्ने व्रत
पा असि पुरो०। ये३यजामहेग्निं व्रतपतिं यद्वो वयं प्रमिनामयाज्या। निष्टलस्य स्विष्टकृतः। ये३यजा
महेग्निं स्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० त्वष्टाविश्वेः प्रिया० सरस्वतः प्रिया० सरस्व स्व
तः प्रिया० देवानामित्यादि पंचवेत्। अग्ने भगिनः प्रिया० अग्नेर्व्रतपतेः प्रिया० इत्यादि। धेनुर्दक्षिणा।
अन्यसर्वं दर्शपूर्णमासवत्। रुद्रायपत्नेनिप्रतिग्रहमंत्रः। कोदादितिसनुमंत्रणं। सूक्तवाके नयोरा
विदीत्यवसाय। अग्निर्हविरकृत। सोमो हविरकृत। त्वष्टा विश्वहविजुषेतामवीवृधेतां महो।
ज्यायोक्रातां। सरस्वती हविरकृत। सरस्वान् हविरकृत। देवा आज्यपा इत्यादि पंचवेत्। अ
ग्निर्भगिकृत। अग्निर्व्रतपतिर्हविरकृत। आहवनीयोपस्थानांतं कृत्वा। उपसृष्टो रूप्यते।

स्म्र॰ सद्यस्कालपक्षेतदानीमेवपौर्णमासीर्थेऽग्निंन्वाधानंकेचित्। उपयन्त्यपिश्राद्धं। यथयथायावत्पौर्ण
२१ मासमसवनंतंत्रंकुर्यात्। तत्र अन्वाहार्यपेशिदक्षिणा। सर्वमेवज्ञानविग्रहणादिकंवचनमात्रेण।। ।।पुन
राधेयंवक्ष्यामः।। ।।ऋद्धिकामस्य। यथासंपत्तिस्मस्यभवतिविशेषास्तिनिर्हिकत्वाज्जरिति। एवमादिवि
21 चारोदृष्टव्यः। पुनर्वसुनक्षत्रमहीत्यपुनराद्धीतेति। मध्यंदिनस्यकालइतिनिश्चितः। आवाहनं।
अग्निमग्नआवह। सोममावह। अग्निमावह। अग्निंवैश्वानरमावह। देवाँआज्यपाँइत्यादि। वाग्नेयी
वाज्यभागौ। अग्निर्मूर्द्धाभुवोयज्ञस्यइतिप्रकृतमाभ्यस्य। वैश्वानरोनऊतयआप्रयातु। अग्निर्नःसुष्टती
रूपो। पुरोनुवाक्या। येऽयजामहेऽग्निंवैश्वानरंपृष्टोदिविपृष्टोअग्निःयाज्या। नित्यःस्विष्टकृतः। अयाल
ग्निरग्नेःप्रियापा॰ अमामसोमस्यप्रिया॰ अग्नेःप्रिया॰ अग्नेर्वैश्वानरस्यप्रिया॰ देवानाज्यपानामित्यादि।। सूक्तवाके। अ राम
ग्निरग्निर्हविरकृत। सोमोहविरकृत। अग्निर्हविर॰कृत। अग्निर्वैश्वानरोहविर॰कृत। देवाआज्यपाइत्या २१

दि। एतत्तंत्रं अग्नीनां निंदावशेन वायस्य मनसि उद्दिष्टामिष्टं वर्तते। अग्नीनां नामस्तुकामनमिच्छते। यज
मानस्य भवति। मध्या वर्षेष्विनर्वस्तु नक्षत्रे यावाषाढं द्वौ त्रयामावास्यास्तु न वस्तु युक्ता तस्मिं दिने मध्यान्हे
कर्तव्यं। आग्नेयः पुरोडाशः पंचकपालो भवति। कपालग्रहणं याज्यानुवाक्यानियमार्थं स्मृतं। पं
चदश सामिधेन्यः। एवमिष्टिः। अथ आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सत्र अग्निं शुचिमंतमावह इति प्रथमं।
अग्निं पवमानमावह। अग्निमिडुषंतमावहेवा। अग्निं रेतमावहेना द्वितीयां। अग्निमावह देवां आज्य
पां इत्यादि। प्रयाजाः यथा लिख्यते। समिधः समिध इत्यत्र न विशेषः। त्रिषु प्रयाजेषु विशेषः। तनूनपाद
ग्निमाज्यस्य वेतु। नराशंसो अग्निमाज्यस्य वेतु। इलो अग्निनाज्यस्य वेतु। बर्हिरग्निराज्यस्य वेतु। उ
त्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहाग्निं शुचिमंतमिति वा प्रथमं। स्वाहाग्निं पवमानं। स्वाहाग्निमिडुमंतं स्वाहा
ग्निरेतस्वंतं वा द्वितीयं। आज्यभागौ। स्वाहाग्निं स्वाहा देवा इत्यादि। अग्निर्वृत्राणि पुरोनुवाक्या। जुषा

स्त्र॰ णो अग्निराज्यस्यया। अग्निं स्तोमेन बोधय समये बुद्धिमतेवा अथ आज्यभागे पुरोनुवाक्या। ये३य
२२ जामहेग्निं बुद्धिमन्तं जुषाणो बुद्धिमानाज्यस्य वेतु वौषळिति याज्या। द्वितीय आज्यभागे अमन्त्रा
र्थं षिपुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निं पवमानं जुषाणोग्निः पवमान आज्यस्य हविषो वेतु वौषट्।
अथवा। एह्यू षु ब्रवाणि ते इति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निमिंडुमन्तं जुषाणोग्निमिंडुमानाज्यस्य
हविषो वेतु वौषट्। अथवा। अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निं रेतस्वन्तं जुषा
णो अग्निरेतस्वानाज्यस्य हविषो वेतु वौषट्। याज्या। एवं द्वितीय आज्यभाग पक्षा निरूपितास्त्रयः।
अथ प्रधानहविषः। अग्नेतमद्यासाग्नेयस्य पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निमिं मित्रो अर्कैरिति याज्या। राम
अथ स्विष्टकृतः। अग्नाध्यग्न इति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे अयाळग्निरग्नेः प्रिया॰ ळग्नेर्बुद्धिमत २२
इति वा॰ अया॰ ळग्नेः पवमानस्य प्रिया॰ ळग्नेरिंडुमत इति वा प्रिया॰ अयाळग्नेरेतस्वत इति वा प्रिया॰

अपालग्नेः क्रिया० देवानामित्यादि। आभिष्टेऽग्नेद्योति याज्या। अनुयाजेषु विशेषः। देवं बर्हिरग्निर्व
सुवने वसुधेयस्य वेतु० प्रथमे। देवो नराशंसोऽग्निर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु द्वितीयः। माकृन एव। देवोऽग्नि
ग्निः स्विष्टकृदिति। सूक्तवाके। अग्निरिदं हविर० कृत। अग्निर्वृद्धिमानूहविरजुषतविवाम प्रथमः। अग्निः पवमा
नो हविरजुषतेति द्वितीयः। अग्निं वृद्धिमान्हविरजुषतेनिवाद्वितीयम। अग्निरेवं नस्थाने इति वा द्वितीयः।
अग्निरिदं हविर० कृत। देवा आज्यपा इत्यादि द्वितुर्थप्रयाजेषु द्वयोः आनुयाजयोः। विभक्तिमात्रमु
पांशु स्वरश्चाज्यभागः। हविश्चान्वथवाकं अपपद्यादि सर्वमुपांशु सर्वानुयाजाहयं यावत्। अपरः
कल्पः। कं अपपद्यादि हविरुच्चैरुपांशु वा अथ वा हविर्मात्रं वा। नरू स्मृतः पङ्क्तिः जीस्त्रित्यादि। पुनः
संस्कृतः। कश्चित स्वरथः अनड्वानुत्तमीयः। हिरण्यं वा तृतीयस्थाने। एते त्रयं दक्षिणां। आहितिं दे
वऽसा द्वितीये ऽष्टिः।।।। समप्तश्चामिधेनमः।। ।। ७ ।। इषवं नावाज्यभागो। आवाहने। अग्निमावह। सो

स्व०
२३ (23)

ममावह। अदितिमावह। देवां आज्यपा मित्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहासोमं। स्वाहा
दितिं। स्वाहादेवाइत्यादि। उत त्वामदिते महिपुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे अदितिं महीमृतुमातर
र्याज्या। किराजौ स्विष्टकृतः। यातयामदोषात्तेभ्यो। अथवा। निसेवानांस्मत्र यातयामदोषः। पृ
थक्तन्त्रत्वात्। आधानेपित्र्याणामिष्टीनां पृथक्तन्त्रत्वात्। पत्नीसंयाजेषु यातयामदोषशंका
नास्ति। अयालग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० अयालदित्याः प्रिया० देवानामित्यादि। स्रुक्वा
के। अग्निर्हविरं०कृत। सोमोहविरकृत। अदितिर्हविरं०कृत। देवा आज्यपा इत्यादि। अथवा।
आग्निवारुणी वाद्वितीया। मन्त्र इत्यामाभिधेन्यः। हवपवंताबाज्यभागौ। आवाहने। अग्निमग्न आ
वह। सोममावह। अग्नीवरुणावावह। देवां आज्यपाइत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वा राम
हासोमं। स्वाहाग्नीवरुणौ। स्वाहा देवा इत्यादि। प्रधानस्य। स त्वं नो अग्नेवमे इति पुरोनुवाक्या। २३

येऽ३हेग्नीवरुणौ तं प्रोक्षये अग्नेवरुणेभ्यो इति याज्या। प्राकृतं न स्विष्टकृत्। येऽ३ यजामहे अग्निं स्विष्टकृत ० अग्नेः प्रि०
सोमस्य प्रिया धामानि ० अग्नीवरुणयोः प्रियदेवानामित्यादि॥ सूक्तवाके। अग्निरिदं हविर ० कृत। सोमो
हविर ० कृत। अग्नीवरुणाविदं हविरजुषेतां ० कातां। देवाज्यपा इति। समानं॥ ७ एवं पुनराधेये अपर
घुः इष्टिद्वयं समाप्तं॥ ७ अथाग्निहोत्रहोमं वक्ष्यामः॥ सायंप्रातश्च भवति। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहु
यादिति बह्वृचः। सोपि महाकौषीतकी भविष्यति। तथा वस्तत्र भाष्यकारः। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहु
यादिति बह्वृचब्राह्मणं श्रूयत इति। तत्र महाचार्यैर्व्याख्यातं। बह्वृचब्राह्मणे अश्वमेधब्राह्मणे चेति। वा
जिनिपृष्टमिति। न त्वायमर्थः। सर्वशाखिनामिति नन्वलमिसन्निप्रायः। न बह्वृचानामयं नियमः।
सर्वेषामेव यावज्जीवं भवति। शूद्राच्छायापानां संसर्गात् गार्हपत्यादाहवनीयं प्रांचं प्रणयति। आहव
नीयात् स्योद्धरणं मंत्रेण। उद्ध्रीयमाणं उद्धर पाप्मन इत्यादि। सर्वमेवं स्फेनो छिन्नस्थाने स्थाप्यते।

स्त्र० प्रभातेस्यैरात्र्यां एतस्मिन्नेव काले नित्यधारणं यजमानानां प्रकरणं। न पित्रयप्रासः स्त्रियः। केऽडुनसे(
२४ स्रुक्स्रुवान्ब्राह्मणः। ग्रामणी राजन्यः। एते त्रयः। हीह्लादिष्ठु च अस्मिन्काले प्रादुष्करणं। ऐ तथा
चतैत्तिरीयाणां प्रैषः। अग्नीन्ज्योतिष्मतः। कुरुत दक्षिणेन वा वाचंयच्छ पत्नि वाचंयच्छेति। तथैव चर
24 काणां। आहवनीये द्वौ संमृज्य। उपलिप्य। उद्दक्संस्थ्यां मध्ये लेखां लिखित्वे तिं गृह्योक्त विधानेन
भस्मसंस्कारः। पाहि तस्माद्विसेन मंत्रेण मां गार्हपत्यात् आहवनीयं तु उद्धृत्य आहवनीयस्य पश्चादु
पविश्य अमृताद्धुतिमिसनेन मंत्रेण आहवनीयं स्थापयेत्। त्र्यकाद्येन एतस्य स्थाने रात्र्येति प्रात
र्विकारः। ततो दक्षिणाग्निं गार्हपत्यात् सायमग्निहोत्रहोमार्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि
दक्षिणाग्निं स्थापयेत्। होमक्रमेण परिसमूहनं त्रिः। पाणिना सोदकेन त्रिः प्रमार्ष्टि। ततः राम
पर्युक्षणं। ऋतं त्वा सत्येन परिषिंचामि सायं। सत्यं त्वर्तेनेति प्रातः। त्रिः। उभयत्रापि होमक्र २४

मेण। यजुःस्पसंमातिरसीत्यनेनमंत्रेणगार्हपत्याग्नेस्ततःशुद्धधारामाहवनीयपर्यंतां। तंतुंतन्वन्नि
त्यनेनमंत्रेणध्याप्रदेशगतेतुधारांनपेत्। मार्जारादयोयदिगच्छेनिविद्धतयोरंतरालेऽन्योपिकश्चि
न्नगच्छेत्। अविद्धता। अयमेषामाकश्चनांतरेणसंचरतीतिनिषेधः। प्रथमास्तमितेसायंजुहुया
त्। उपोदयेप्रातः। तथाचसूत्रकारः। पुरस्तात्तुकालेमनःकुर्वीत। अनस्तमितानुदितयो
रित्यर्थः। होमद्रव्यं। पयोयवागूर्हृध्मज्यमितिसमिहोत्रहवं। बिम्बशाखास्त्रेणस्तत्रितानि
स्वस्तुतोपयसाजुहुयादिति। तंडुलैर्बलिकामइत्यादितद्स्माकंविरुद्धमेव। अथयजमानो
दक्षिणाग्नेःपश्चात्प्राङ्मुखःतिष्ठन्नादित्यमुपतिष्ठते। समसकृतायत्वादक्षिणांनर्थांयानी
निसायं। अनस्तमितेसादिनाप्रातराहवनीयसमर्पितोपस्थितोपतिष्ठते। ममीपद्इतिकतष्टएत
त्। अवेक्ष्यमार्जालीयइत्यत्रदक्षिणात्। उत्तरेणत्वार्यपवनंयजमानस्यसंचरोदक्षिणतःपश्चा

स्नू०प० हाहवनीयाहासनं। एवंगार्हपत्यस्यदक्षिणाग्नेंताः पत्न्यासनं। इष्टिरसीत्यनेनआचमनं॥ वाग्यमनंकरोति।
२५ ततोग्निहोत्रीधेनुवितानस्यदक्षिणेसवत्सांकुर्वंति मंत्रचांमरेणसंचरेरंनवम्भदेणदोहयेत्॥ अग्न
येदेवेभ्योधुह्वेतिसायंहोमकर्त्ताजपेत्। सूर्यायदेवेभ्योधुह्वेतिप्रातः। स्वयंहोमेस्वयमेव। अशनापि
25 पिपासेस्त्वियाइमेवंसायंप्रातर्जपेत्। स्त्री वसायामिति विशेषः। अन्वाहार्यपचनेनवीरेणे।
ति। मुंभनतइत्यादिनाउपवेषेणगार्हस्पोपेदंगारान्निरुह्यपृथक्कृत्य। ततोअग्निहोत्रस्थाली
पापिपाइ४ पृथक्कृतेतस्मिन्नंगारेषधिश्रयति। अशनांमित्यनेनमंत्रेणअग्निहोत्रस्था। वेसादिनाविष्कृते
ना। ततःतेष्वंगारेषुसमिधंप्रक्षिप्य अग्निमेघ्राचहतुषाकेहृद्यइत्यनेननावज्योतयेत्। ततःस्नुवेण
दकंप्रक्षिपेत्॥ समापउषधीनांरसेनेत्यनेन। ततःप्रतितप्यापोहविर्वा। पुनःसमिधंप्रक्षाल्यतूष्णी एम
मेवज्योतयेत्। श्टतंहविःशविरूपस्यादेसस्युदुहास्य। अभ्यादिस्थानमपरिसजन्हस्तेनाप्यपरि २५

स्मजन्। अथ चाश्वलायनाकर्षन्निवोदगुद्वास्येति। तथा च बौधायनः। वर्म्मकृर्वेन्नुदगुद्वासयेति। ततो न ३१
मो देवेभ्य इति उपवेषेण दक्षिणतोऽङ्गारानुपस्पृशेत्। सुभृतायवद् इत्यनेन यान् पृथक्कृतानङ्गारानुप
स्पृश्यानुकरोति। स्वस्थाने स्थापयेदित्यर्थः। स्रुवं प्रतितपति। तथा स्रुवं प्रतितप्यानेन पृतीति। स्थालीन्त्र
ज्ञानापेत्यादिना स्रुचा स्रुवेण वीरेणेति विकृतेन प्रतिस्रुवमन्त्रा दर्शितः। यन्तुरुन्नयति पचत्कृतत्वो वा। पं
टि५ चकृत्वउन्नयति स्रुतेः। उन्नीतं स्रुवं कृपुष्करं संमृज्याति। तूष्णीं स्रुक्स्थाहविः। स्मजन्देवेभ्य इति सायं ज
पति। स्मजन्देवेभ्य इन्द्रः प्रातर्यो वर्म इति प्रातर्जपति। ततो गार्हपत्यमुत्तरेण स्रुवं चमुपसाद्य। प्रा
देशमात्रीं पालाशीं समिधमादाय स्रुवं च गार्हपत्यस्योपरि कृत्वा आहवनीयं प्रतिहरेत्। आ
हवनीयस्य पश्चादुदगूर्ध्वकृशेषु स्रुवं चमुपसादयेद्वृत। समिधमादध्यात्। अशयेत्यादि समिध्य नार
हवनीये न वीरेणस्वाहेति विकारः। ततो मन्त्रलतो द्व्यङ्गुलं पर्यं परिद्रुत्य समिधं जुहुयात्। अग्निर्ज्यो

स्त्र० २६ 26
।तिरित्यादिनामाप्य।सूर्यो ज्योतिरित्यादिनामाप्य।सूर्योज्योतिरित्यादिना प्रातः। चतुर्थांशं जुहुया
यात्। ततः शुक्लकुशेष्वासाद्य प्रजापतये स्वाहेति मनसा संकल्प्याश्रयसीत्यतीयांशेन जुहोति। उत्तरे शेषं सं
सृजं नेत्यो मध्ये। शुचिवत् तीयांशं स्थापयेत्। ततस्तु कुण्डस्याधस्तादंगारानुपस्थाप्य ततः उदीची
दिशं प्रति स्त्रुवमुत्क्षिप्य कुशेष्वासादयति। ततो यायज्ञस्य पत्नेवमादिकं जपित्वा यजमानो यं मे
त्रं। उत्तरे लेखाप्रदेशे आयं प्रसङ्गमुखीयं गुल्फ्याद्रि रूपमार्ष्टि। ततः कुशाग्रेण दर्भैषधीः प्रीणामीति
सर्वत्र उपमार्जनं मनसा ध्यायन् निलिंपति। ततः प्राचीनावीति कृत्वा उत्तरमुपमार्जनं पितॄन् प्रीणा
मीति मनसा ध्यायन् कुशमूले उत्तानं पाणिं कृत्वा निलिंपति। ततस्तु यज्ञोपवीती उपस्पृश्य पादिम
दक्षिणाः प्राश्नाति शेषं कुर्वन्। अन्यत्र पानादिषु शेषकरणं निषिद्धं। अत्र वचनादुपदिष्टमादि राम
ति। ततः उदङ्मुखो भूत्वा हविःशेषं पाणौ कृत्वा प्राग्दंडयाम ह्रस्वपित्ताजिक्रयानिरंतरमास्वादयति २६

लिप्यिमस्तालम्पाणिं ग्राहं गृह्णेदेयेति वचनात्। हस्तोऽङ्कितो वगन्तव्यः। इस्तस्यापि स्रुक्साध्यत्वमस्ति। शि
ष्टाचारोऽत्र नकेचित्तु तेन्विरीपाः स्रुचैव प्राज्ञानं इच्छन्ति। ततस्त्रीश्चमपा स्रुचं प्रक्षाल्य प्रागुदीच्यां र
पः प्रक्षिप्य। ततः स्रुवेण प्रागुदीच्यां दिशि मुद्दिशति। एतत्तु आहवनीय एव जुहुयादिति हैकत्वा
हुः इत्यस्मिन् पक्षे सर्वत्रापि भवति। सर्वाग्निहोत्रे स्रुवम पांश्वल्तस्तुन्नेर णगार्हपत्यं निधाय। सर्वत्र वषट्
काररहिते होमे दक्षिणं जानुं ब्वाच्याद्यं परिभाषा। समिधमादाय पास्रुवेण इदं पुष्टिमित्यादिना गा
र्हपत्ये जुहोति। ततोऽग्नये गृहपतये स्वाहेति द्वितीयमाहुतिं। व्ययये स्वाहेति तृतीयां। तूष्णीं चतुर्थीमा
हुतिं। तत्र प्रजापतिरिति मन्येन समासं कल्स स्वाहाकारेण। ततो दक्षिणाग्नौ समिधमाधाय पात स्पावितु
रित्यादिना स्रुव पवित क्रमेण प्रथमामाहुतिं जुहोति। भगोदैवस्येत्यादिना द्वितीयामाहुतिं। धियो योन
इत्यादिना तृतीयामाहुतिं। अग्नयेऽन्नादायान्नपतये इत्यादिना चतुर्थीमाहुतिं जुहुयात्। देवतोद्देशात्।

स्त्र॰ गः। मंत्रलिंगावयाघ्यः। ब्रह्मवर्चसकामस्य विशेषः। महाव्याहृतिभिस्तिसृभिः स्तिस्र आहुतीर्जु
२७ होति। अग्नये पवित्रायेत्यादिना चतुर्थीमाहुतिं। ततो यः आपः स्रुचिस्थाः तास्तानेन विल
ज्प उपभृक्षिपेत्। अग्निहोत्रस्थाल्यामेकं। गार्हपत्यस्य पश्चाद्द्वितीयं। अंजलौ च पत्न्यास्तृतीयं वि
नागं। तत्र मंत्रः। संत्वा सृजामी संजलौ नाम मन्त्र। अतश्च नालं सुकाय यदि भवति। तत्र मंत्रो न भ
27 वति त्रिस्थानता च भवति। केचन पत्नीस्थाने प्रक्षिपंति। ततो गार्हपत्ये स्रुचं प्रतितप्य निदध्या
ति। ततो यजमाने कृते स्वाहाकारांते तः समिद्भिर्वह्निभिस्तिस्रः समिधोऽभ्याहध्याति। आह
वनीये ततो गार्हपत्ये अन्वाहार्यपचने च। ततो यजमानेन वाग्विसर्गः कृते सर्ववह्निः पर्युक्षणं।।
कृतं त्वादिसोप। स्सं त्वेत्यादिना प्रातः। प्रातर्होमानंतरं भस्मोद्धरणं।।।। अथ याजमानं।।।। पूर्व राम
वद्याजमानं विनियुक्तं तदप्यत्रापि लिख्यते। उदकधारानंतरं आदित्योपस्थानं। प्रातः स्वः २७

संचरेणप्रविश्यसमीपेस्थि।तत्रआहवनीयोपस्थानं।ततोवृष्टिरसीत्यादिनावाग्यूनंकुर्यात्॥॥
अथसागाः।आहवनीयहोमेइदमग्नयेज्योतिषे।मायसुहृदुपस्थागाः।इदंसूर्यायज्योतिषे।प्रा
तःपाश्वर्ज्जनिस्नामनुमार्ज्जिति।प्राणानंबर्हिर्निर्गमवृयेदित्यर्थः।आगन्मप्राणइत्यादिना।त
तःप्रजापयइत्यागाः।तत्रअत्रत्रवानिति।श्वासमंतःप्रवेश्यायेदित्यर्थः।आगन्नपानइत्यादिना।ततो
गार्हपत्यहोमे।इदमग्नयेरयिमतेपशुमतेपुष्टिपतयेऽइदमग्नयेगृहपतये।इदमग्नयेऽइदंप्रजापत
ये।इदंहिरण्याग्ने।इदंसवित्रेप्रसवित्रे।इदंसवित्रेभुवःप्राणाय।इदंसवित्रेस्वर्ग्नि।इदमग्नये
न्नादायान्नपतये।प्रतीतप्रसुवंनिदधातीत्यस्यानंतरंवाऽस्यसंज्ञकेनमंत्रेणउपस्थानंकुर्या
त्।उपप्रयंतोअध्वरमित्येतांस्त्रिः।अयमग्निःसहस्रिणः।१।उभावामिन्द्राग्नी।अयंतेयोनिर्ऋति
य।अयमिहप्रथमः।१।अस्यप्रत्नामित्येतस्याग्निः।एवंजपित्वा।आयुर्दाइत्यादि।चित्रावसोस्व

स्तितेपारमश्रीयेनिच। स्विर्जपति। अथोपविश्यसंत्वमग्नेइत्यादिजपति। ततःउपस्थापयां। ओं भस्त्वांभोवइ
त्या। इजपति। ओं धस्थ्याधइतिकेचित्सवंति। वाजनेयवत्। ओं भस्थांभइतिमैत्रायरीयकं। ततोग्निहोत्रीधेनु
गत्वातस्याललाटमुपस्पृशति। संहितासीत्यादिना। ततोगार्हपत्यमुपतिष्ठते। उत्वाग्नेइतिद्वयेनत्र
येत्वंनइतिद्वेपदेनत्र्चेनच। इत एह्यादितएहीत्या इजपति। ततोग्निहोत्रीधेनुर्गत्वातस्याःसमीपस्थस्य

वत्सस्यललाटमुपस्पृशति। काम्याएतन्मयीवइत्यादिना। ततोन्वाहार्यपचनस्तस्मिन्नुउपतिष्ठति। सोमा
नंस्वरणमितित्र्यृचेन। ततउत्तरेणगार्हपत्याहवनीयौस्थित्वामईत्रीणामवोस्त्वितिजपित्वा। आहव
नीयमुपतिष्ठते। समाविवृत्तुर्वरेएयंकद्राविनस्तरीरासिपर्तितेइत्यनतइतित्रिभिः। त्रिभिराहवनीयमु
पस्थाय। अन्तरंव्याह्रूज्जिःसामिद्धिहोमेक्रतेदेवस्तंतुरइत्यादिना। आहवनीयस्यदक्षिणतोगा एम
रानुपस्पृश्य। ततोमीत्यादिनामात्वंमघावस्छिछाइसतंउत्काज्येष्ठस्यपुत्रस्यनामगृह्णीयात्॥ २८

यात्। तद्यथा। देवदत्त श्रमेन्निति संबुध्यंतेन। सर्वेषांवानामग्रह्णीयात्। अनेनप्रकारेणमानुषंस्तनु
रित्यादिप्रक्षितिश्चरुषाहृत्त्रिः। यस्यपुत्रोनास्ति। यजमानस्यस्वकीयनामग्रह्णीयात्। आत्मनोजातपु
त्रइत्येनस्तववचनेन। अजातपुत्रस्यापि श्रद्धाधानमेवंस्तु उक्तमेव। जातपुत्रोऽग्नीनादधीतेतिमनुव
चनं। तत्रायमर्थः। आधानेकृतेसति अग्नौविद्यमान अविद्यमानायांपत्न्यामित्यर्थः। विवाहानंतरंनकु ४
र्यात्। एवंशिष्टाचारः। इतरत्वादतीवगर्हस्सेनावभृथमित्यादिना। आवस्यवाचंविसृजति। ततःप
युक्षिणं। अथप्रातःसमिधदानंतरंस्तनुर्वःस्वःसुप्रजाइत्यादिना आहवनीयमुपस्थाय। अत्रैवनि
ष्पन्नित्वेगार्हपत्यदक्षिणाग्नितयोरुपस्थानंकुर्यात्। अमयंतेमयंयेनो अस्तुवावात्वेतिगार्हप
त्यं। ततः अमयंत इत्यादिनिर्वाहार्यपचने। ततः अमयंवो अमयंनो अस्तुकामेनवइत्यादिनासर्वान्
अग्नीनुपस्थाय। ततोव्याहृतिभिःसमिधानानंतरंदेवस्तुंतुरइत्यादिपूर्ववत्। वाग्विसर्गयावत्।

हा १

स्म०
२९

अथवा। एतदेव सायंप्रातरुपस्थानं भवति। अथवा प्रातर्न कुर्यात्॥ ॥अथ प्रवासविधिर्लिख्यते॥ ॥आ
चम्य॥ अग्नीन्विहृत्य मङ्गाल्यपाश्चुरङ्गःस्तिष्ठन्प्रज्वलितान्समीक्षते। अत्मयं वोभयं नो अस्तु इत्यनेन। न
र्यप्रजां म इत्यादिना गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अथ यपितुं म इत्यादिना अन्वाहार्यपचनं। तमुत्तरेणाग
त्वांशस्य पश्चन्म इत्यादिनाऽऽहवनीयमुपतिष्ठेत्। अन्नमन्नमिति त्रीणि पदविहरणं। प्रतिविहरण
मेवाशुश्रीः। यावत्प्रज्वलिता अग्नयः तिष्ठंति तावत्काग्यमनो गच्छेत्। प्रवासे याजमानं सर्वमनर्थलुप्तं सेभ
वेजपेत्॥ अत्र श्लोकं पठंति॥ ॥याजमानं जपेत्सर्वं नत्वंन स्यन संहिता। नेतेन काम्यानो देवस्य प्रोषितो यद्य
नातुरः। अथवा होमकाले आचम्य वाग्यतो भूत्वा अग्नीन्यथावत्कृत्वा पुनराचम्य महाव्याहृतिभिः।
वाग्विसर्गं कुर्यात्। पर्वणि यजमानं सेवं डुरुषार्थं कृत्वा पुनराचम्य महाव्याहृतिभिर्वाग्विसर्गं कु राम
र्यात्। पर्वणि श्राद्धं शिष्यः पुत्रो वा कुर्यात्। अन्नो वा तत्स्थापनीयं। अग्निं बाधनं पिंडपितृयज्ञादि ब्रह्म २९

यो

वरणं भवतीति केचित्। तत्कालापनवशेन तैत्तिरीयाणामप्यस्ति ब्रह्मवरणं। तत्र दक्षिणोत्तरीयो यज
मानो न कुर्यात् करोति ब्रह्मवरणं। हविरस्पन्द्ये वा पोऽनुपदस्य मयीदमाप्यायतां। एतेषां क्रमेण यथा
कालं जपः कार्यः। सदसस्पतिमद्भुतादि अग्निसंबंधमुक्तं जपजपामन्त्रमशेषतः। अग्ने व्रतपते जप्यपा
हिमां च विकल्पतः। संज्योतिषेत्युक्तं जपते भूर्भुवः स्वः समेति वा। अग्ने व्रतपते वाप्यायतां यो नो दूरे ह
ष्टीवा। कृत्वा सर्वं यथाख्यानं शिष्टं सर्वं कृतं यदि नैमित्तिकमुपस्थाद्यं ह्लामवसादिकारितं। कालांत
रेण जानीयात् कुर्वीत वा विचारयन्। (नित्ये नैमित्तिकमुपस्थाद्यं ह्लामवसादिकारितं। कालांतरेण
जानीयात्। कुर्वीत वा विचारयन्) नित्ये नैमित्तिके यस्मात् प्रारब्धे इह शास्त्रतः। प्रोष्य स्वगृहमाग
त्य अग्न्यागारस्य दर्शनं। गोचरे वाग्यमनं कुर्यात्। प्रोष्यायं नियतत्वात्। उपस्थानं कृत्वा प्रवासार्थं।
पुनस्तत्प्रयोजनं नास्तीति मत्वा सव्याहृतस्यापि तवतीनेन वैवोक्तं जपे तावद्यतः समिधानिरनुपल

स्म०प० किंचित्कालमकुर्वन्। अग्नी। विहृतप्रोष्यागमनार्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि। प्रोष्यागमनार्थं गा
३० र्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि। कात्यायनसूत्रे एवमस्ति। प्रतिक्रमोद्धरणं अग्रसंगात्। वितानस्योत्तर
तस्तिष्ठन्नुपतिष्ठते। अग्नेयं वो अयं नो अस्मिन्नेन मंत्रेण अयं। असमाहृते। तथा चैव समीक्षणमितिसू
30 त्रात्। ततः आहवनीयं गत्वा पश्चात्प्राङ्मुखः स्थितः। आगमवृत्रहंतममित्यादिना आहवनीयं उप
तिष्ठते। ततउपविश्य पतृणानां विद्यमानां अपपयनं कृत्वा ततः समिदाधानं। एवं सर्वेषु कुंडेषु। अयमग्निः
पुरीष्य इत्यादिना अन्वाहार्यपचनं उपतिष्ठते। आहवनीयपश्चाद्देन्तरेण प्रविश्य उत्तरस्थित उपतिष्ठते।
अयमग्निर्गृहपतिरित्यादिना गार्हपत्यमुपतिष्ठते। येन मार्गेण पूर्वं गतः तेनैव मार्गेण गत्वा उत्सृजति।
अथ गृह्यमग्निमुपतिष्ठते। गृहान्समीक्ष्य गृहा मा बिभीतेत्यादिभिर्मंत्रैः। अनुपस्थाय प्रविशेत्। ततः रम
अयं नो अग्निर्भगवानित्यादिना गृह्यमग्निमुपस्थाय कल्याणीं वाचं ब्रूयात्। विराजो दोहोसि इत्यादि पा ३०

द्यं। प्रातिरक्ष्णाति। प्रवासार्थमुपस्थाने हृते सति प्रोष्याश्च प्रोष्यापं वा इत्यादि स वति चेति प्रवर्ग्योक्तं।
वसथ्य २ सभ्यावसथ्योरुपस्थानं स्यान्नास्ति। अस्माकं स्वत्रकारेण न स्मार्त्तित्वात्। तपोनीमादिनगृहीतं स्वत्रका
रेण। अध्वर्युवशान्नैवा अग्नी भवतः। तथा बौधायनमतः। अन्वाग्नी आदधाति सभ्यं वावसथ्यं वे
ति। तथापि येषां तेत्ताग्नय एव दृश्यन्ते। तेषां ओपासने नैवाग्न्याधेयोत्पत्तिः। तस्माद्दोपासनं गतं इति
मत्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यः स्थालीपाको होमो नास्ति। एवं वाग्नयः केचन कुर्वन्ति। कि मन्त्रो नयो
उ४ मूलं। नयमप्याचरन्तो दृश्यन्ते। दर्शपूर्णमासदेवताभ्योपथा विभागं स्थालीपाकं श्रपयित्वेति। अ
नाहिताग्निर्विषयमिति। तेषामकुर्वतां बह्विकासायनाः सर्वे कुर्वन्ति तदप्याचरन्तो मूलं। वा
स्तोष्पतीयं कर्मापापावरणं प्रतिपन्नो भवति। न केवलं। गृहान्निष्क्रामतो यजमानस्य। किं तर्हि।
दृशाराज्ञाइच्छ प्रविष्टेषु मानुषेषु। ततो अस्मदीयं कर्मः। अग्निष्ठस्य अग्नसो दक्षिणेनानुद्रुह्य प्रक्रेस

स्वत्र० व्येपोक्तं पर्याहृत्य उपोह्य स्वीवरं विन्नमित्यर्थः। अग्निष्टक्तानेचात्मीय कृत्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीहीति
३१ पुरोनुवाक्या। वास्तोष्पते शग्मयेति याज्या। एतावदेव कर्माङ्गोपांगं कृतं निवृत्तिः। कृते च अन्नं नाहितं त्यजे
त्॥ यत्र पात्रान्य हुते। नित्यहोमस्य तेषां चतुर्दश्यां च वर्हीना निसृष्टं कुर्यात् ते सहविः। एकासमिद्ग
31 हुते भोक्तुं मासाय कल्पते। एवं गार्हपत्ये च दक्षिणाग्नौ च जुहुयात्॥ ब॥ समारोपम उच्यते॥ ॥ ते
५ ने र्थमाहवनीयं उद्धृत्य दक्षिणाग्नौ॥ समारोपार्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि। न दक्षिणाग्निं। गा
र्हपत्ये पाणी प्रतितप्य प्राणान् संमृशाति। के पुनः प्राणाः। नासिका मुखं च चक्षुषी श्रोत्रमिति। एहि
मे प्राणना रोहेत्यनेन सकृत्। ततः पुनः पाणी प्रतितप्य तूष्णीं क्रमेण संस्पृशेत्। ततः पुनः प्रतित
प्य तूष्णीं क्रमेण संमृशेत्। ततः पुनः प्रतितप्य एहि मे प्राणना रोहेति मंत्रेण प्राणान् संमृशेत्। ततः राम
द्विवारं तूष्णीं। एवं सकृन्मंत्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीमित्यभ्यासार्थः। प्रतपनादि सर्वत्र। एवं षट्कृत्वः। एवमे ३१

स ८२

वाहवनीये पिष्टं कृत्वा। अयं ते योनिरित्विय इति वा आरणीयुगपत्। सकृत् सकृन् मंत्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीं। एवं षड्
कृत्वः। एवमेवाहवनीयेपि। नित्यधन आहवनीयस्तु अन्यस्मिन्नरणि भांडे समारोप्यैः। अनुक्तामिते मंथ
नं। इतरथा पुनराधानं भवति। उद्धरणं पृथगरणिपक्षे पृथक् मंथनं। ततो विहारः प्रातः पुरोदयानु मं
थनं। इतरथा पुनराधानं। प्राणसमारोपे तु उपावरोहे सनेन उद्धासमरण्योः प्राग्निप्यमंथनं कुर्यात्। पृ
थगरणिपक्षे तु पृथगुपावरोहणं। अथवा लौकिके वाग्नौ उपावरोहेत्। ततः होमं। ततः प्राणे धारण्योर्वा
तमग्निं समारोप्य। अस्मिन् पक्षे यद्यसमारोपितोग्निरनुगतः। पुनर्हि पुनराधानं भवति। एवं सर्वत्र न्यायः।
कुशलैः सर्वं निरूपणीयं॥ ॥इति श्रीआश्वलायनसूत्रपद्धतौ कौषीतकिमतानुरक्तमलयदेवेनोद्धृता
स्मार्तरातिधानविरचितायां वृत्तौ तृतीयोध्यायः॥ ॥समाप्तः॥ ॥संस्थितायां पौर्णमास्यां। इंद्राय विमृधे
ष्टिं कुर्यात्। अनुनिर्वाप्यसंज्ञिकेष्टिः। पौर्णमासीकर्मानंतरं तत्र आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोम

स्त्र० मावह। इंद्रंविमृधमावह। देवांआज्यपांइत्यपो इत्यादि। उन्नमेप्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहासोमं स्वाहेंद्रंविमृ
३२ धंस्वाहादेवाइत्यादि। वृधन्वंता वाज्यभागौ। इंद्रत्वमसि वामभोजइति प्रधानस्य पुरोनुवाक्या। येइयजा
महइंद्रं विमृधं मृगो नभीमः कुचरइतियाज्या। स्विष्टकृतः। अग्निं जुष्टोदमूना अतिथिरिति पुरोनुवाक्या।
32 येइयजामहेग्निं स्विष्टकृतमयाग्सोमस्यप्रिया० लिंद्रस्य विमृधःप्रिया० देवानामित्यादि। अग्नेशर्धमहत
इतियाज्या। स्त्रक्कवाके। अग्निर्हविर०कृत। सोमोहर०कृत। इंद्रोमृधोह्वविः२०कृतादेवाइत्यादि॥ ॥अ
अमावास्याकर्मनिंतरं अदितेष्टिः। आवाहनं। अग्निमग्नआवह। सोममावह। अदितिमावह। देवांआ
ज्यपांइत्यादि। उन्नमेप्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहासोमं। स्वाहादितिं। स्वाहादेवाइत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ।
प्रधानस्य। उतत्वामदितिमहीति पुरोनुवाक्या। येइयजामहेमहीमूषुमातरमिति याज्या। जुष्टोदमूना अति राम
थिः। स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। येइयजामहेग्निं स्विष्टकृमयालग्निरग्नेःप्रिया०सोमस्यप्रियाअदित्याः ३२

प्रियाण्देवानामित्यादि। अग्नेइडइमहतइतियाज्या।स्वक्कवाके। अग्निरिदंविरक्लतासोमोहविरण्कत। अदि
तिरिदंविरण्कत। देवाइत्यादि।यूदिशारब्देयावुक्तविकत्वव्यं। अनागतेपर्वणिअमास्यत्रश्त्रेमुदितेतिष्कि
त्र्व्याजःनांनिविषयं।प्रायश्चित्तमेतत्। इष्टंत्रया दर्शपूर्णमासप्रवसत्वेक्लते नवतिचतुर्दशिपापर्वसंभवान्नवति।
ग्रन्थ४ ब्राह्मभाष्यक्कारेणप्रतिपादितमिति। अग्निरूवाधानादिभिर्नांसाक्कतंचेत्। ततःपश्चाद्यदेकमत्र्वं। तत्र
आवाहनं। अग्निमग्नआवह। सोममावह। अग्निंदातारमावह। इन्द्रंप्रदातारमावह। विष्णुंशिपिविष्टमा
वह। देवाइत्यादि। उत्तमेप्रयाजेस्वाहाअग्निं। स्वाहासोमं। स्वाहाग्निंदातारं। स्वाहेंद्रंप्रदातारं। स्वाहाग्निवि
ष्णुंशिपिविष्टं। स्वाहादेवाइत्यादि। रथवंतावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्नेदादाश्वेषरयिमितिपुरोनुवा
क्या। पेउयजामहेग्निंदातारंहानोअग्नेइहहतोदाम्रइम्निएइतियाज्या। सहस्वातेशतावयगवांपुरोनुवा
क्या। येउयजामहइन्द्रंप्रदातारंमात्नमाअंनरमाक्षिश्रेतसरिक्षार्द्याज्या। किमित्तेविष्णोपरीतिपुरोनुवाक्या।

स्मृ० प० ये३यजामहे विष्णुं शिपिविष्टं वषट् इति विष्णोरिति याज्या। नित्यः स्विष्टकृतः। अयालग्निरग्नेः प्रिया० सो

३३ मस्य प्रिया० लग्नेर्दत्त्वः प्रिया० लिंद्रस्य प्रहातुः प्रियाधमानि विष्णोः शिपिविष्टस्य प्रिया० देवाना

मित्यादि। धेनुश्चत्रीन्द्र दक्षिणा। तत्रमजापत्य पत्वेति प्रतिग्रह मंत्रः। कोदादितिसनुपस्य शातीसूक्तं।

सूक्तवाके। अग्निर्हरि० कृत। सोमो हवि० कृत। अग्निदत्तिनार हवि० कृत। इंद्रप्रदाता हवि० कृत।

33 विष्णुः शिपिविष्टो हवि० कृतादेवाइत्यादि। यदि निर्वपेत्कृते चंद्रदर्शनं साधु हश्चावामागृहे मा

ता। अमावास्या देवानां परिस्सज्य एतासामेव दातानां अग्निहोत्रादीनां विसृजेत। इमेवब्री हियो अग्नप

दात्र इत्येवमादि निरुलीकृतांश्चपुल्लिंगात्। आवाहनेकृ नि समति देवतापनयः कार्यः। आज्येनावाहि राम

तायजे दिसत्रन भवति। अग्निदात्रादीनां योगः कर्तव्यः। श्रितानामपि विभागः। तानेव विनिर्देशात्। ३३

असान्नाय्येति दधिपयसोन। तावेव चतुरोलाङ्गाविभागः। एकस्मिंश्चकृते शेषदेवतापनयः। पयो

भावेसर्वप्रायश्चित्तंकृत्वासमाप्य।अमावास्येनसहपौर्णिमेष्टिवियोगश्चेत्कालात्पौर्णमासंअमा
वास्यंवर्त्ततअग्नीनामएणपनौदिप्रकृतस्ययथाविहितंकर्त्तव्यं।ततःस्विष्टकृतेपिविशेषः।अग्नेनयसुपथे
तिपुरोनुवाक्या।आदेवानामपिपंथेतियाज्या।तैत्तिरीयाणांअमावास्यावेतअमावास्यांअग्नयेएक
हविः।अग्नयेदानेदध्येकंइन्द्रायप्रदानेअग्नीषोमीयस्यमिश्रंपयः।एकंसामान्यात्।विलापसामान्यात्।
विष्णुशिपिविष्टकालेवामावास्यांइन्द्रायप्रदानेअग्नीषोमीयमिश्रंयथोक्तयथाविहितमित्यर्थः।पौ
र्णमासस्यकालक्रियायांपुनःकालक्रियाप्राङ्निर्वपनंपौर्णमास्याममावास्यायांकालप्रवृत्तिः।।
तस्मिन्नेवविहारेद्वावेषाइष्टिःक्रियते।मैत्रायणीयानांनपुनःअमावास्यायांपिंडपितृयज्ञः।तिथिनि
मित्तत्वात्वृद्धिस्यात्।गृह्यसूत्रप्राप्तवृत्तिःअतएवयस्मात्।अकालेकृतानिकर्माणिनिःसानिपुनःस्वका
लेकार्याणि।।अतीतेपर्वण्यमावास्याप्रकृतेकर्मणिअमुष्टेष्टिःकर्त्तव्याः।। ।।८।।एतदपिप्राया

सत्र० श्चिन्नविषयंमन्त्रांतिवक्षेनवर्सोपभावेद्वितीयायामौपवथ्यंकृतंवेद् । तथाचनचतुर्दश्यांमुपवसथेदिति
३ध निषेधात् । नदर्थंप्रायश्चित्तं । अन्यत्राप्यकालेमायश्चित्तविषयेनभवतीतिब्राह्मणभाष्यकारेणव्या
ख्यातं । नत्रयोदश्यांमुपवसेन्नसप्तदश्यांमिति । निबोधेनान्यत्र । तत्रच्चावाहनं । अग्निमग्नआव
34 ह । सोममावह । अग्निंपथिकृतमावह । इंद्रंवृत्रहणमावह । वैश्वानरमावह । देवांइसादि । उत्तमेप्रया
जे । स्वाहाग्निं । स्वाहासोमं । स्वाहाग्निंपथिकृतं । स्वाहेंद्रंवृत्रहणं । स्वाहावैश्वानरं । स्वाहादेवांइसा
छा३ दि । वृधन्वंतावाज्यभागौ । प्रधानस्य । वेष्यांश्चो हि वेषो अध्वनइतिपुरोनुवाक्या । येऽयजामहेऽग्निंपथि
कृतमा देवानामपिपंथामगन्म इतियाज्या । वार्त्रहत्यायशवसइतिपुरोनुवाक्या । येऽयजामहइंद्रंवृत्रह
णंसहद्दानुंपुरुहूतक्षियंतमिति याज्या । ऋतावानंवैश्वानरमितिपुरोनुवाक्या । येऽयजामहेवैश्वानरं राम
नाग्निंयज्ञानांसदनमितियाज्या । निष्पन्निष्टकृतः । येऽयजामहेग्निंस्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेःप्रियाऽमो ३ध

मस्सप्रियाः । अग्नेः पथिकृतः प्रियाः । इंद्रस्य वृत्रघ्नः प्रियाः । वैश्वानरस्य प्रियाः । देवानामित्यादि । इडोपा
नहे इडित्विण । तत्र प्रजापतये त्वेति प्रतिग्रहमंत्रः । कोदाहित्सुपस्थज्ञाति । ब्रह्म होता च । इतरयोर्यथावेदं ।
सूक्तवाके । अग्निर्हविर०कृत । सोमो हविर० । अग्निः पथिकृद्धविर०कृत । इंद्रो वृत्रहा हविर०कृत । वैश्वा
नरो हविरकृत । देवा इत्यादि । अमावास्याकर्मयथावन्नतो भवति । एवमनुइष्टानामेवेष्टिः ॥ ॥ अस्मि
न्नवसरे अग्नावग्नावद्वैसुत इसे वृमाद्यात्प्रायश्चित्तेष्टयः सूत्रकारेण सूत्रिताः । तासां यथावत्प्रपो
गो लिख्यते । अग्नौ विद्यमाने लौकिकेनाध्वासा तत्रोध्धृते चेदेषाइति । अग्नयेऽग्निमते । अ इत्यादि
ष्टस्विष्टकृतिर्वाकर्तव्या । आवाहनं । अग्निमग्न आवाह । सोममावह । अग्निमग्निमंतमावह । देवाँ इत्या
दि । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य । अग्निमग्निं हुवेमसतिभिरितिपुरोनुवाक्या । येऽ३यजामहेऽग्निमग्निमंत
मग्निनाग्निः समिध्यते याज्या । स्विष्टकृतः । येऽ३यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रियाः । सो

स्वत्र० ममस्य प्रिया॰ त्वग्नेःरग्निमतः प्रिया॰ देवानामित्यादि।यथाभागमरहिणा।अवाहार्येचेत्।सूक्तवाके।
३५ अग्निरिदं हविर॰ कृत।सोमोहविर॰कृत।अग्निरग्निमानिदं हविर॰कृत।अत्रशंयोः सर्वं ऊतिः।अग्नयेग्नि
मतेस्वाहेति।विहृतानामग्नीनांचकोविवसंतरागमनेपथिकृतेष्टिः कर्त्तव्या।नियतानितिपक्षेवा।अधिप
35 ठितइत्यर्थः।आवाहनं।अग्निमग्नआवह।सोममावह।अग्निंपथिकृतमावह।देवांइत्यादि।उक्तमेव
याजोस्वाहाग्निं।स्वाहासोमं।स्वाहाअग्निंपथिकृतंस्वाहादेवाइत्यादि।वार्त्रघ्नावाज्यभागौ।प्रधानस्य।
वेत्थाहिवेधोअध्वन।इतिपुरोनुवाक्या।येऽयजामहेग्निंपथिकृतमादेवानामपिपंथामगन्मेतियाज्या।
नित्यस्विष्टकृतः।अयाडग्निरग्नेःप्रिया॰सोमस्यप्रिया॰त्वग्नेःपथिकृतःप्रिया॰देवानामित्यादि।अ राम
वाहार्येदक्षिणा।सूक्तवाके।अग्निरिदं विर॰कृत।सोमोहर॰कृत।अग्निःपथिकृत्हविरकृत।देवा ३५
इत्यादि।अत्रापिशंयोः सर्वमूतिः।अग्नयेपथिकृतेस्वाहेति।एतदग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मा

स्मुपञ्चौ सौत्रामण्यां सोमे वीतरागमने भवति। स्वकीयाग्निपरस्परं मिथः संसर्गो वीतयेष्टिर्भवति। प
राग्निसंसर्गेपि भवति। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं वीतमावह। देवाँ इत्यादि। उत्त
मे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निं वीतिं। स्वाहा देवाँ इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अ
ग्न आयाहि वीतय इति पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहेऽग्निं वीतिं यो अग्निं देववीतये हविष्मानिति याज्या। नि
त्ययाज्यानि स स्विष्टकृतः। ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० ऽग्नेर्वीते
प्रिया० देवानामित्यादि। अन्वाहार्यो दक्षिणा। स्रुक्रवाके। अग्निर्हविर०कृत। सोमो हविर०कृत। अ
वीतिर्हविर०कृत। देवा इत्यादि। क्षसजूतिर्वा। अग्नये वीतये स्वाहेति याम्या अग्निसंसर्गे च परिगृहीते विव
यविविवच्छित्तिः। आवह। सोममावह। अग्निं विविचिमावह। देवाँ इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सो
मं। स्वाहाग्निं विविचिं। स्वाहा देवाँ इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। कपालो। अग्ने विवस्वः सुदृक्ति

आवाहनं। अग्निमग्न २

सूत्र० मिति। पुरोनुवाक्या। ये ३ यजामहे ग्निं विविविंत्वा मग्ने मानुषीरीलते विश इति याज्या। निसास्विष्ट
३६ कृतः। ये ३ यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्ने विविविचेः प्रिया० दे
वानामित्यादि। अन्वाहार्ये दक्षिणा। स्तकवाके। अग्निर्हविरं० कृत। सोमो हविरं० कृत। अग्निर्वि
36 विचिर्हविरं० कृत। देवा इत्यादि। समाप्तिर्वा। अग्नये विचिचये स्वाहेति। हवाग्निरएपाग्निः स्तमि
मसर्गेसिं वर्गायेष्टिः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं संवर्गमावह। देवां इत्यादि।।
उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निं संवर्गं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रथ
नस्य। कुविदङ्ग नो मिग विष्टय इति पुरोनुवाक्या। ये ३ यजामहे ग्निं संवर्गं मानो अस्मिन्महाधन इति।
याज्या। निसास्विष्टकृतः। ये ३ यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्नेः एम
संवर्गस्य प्रिया० देवानामित्यादि। अन्वाहार्ये दक्षिणा। स्तकवाके। अग्निर्हविरकृत। सोमो हविर० ३६

कृत। अग्निः संवर्गो हविरकृता देवा इत्यादि। इस्मिड्ुतिर्वा॥ अग्नये संवर्गाय स्वाहेति। यदिश्मन्नाना
ग्निःसंसर्गेति अग्नये शुचये इष्टिः कर्त्तव्या। आवाहनं। अग्निमग्न इदं आवह। सोममावह। अग्निंशुचि
मावह। देवां इत्यादि। उन्नमे प्रयाजे। स्वाहा अग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहा अग्निंशुचिं स्वाहा देवा इत्यादि
वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य अग्निः शुचिव्रततम इति पुरोनुवाक्या। ये यजामहे ग्निंशुचिं समुदग्नेश्व
चयस्तव इति याज्या। नित्यस्विष्टकृतः। ये यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया॰ सोमस्य प्रिया॰
तग्नेः शुचेः प्रिया देवानामित्यादि। अन्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निर्हविर॰कृता सोमाइ
विर॰कृता। अग्निः शुचिर्हविरकृता देवा इत्यादि। इस्मिड्ुतिर्वा। अग्नये शुचये स्वाहेति। विष्णुनाग्नि
संसर्गेऽग्नये अप्सुमते इष्टिः कर्त्तव्या। आवाहनं। अग्निमग्न आवह॥ सोममावह। अग्निमप्सुमंतमावह॥
देवां इत्यादि। उन्नमे प्रयाजे। स्वाहा अग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निमप्सुमंतं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्ना

स्त्र० ३७

वाज्यभागौ। प्रधानस्याग्नयेस्वग्ने। सघिष्ट वेति पुरोनुवाक्या। येऽ३यजामहेऽग्निमग्नुमंतमुरोगम हां
अनिबाधेववर्द्धेतियाज्या। निसस्विष्टकृतः। येयजामहेऽग्निंस्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रिया०सो
मस्यप्रिया०लग्नेरग्नुमतः प्रिया०देवानामित्यादि। अन्वाहार्यदक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निरिदं हवि०
कृत। सोमोहविरं०कृत। अग्निरग्नुमानिदं हवि०कृत। देवाइत्यादि। सस्कृतिर्वा अग्नये ग्नुमते
स्वाहेति। व्याधीनांमारंभेरुद्रायेष्टिः कर्तव्या। गांवाधुकमयः पशुस्सुरः। अयज्ञो। हिमपावा।
पुरोडाशेणचरुर्वेति अध्वर्यवे विशेषः। आवाहनं। अग्निमम आवह। सोममावह। रुद्रमावह। दे
वांइत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निंस्वाहासोमं। स्वाहारुद्रंस्वाहादेवाइत्यादि। इषं वेंता वाज्य रामं
भागौ। प्रधानस्य। कद्रुद्रायेतिपुरोनुवाक्या। येऽ३यजामहे। रुद्रमग्नामंतेसुमदिति देवयज्येतिया ३७
ज्या। निसस्विष्टकृतः। येऽ३यजामहेऽग्निंस्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः प्रिया०सोमस्यप्रिया०रुद्रस्यप्रिया०

देवानामित्यादि। अन्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निमग्न आवह। सोम० हविरं० कृत। सोमो हविरं०
कृत। रुद्रो हविरं० कृत। देवा इत्यादि। प्रकरणादेन दृष्ट्वैवं यावस्त्वं चितं। दीर्घमध्वानं गमिष्यन् सूक्ते पथि
कृत इष्टिं कुर्यात्। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं पथिकृतमावह। देवा इत्यादि।
उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं। स्वाहा सोमं स्वाहा अग्निं पथिकृतं। स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्र
घ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। वयमु त्वा पथस्पत इति पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे अग्निं पथिकृतं पथ
स्पथः परिपतिं याज्या। नित्यस्विष्टकृतः। ये३ यजामहे अग्निं स्विष्टकृतम् अयाळग्निरग्नेः प्रिया० अग्नेः प
थिकृतः प्रिया० देवानामित्यादि। सितं वासो दक्षिणा बृहस्पतये त्वेति प्रतिग्रहणमंत्रः। क्रोडादिस
नुमंत्रणं। सूक्तवाके। अग्निर्हविरं० कृत। सोमो हविरं० कृत। अग्निः पथिकृद्धविरं० कृत। देवा इत्या
दि। प्रतिनिर्दिष्टोपस्थानेष्टिरिति प्रसिद्धा समाप्ताः।। कामं प्रतिष्ठा अग्नये कामायेष्टिः कर्तव्या।

स्त्र० आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं काममावह। देवां इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वा
३८ हा सोमं स्वाहाग्निं कामं स्वाहा देवां इत्यादि। वार्त्रघ्नौ कामयुक्तौ आज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्निः परेषु
धामसु इति कल्पजात्सु रेनुवाक्या। ये ३ यजामहेऽग्निं काम मत्पाम तं काम मग्ने तवोती इति याज्या॥ निम
38 स्विष्टकृतः। ये ३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतम याळग्नि रग्नेः प्रिया धामा०। सोमा०। प्रिया०। लग्ने कामस्य प्रि
या० देवानामित्यादि। श्रीकामायां। कामो विराजो स्विष्टकृतः। अग्ने वृषभो धेनुर्दक्षिणा। यमायत्वे
ति प्रतिग्रहमंत्रः। रुद्राय त्वेति धेनुः। को दादित्यनुमंत्रणं। सूक्तवाके। अग्निर्हविर०कृत। सोमो ह
विर०कृत। अग्निः कामो हविर०कृत। देवा इत्यादि। व्रतवेलां प्रोष्य। अव्रत्यं चाचरित्वा। उपवसथ्ये
हवोऽग्नेः सः श्वः कृति। तस्मिन्नत्यागतस्य यजनीये ह्नि व्रतपती इष्टिः कर्तव्या॥ अव्रत्यकरणेति। मै राम
थुनादिकृतेत्यर्थः। उपवसथे हनि। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं व्रतपति ३८

मावह ।। देवां इत्यादि । उत्तमे प्रयाजे । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं व्रतपतिं स्वाहा देवा इ
त्यादि । वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ । प्रधानस्य । त्वमग्ने व्रतपा असीति पुरोनुवाक्या । ये३ यजामहे ग्निं व्र
तपतिं यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानीति याज्या । निसस्विष्टकृतः । ये३ यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमयाल
ग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० त्वग्नेर्व्रतपतेः प्रिया० देवानामित्यादि । अन्वाहार्यो दक्षिणा । स्व
क्तवाके । अग्निर्हविर० कृत । सोमो हविरकृत । अग्निर्व्रतपतिर्हविरकृत । देवा इत्यादि । व्रसेहं
न्यवभ्रस्यागतमरण निमित्त अश्रुपाते कृते यजनीयेह्नि व्रतभृते ष्टिः कर्त्तव्या । अग्निमग्न आव
ह । सोममावह । अग्निं व्रतभृतमावह । देवां इत्यादि । उत्तमे प्रयाजे । स्वाहाग्निं । स्वाहा सोमं । स्वाहा
ग्निं व्रतभृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ । प्रधानस्य । त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरिति कल्पजा पु
रोनुवाक्या । ये३ यजामहे ग्निं व्रतभृतं व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा इति कल्पजा याज्या । निसस्विष्टकृतः । अ

स्त्र०
३९
39

ग्निं स्विष्टकृतमयाल ग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्नेर्व्रतभृतः प्रिया० देवानामित्यादि। अन्वाहा
र्यदक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निरिदं हविर० कृत। सोमो हविर० कृत। अग्निर्व्रतभृद्धविर० कृत। देवा इत्या
दि।। ।। गृहदाहे अग्नये क्षामवतेष्टिः कर्तव्या। एकदेशदग्धेपि भवति। आवाहनं। अग्निमग्न आवह।
सोममावह। अग्निं क्षामवन्तमावह। देवां इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं क्षा
मवन्तं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्यालक्ष्मारजोसिपञ्चन इति पुरोनुवाक्या। ये३
यजामहे अग्निं क्षामवन्तं स्वेवस्तु निर्वद्भुर्वणी कक्षेन रीति याज्या। निर्ऽस्विष्टकृतः। ये३ यजामहे ग्निं स्विष्ट
कृतमालग्निरग्नेः प्रिया धामानि० सोमस्य प्रि० लग्नेः क्षामवतः प्रिया० देवानामित्यादि। अन्वाहार्यो
दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निरिदं हविर० कृत। सोमो हविर० कृत। अग्निः क्षामवान् हविर० कृत। देवा इत्या
दि।। पत्न्याः एकस्मिन् गर्भे द्विप्रभृतिजनने नमरुत्स्य इष्टिः कर्तव्या। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोमममा राम ३९

वह । मरुतश्चावह । देवां इत्यादि । अत्र मे प्रयाजो । स्वाहा अग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा मरुतः स्वाहा देवाईत्यादि ।
वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य । मरुतस्त्वेषसंदृशा आयातयामा । विश्व । शुभ्रा हिरण्यखादयो । कल्पजासु
रोऽनुवाक्या । ये३ यजामहे मरुतो वाता त्विषो मरुतो वर्षनिर्णिज इति याज्या । श्रियेकं वो अधितनुषु वाशीति
वा । नित्यास्विष्टकृन्नः । ये३ यजामहे अग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया॰ सोमस्य प्रि॰ मरुतां प्रि॰ देवाना
मित्यादि । अन्वाहार्यो दक्षिणा । सूक्तवाके । अग्निर्हविरं॰ कृत । सोमो हविरं॰ कृत । मरुतो हविरजुषन्त
वीवृधन्त॰ कृत । देव्या इत्यादि । अत्र भी प्राकारेण विशेष उक्तः । कुमारीकुमारजनेन स्वस्तिताविक
ल्प इति । अग्निहेम्नायपणीयां तु सर्वेषां स्थाने स सर्जिति स्त्र देवस्या । अनाहिताग्नि । निसनैमित्ति
ककाम्यानां स्थाने स्थालीपाकः कर्त्तव्यः । प्रायश्चित्ते न अर्थलोपेन सर्वजुतिः । अथवा प्रायश्चित्तेष्टी
नां कां स्थाने स्थाली देवताये सर्वजातिद्दति प्येति समानं अस्त्रक्को त्विष्टप्रहुतः । अतंतमत्राक्किरस्ति

त१ व१

सूत्र० चेत्सूत्रकृद्धृतिः। नान्यथा। येनकेनोपायेन इष्टिरेव कर्तव्या। तथैव शिष्टाचारः। ज्ञातीनां परस्परं सं
६० देहे सामाधनस्यैवेयमिष्टिः। सपिण्डैः सह कर्तव्याः। ऋत्विजश्च मेत एव। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सो
ममावह। अग्निं वसुमन्तं। सोमं रुद्रवन्तं। मिन्द्रं मरुत्वन्तं। वरुणमादित्यवन्तमावह। देवां इत्यादि। अत्र मेमया
50 जा। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं वसुमन्तं। सोमं रुद्रवन्तं। इन्द्रं मरुत्वन्तं। वरुणमादित्यवन्तं स्वाहा देवा
इत्यादि वार्यध्वा वाजभागो। प्रधानस्य। अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यादिति कल्पजा पुरोनुवाक्या। ये३ यजा
महेग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तं इन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्यवन्तं समग्निर्वसुभिर्नो अव्यादिति कल्पजा याज्या।
अत्र प्रधानानन्तरं सर्वेष्टिगतयः प्रायश्चित्ता उपविष्टा। संज्ञानमुशानावृहदिति सूक्तं जपेयुः। स्वार्थमेवात
तः नित्यस्विष्टकृतः। ये३ यजामहेग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्ने वसुमतः सोम एम
स्य रुद्रवतः लिन्द्रस्य मरुत्वतो वरुणस्यादित्यवतः प्रिया देवानामित्यादि। अवाहार्यो दक्षिणा। अन्यद ६०

६१

न१ पिकिं विद्वान्तव्यं । प्रयोजन्महत्वात् । स्वकवाके । अग्निर्हविरंकृत । सोमो हविरंकृत । अग्निर्वसुमान् । सो
मो रुद्रवान् । इंद्रो मरुत्वान् । वरुण आदित्यवान् हविरजुषंतावीवृधंत महोऽकृत । देवा इत्यादि । अयमसा
धमति । अग्निहोत्रायणी नोक्तम्कृतिः कर्तव्या । मित्रविंदा मित्रादिकामेष्टिः । प्रायश्चित्तमस्याने वा कर्तव्या ॥
पंचदश सामिधेन्यः । सइस्वंवा । अन्येषां दशस्विनां । पंचप्रयाजाः । केषांचिद् इडाप्रयाजाः । तत्र इडामत्वष्टा
न्यस्य वेत् वौषट् । याज्या वदादेश इति वचनात् । यथा संप्रेषितं वा इति पक्षांतरं । तत्र आवाहनं । अग्निम
ग्न आवह । सोममावह । अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारमावह । दे
वा इत्यादि । उत्तमे प्रयाजे । स्वाहाग्निं । स्वाहा सोमं । स्वाहाग्निं सोमं वरुणं मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवितारं पूष
णं सरस्वतीं त्वष्टारं स्वाहा देवा इत्यादि । अष्टिमेनावाज्यभागौ । अग्निना रयिं गयस्फान इति । प्रधानस्य । अ
ग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि सम

स्त्र० ४२ र नक्लिय यक्षेदिति कल्पजानुवाक्या । ये३यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं बृहस्पतिं इंद्रं मित्रं वरुणं सोममग्
ग्निं । त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती पूषा भगं सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्ददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सो
मो अग्निरिति कल्पजा याज्या । ततः स्विष्टकृतः अग्ने नो रास्व सहस्वदिति पुरोनुवाक्या । ये३यजामहेग्निं स्विष्टकृ
तमयाडग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० त्वष्टुः सोमस्य वरुणस्य मित्रस्येन्द्रस्य बृहस्पतेः सवितुः पूष्णः सरस्वत्यास्त्व
ष्टुः प्रिया० देवानामित्यादि । उत नो ब्रह्मन्नविष इति याज्या । अत दक्षिणा सहस्रं गाव इति विशेषात् । सह
स्रमिति सर्वास्माकं सिद्धांतः । काम्यत्वाद्दक्षिणा महती कर्तव्या । केचिदाचार्या वाजपेयमिति नागा । विनिपापहनने
स्वपामपर्याप्तिः । यस्मात्काम्यफलसिद्धिरिति यद्देशाधर्मपदं दक्षाप्रयाजान्कुर्वन्ति । अनुयाजाश्च दशालवंती
ति न यथाकर्तव्यं । सूक्तवाके । अग्निरिदं हविर०क्रुत । सोमो हविर०क्रुत । अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः । राम
सविता पूषा सरस्वती० त्वष्टा इदं हविरजुषतावीवृधन्तक्रत । देवा इत्यादि ॥ मित्रविंदा समाप्ता ॥ ॥ अथ दीक्षि ४२

तायनानामिष्टीर्वक्ष्यामः। तेषामाद्या निषट्। इष्टिः पौर्णमासकार्ये भवति। तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्र
योगः। वसिष्ठस्याकं प्रस्थाप्य पौर्णि फाल्गुन्याममावास्यायां यावज्जीवं प्रानि दिनं संवत्सरं वा एकैकं यथा
क्रमेण कुर्यात्। दाक्षायणयज्ञस्य विधिं वक्ष्यामः। पूर्वस्यां फाल्गुनपौर्णमास्यां यथाविहितं कुर्यात्। अ
थवा एकं हविर्वा। अग्नीषोमीयपुरोडाशः। उत्तरस्यां पौर्णमास्यां आग्नेयं। ऐन्द्रं च अमावास्याविकारः।
पंचदश पञ्च परपक्षे हवींषि तन्त्रं मितसादि यथाविहितं। प्रातः फाल्गुन्याममावास्यायां ऐन्द्राग्नः अमा
वास्याविकारः। अपराह्ने पिंडपितृयज्ञः। उत्तरस्यामाग्नेयं मैत्रावरुणी पयस्या पंचदश। आवाहनं। अ
ग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावह। मित्रावरुणमावह। देवां इत्यादि। उत्तममुपयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहा
सोमं। स्वाहाग्निं स्वाहा मित्रावरुणौ। स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणाः स्वाहा। वाजिनो अग्न आज्यस्य हविषो
व्यन्तु वौषट्। इध्म वर्त्ता वाज्यभागौ। आग्नेयस्य। अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येति याज्यानुवाक्ये। एतेन याहृता

सू३० वृधेतिपुरोनुवाक्या।येऽ३यजामहे।मित्रावरुणान्तुनवांश्चित्तुमद्यास्वंधइतियाज्या।निस्वष्टकृ
ध२ तः।येऽ३यजामहेग्निंस्विष्टकृतमयालग्निरग्नेःप्रिया०सोमस्यप्रिया०ऽग्नेःप्रिया०मित्रावरुणयोः
प्रिया०देवानामित्यादि।अन्वाहार्यदक्षिणा।सूक्तवाके।अग्निर्हविर०कृत।सोमोहवि०रकृत।अ
५२ अग्निर्हविर०कृत।मित्रावरुणौहविर०जुषेतांमवीवृधेतां०कातां।देवाइत्यादि।अग्निर्होत्रेणकृ
ता।वाजिनोदेवाहविजोषयिष्यंतेवर्धयिष्यंतेमहोज्यायःकरिष्यंते।अत्रभाष्यकारेणवाजिनोदेवा
२४ इतिदेवशब्दस्यःकर्तव्यः।अस्यामृधत्रेवायामित्यादि।ततोवाजिनयागः।अग्नेर्नुवंतुवाजिन इतिपु
रोनुवाक्या।येऽ३यजामहेवाजिनोवाजेवाजेवतवाजिनोनइतिवषट्कृतासनोऽनवानेनयजति।उपवि
ऊपअनुवषट्कारः।ततोवाजिनोवाभक्षः।यजमानोब्रह्माहोताध्वर्युःआग्नीध्रश्चसमुह्यभक्षयं एम
तायन्मेरेतः०प्रभवतीतिमंत्रेण।ततःशेषयोर्वाकांतेकेषांचिद्दध्युःपूर्णंवाजिनयागःषतनःपत्नीसं ध२

याजादिसमानं। दाक्षायणयज्ञस्य सांवत्सरिके अहः प्रयोगविधिं वक्ष्यामः। फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सर्व
स्यां अग्नीषोमीयपुरोडाशः। उत्तरस्यां पौर्णमास्यां आग्नेयः ऐन्द्रं नु ऐन्द्राग्नश्च। अमावास्याविकारः। तती
यस्यां आग्नेयः मैत्रावरुणी। एवं अहरहः सांवत्सरे अन्तेहनि मैत्रावरुणी पयस्यैव। दाक्षायणयज्ञः समा
मः। इलादधस्य विधिर्वक्ष्यामः। फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सर्वस्मिन्पर्वद्वये पात न्नआवाहनं। अग्निमग्न आव
ह। सोममावह। अग्निमावह। सरस्वतीमावह। देवां आज्यपां इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं।
स्वाहाग्निं। स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा देवां इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। आग्नेयस्य प्राकृते याज्यानुवाक्ये। अ
ग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येति। पावका नः सरस्वती पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे सरस्वतीमिमा जुह्वाना युष्म
दिति याज्या। नित्यस्विष्टकृतः। ये३ यजामहे अग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० अग्नेः प्रि
या० सरस्वत्याः प्रिया० देवानामित्यादि। अग्निर्हविरं०कृत। सोमो हविरं०कृत०। अग्निर्हविरं०कृत स

सूत्र० ४३
५३

रस्वती हविरंकृता। देवा इत्यादि॥ अत्र स्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां त्रिहविः। आवाहनं। अग्निमग्न आ
वह। सोममावह। अग्नीषोमौ उपांशु। आवह। अग्नीषोमावह। इन्द्रमावह। देवा इत्यादि। अत्र मे प्र
याजे। स्वाहाग्निं। स्वाहा। सोमं स्वाह। अग्नीषोमौ उपांशु। स्वाहाग्नीषोमौ स्वाहेन्द्रं स्वाहा। देवा इत्यादि।
वृधन्वं। तावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्नीषोमाविमं सु मे इत्युरोनुवाक्या। ये३ यजामहेग्नीषोमौ जुषा
एणाग्नीषोमावितियाज्या उपांशु। अग्नीषोमा य स वेदसा इत्युरोनुवाक्या। ये३ यजामहेग्नीषोमौ युवमे
तानी। तिर्द्वयाज्या। ऐन्द्रसानसिरयिं इत्युरोनुवाक्या। ये३ यजामह इन्द्रं प्रससाहि षइतियाज्या। निसस्विष्टकृ
तः। ये३ यजामहे इग्निं स्विष्टकृतम यालाग्निरग्नेः प्रिया धामाम स्य प्रिया० अग्नीषोमयोः उपांशु। प्रिया०
लग्नीषोमयोः प्रिया० लिन्द्रस्य प्रिया० देवानामित्यादि। सूक्तवाके। अग्निर्हविरंकृत सोमो हविरं०
कृ। अग्नीषोमौ उपांशु हविरजुषेतां० क्रातां। अग्नीषोमौ हविरजुषेतां० क्रातां। इन्द्रो हविरंकृता। दे

राम ४३

वाआज्यपाइत्यादि॥ ॥फाल्गुन्याममावस्यायां॥ ॥आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्नि
मावह। सरस्वंतमावह। देवांइत्यादि। उत्तमेप्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहासोमं। स्वाहाग्निं। स्वाहासरस्वंतं।
स्वाहादेवांइत्यादि। दधवंतावाज्यभागो। अग्निर्मूर्द्धापुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निंभुवोयज्ञस्येतिया
ज्या। जनीयंतोन्वग्रवःपुरोनुवाक्या। ये३यजामहेसरस्वंतसवाहृधेनयेइतियाज्या। निसास्विष्टकृतः।
ये३यजामहेग्निंस्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया॰ सोमस्यप्रिया॰ ळग्नेः प्रिया॰ सरस्वतः प्रिया॰ देवाना
मिद्रंइत्यादि। सूक्तवाके॥ अग्निर्हविरकृत। सोमोहविरकृत। अग्निर्हविरकृत। सरस्वान्हविरकृत। देवा
इत्यादि। अपराह्णे पिंडपितृयज्ञःकर्तव्यः। उत्तरस्याममावास्यायां॥ ॥आवाहनं। अग्निमग्नमावह।
सोममावह। इंद्राग्नीमावह। मित्रावरुणावावह। देवांइत्यादि। उत्तमेप्रयाजे। स्वाहाग्निंस्वाहासोमं।
स्वाहेंद्राग्नी। स्वाहामित्रावरुणौस्वाहादेवास्वाहावाजिनाइत्यादि। दधवंतावाज्यभागो। प्रधानस्य।

स्तन्त्र० ४४ इंद्राग्नी अवसा पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे इंद्राग्नी प्रवर्षणि प्र इति याज्या। ऋतेन या वृतावृधेति मित्रा
नुवाक्या। ये३यजामहे मित्रावरुणा तु तवां विहु याज्या॥ नित्य स्विष्टकृतः। ये३यजामहे अग्निं स्विष्टमयाल
ग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लिंद्राग्न्योः प्रिया० मित्रावरुणयोः प्रिया० देवानामित्यादि। सूक्तवाके। अ
55 ग्निर्हविर० कृत। सोमो हविरकृत। इंद्राग्नी हविरजुषेतां० कातां॥ मित्रावरुणौ हविरजुषेतां० कातां। दे
वा आज्यपा इत्यादि। अग्निं होत्रेण कृत। वाजिनो देवा हविर्जोषिषिष्यंत इति। अस्याद्ध्वर्यु होत्रा पामित्या
दि सर्वव्रजमाने। वाजिन प्रयागः। इत्यादर्शः समासः॥ सार्वसेनि पूर्णस्य विवक्ष्यते। उत्तरस्यां फाल्गुना
ममावास्यायां आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावह। अग्नीषोमौ उपांशु। आवह।
अग्नीषोमावावह। अग्निमावह। विष्णुं उपांशु। आवह। इंद्राग्नी आवह। देवां इत्यादि। अग्नेमेमयाजे। राम
स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निं स्वाहा अग्नीषोमौ उपांशु। स्वाहाग्निं स्वाहा विष्णुं उपांशु। स्वाहेंद्राग्नी। ४४

स्वाहा देवा इसार्यमेहि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्निर्मूर्द्धेति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे ग्निंमु
वापक्रस्येति याज्या। अग्नीषोमा विममिति पुरोनुवाक्या। येयजामहे। अग्नीषोमौ जुषाणा वग्नीषो
मोजुषाणा वग्नीषोमाविति याज्या। उपांशु। अग्नीषोमा सवेदसेति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे ग्नी
षोमो पुवमेतानीति याज्या। अर्वं तस्या पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे ग्निमस्माकमेधेश्च ध्वरमिति या
ज्या। इदं विष्णुरिति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे। विष्णु वषट्ते विष्णु विति याज्या। उपांशु। इन्द्राग्नी
अवसेति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे इन्द्राग्नी नवर्षणिभ्य इति याज्या। निसामिष्टकृतः। ये३यजामहे
ग्निं स्विष्टकृतम याला ग्नि॰ देवः प्रिया॰ सोमस्य प्रिया॰ लग्ने: प्रिया॰ उपांशु अग्नीषोमयोः। प्रिया॰ लग्नी
षोमयोः प्रिया॰ लग्नेः प्रिया॰ उपांशु विष्णोः प्रिया॰ लिन्द्राग्न्योः प्रिया॰ देवानामिसादि। स्तक्रवाके।
अग्निर्हविर॰कृत। सोमो ह विर॰कृत। अग्निर्हविर॰कृत। उपांशु। अग्नीषोमो ह विर॰जुषेतां॰ कातां।

सूत्र० ४५ अग्निर्हविरकृत। उपांशु। विष्णुः। हविरकृत। इंद्राग्नी सोमौ हविरजुषेतां० कामं। हविरजुषे
तां० क्रातां॥ देवाइत्यादि। नामावास्यायां यजते पिंडपितृयज्ञं करोति। शौनकः यज्ञस्य विधिर्वक्ष्यामः।
प्रकृते षण्मासाभ्यां संवत्सरं यजति। अतिचारकामस्य वसिष्ठयज्ञं वक्ष्यामः। फाल्गुन्याममावा
45 स्यायां। उत्तरस्यां सर्वमेतत्। यथोक्तवत्। अमावास्यां निर्हवींषि सर्वाणि। आवाहनं। अग्निमग्न आव
ह। सोममावह। अग्निमावह। उपांशु। विष्णु आवह। इंद्राग्नी आवह। अग्निमावह। अग्नीषोमौ उ
पांशु आवह। अग्नीषोमावावह। देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ॥ निगमस्थाने तु यथावृत्। न
पौर्णमास्यां यजते। साकं प्रस्थाप्यं वक्ष्यामः। फाल्गुन्याममावास्यायां॥ तिस्रो दर्शपूर्णमासौ संव
त्सरं यावज्जीवं वा तत्र विशेषः। साकं संप्रतिष्ठंते। इति साकं इस्मयः। साकं संप्रयजंत इति प्रैषमो। राम
यजमानं अनुब्रूहीति। ततः यजमान पंचमासु गपत् संप्रतिष्ठंते सर्वे यजेयुः। उभा वयास्तु श्रौषट्। ४५

ये३यजामहेग्निं वषट्कारं वसवेग्निः पुनः। साकंभहल्ययं तइति युगपद्दिलाभक्षः॥ ॥इति दर्शपूर्णमा
सायनानि षट्सु अयनेषु। हारियूपपद्धाहारम्भकामक्रियासु दर्शपूर्णमासायनात्वेन व्य
वस्थितानि। पांचदश्यंच सामिधेनीनां षट्सु अयनेषु। मुन्यपनविधिर्वक्ष्यामः॥ ॥पांचदश्यं च फा
ल्गुन्यां पौर्णमास्यां आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावह। अग्नाविष्णू आवह।
देवां इत्यादि। उक्तमेव प्रयाजो स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निं स्वाहाग्नाविष्णू स्वाहा देवां इत्यादि।
वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्निर्मूर्द्धेति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निं भुवो यज्ञस्येति याज्या।
अग्नाविष्णू महि तद्वां पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे अग्नाविष्णू अग्ना। विष्णू महि धामेति याज्या। नि स्व
स्विष्टकृतः। ये३यजामहेग्निं स्विष्टकृतं मयालग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० त्वग्नेः प्रिया० त्वग्नावि
ष्णोः प्रिया० देवानामित्यादि। सूक्तवाके। अग्निर्हविर०कृत। सोमो हविर०कृत। अग्निर्हविर०कृत।

स्त्र०
४६
46

अग्नाविष्णू हविरजुषेतां ऽक्रानां । देवा इत्यादि । एवमहरहः संवत्सरं । न प्रतिपदि नत्रदर्शयिस्मि

सोत्सवतः सुन्त्ययनं समाप्तं ॥ तुरायणयज्ञस्य विधिर्वक्ष्यामः ॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रवृत्तिः ॥

वैशाखशुक्लपंचम्यां वाषष्ठ्यां वा कालापनस्य । पंचहवृपां वा । आवाहनं । अग्निमग्न आवह स्तो

ममावह । अग्निमावह । इंद्रमावह । विश्वांदेवानुपांशु आवह । देवां आज्यपां इत्यादि । उक्त

मेभजेया । स्वाहाग्निं । स्वाहा सोमं । स्वाहाग्निं । स्वाहेंद्रं विश्वान्देवा स्वाहा देवा इत्यादि । हृधवंतावा

ज्यभागौ । प्रधानस्य । अग्निर्मूर्द्धेति त्रिष्टुभानुवाक्या । भुवो यज्ञस्येति याज्या । इंद्रं वो विश्वतस्परी । त्रिष्टु

रोनुवाक्या । ये ३ यजामहे इंद्रमादयस्व हरिभिर्मितिरिति याज्या । विश्वेदेवास आगते त्रिष्टुभेनुवा

क्या । ये ३ यजामहे विश्वांदेवान्स्तीर्णं बर्हिषि समिधान इति याज्या । स्विष्टकृतः । ये ३ यजाम

हेग्निं स्विष्टकृतमपात् अग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० अग्नेः प्रिया० इंद्रस्य प्रिया० उ० विश्वेषां

राम
४६

देवानां प्रिया० देवानामित्यादि स्तस्कवाके। अग्निर्हविरं० कृत। सोमो हविष्टुरं० कृता अग्निर्हविरं०
कृता इन्द्रो हविरं० कृत। विश्वे देवाः हविरजुषंता वीवृधंता कृत। देवा इत्यादि। कृत्स्ना जिन्वादि निव
तानि। एवमहरहः संवत्सरं यजते। नमतिपाहि पौर्णमासो संवत्सरंते। अवभृथे हि दूर्वीव्रतं च। अनि
यतो हकं स्वयमेव सोमगानं कुर्यात्। दोषं सोमवत्। सोप्रेगमइष्ट्वा पशुना वा सोमेन वा यागः। का
य्यः। तुरायणयज्ञः समाप्तः॥ ॥ अथाग्रयणविधिं व्याख्यामः॥ सोमीव्रपामाके छित। समसह इत्यासा
मिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। सोममावह। देवां आज्यपां इत्यादि। त्वमेव
याजे। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहा सोमं। स्वाहा देवा इत्यादि। त्वमग्ने सप्रथाः सोम यास्त इति स
हंतावाज्यभागौ अग्निं जुषाणो अग्निः सोमं जुषाणः सोम इति याज्ये। प्रधानस्य जै। प्र इन्द्रमयज्ञमिदं
वच इति पुरोनुवाक्या। ये उ यजामहे सोमं यातेधमानि हविषीति याज्या। विराजो स्विष्टकृतः। प्रकोव

स्त्र० ग्नेर्दीदिहि ध्रुवेरोनुवाक्या। पेड्यजामहेग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रियाः० सोमस्य प्रियाः० सोमस्य प्रि
४७ या० देवानामिन्द्रस्याहि। इमोग्ने वीततमानीति याज्या। मधुपर्को दक्षिणा। प्रजापतये त्वेति प्रतिग्रहमं
त्रः। कोदादित्सनुष्टस्य रचानि। सूक्तवाके। अग्निरिदं हविरकृत। सोमो हविर०कृत। सोमो हविर०कृत। देवा
47 इत्यादि। वेष्टयवी हि एवमेवेष्टिः कर्त्तव्या। पथमाश्यामाकेष्टिः। वर्षासु श्यामाकानामाग्रयणं। श
रदि व्रीहीणामाग्रयणं। वसंते यवानामाग्रयणं। इति शरवंतरेकाले नियमः। अस्माकं कालनि
यमः। सूत्रकारेण न कृतः। अविशेषादेतेष्वेव कालेष्विष्टयः। अनाहिताग्निर्नवं प्राशिष्यं निति
सूत्रस्य हेतोः। आवसथ्याग्नौ स्थालीपाकं ग्न कुर्यात्। व्रीहियवयोराग्रयणं वस्यामः। सामदृश्य पंच
सामिधेनीनां। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। इंद्राग्नी आवह। ऊपांशु विश्वान्देवान्। आव राम
हाद्यावापृथिवी ऊपांशु आवह। केचिच्छांदसां द्यावापृथिव्यो इमिपवंति। तदसुरं लोक वेदयोरदर्शना ४७

हा। द्यावापृथिवी इत्येव। प्रथमाद्वितीयाद्विवचनं सर्वाणि। तथा च बौधायनः। द्यावापृथिवीभ्यामिति सूक्त
भ्यामभ्याम्भ्याह। द्यावापृथिवी यजेति वषट्कृते जुहोति। मि। देवांश्चाज्यपा इत्याह इसमानं। त्वन्नोमेमपा
जोस्वाहाग्निं स्वाहा। सोमं स्वाहेन्द्राग्नी स्वाहा। विश्वान्देवान्स्वाहा। द्यावापृथिवी स्वाहा देवा इत्यादि।
संवृन्ताबाज्यभागो। नमस्ते समर्यास्सोम यास्त इति। अथ प्रधानहविषां। इमं वामस्य मन्मन इति पु
रोनुवाक्या। ये३ यजामहे इन्द्राग्नी स्थ विन्नुस्तोमं न०याज्या। विश्वेदेवास आगतेति पुरोनुवाक्या। ये३
यजामहे। विश्वान्देवान्त्स्वैर्बर्हिषीति याज्या। मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरोनुवाक्या। ये३ यजाम
हे। द्यावापृथिवी उर्वी पृथ्वी बळ लेरिरेक्षनेइति याज्या। प्रेद्धो अग्न इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या।
ये३ यजामहे अग्निं स्विष्टकृत न म याल न्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लिन्द्राग्न्योः प्रिया० विश्वेषां देवा
नां प्रिया० द्यावापृथिव्योः प्रिया० देवानामित्यादि। इमो अग्ने वीततमानीति याज्या। वैश्वदेवयागा

स्मृ० पृथिवीयोनिगर्भमस्थानेषुउपांशुतावक्ष्यः प्रयजोदक्षिणा। कस्मायत्नेतिप्रतियह मेत्रः। कोरहा
५८ दित्यनुमंत्रणं। स्क्षकवाके। अग्निर्हविरकृत। सोमोहविरकृत। इंद्राग्नीहविरजुषेतां। का
ताः देवाआज्यपा इत्यादिकेविद्वर्यवः आग्नेयं प्रथमं कर्वंमि। तत्रआवापेऽग्निमिंधतपुरोनु
58 वाक्या। सुकर्माणः सुरुचइतिपाज्या। एवमेववसंतेयवानामाग्रयणं। अथसमानतंत्रावादर्शे
र्शमासौ। तत्रप्रकृतं। तत्रसामिधेनी। आज्यभागदक्षिणानां दर्शपूर्णमासमेव। तत्रउत्तराएषा
ग्रायणहवींषि। अथयवानवानिधान्यानि अग्निहोत्रैयेवैहत्वातस्मात्पयसासायंप्रातरग्निहो
त्रेयेवैहत्वातस्मात्पयसासायंप्रातरग्निहोत्रंजुहुयात्। आग्रयणानिसमाप्तानि॥ ॥ चातुर्मास्य
नांप्रयोगः कथ्यते। एतानिकर्माणिअल्पभाग्यानिकुर्वंति मोक्षएवफलं॥ ऋतीरित्यनीव राम
कालंदर्शयति। फाल्गुन्यांपौर्णमास्यांप्रयोगः चातुर्मास्यानां। चैत्र्यांवा। चातुर्मास्यानांप्रारं ५८

रंभेमाहुरप्सुजा अप्सुदैकश्राद्धानि। वैश्वानरपार्जन्येष्टिः कर्तव्या। प्रातिपर्वणि एकाहे पाशुकेच। पाशुके
रंभेमाहुरप्सुजा अप्सुदैकश्राद्धानि। वैश्वानरपार्जन्येष्टिः कर्तव्या। प्रातिपर्वणि एकाहे पाशुके च। पाशुके
द्वितीयात्रयात्वैश्वरवी इष्टिर्भवति। एवंपुनः पुनः प्रयोगभवति। नाद्या रंभणीया। अध्वर्युर्ग्रावस्तुयांषड्
सुत्रवा रंभणीया एवं स्त्रनमस्मितेतत्रैवगृहे भवति। अस्माकं दृश्यते स्वमासा रंभते एव सिद्धिः। प्रकृ
तिवद्रंभेसर्वासां विकृतानां प्रारंभणं भवति। नवकप्रपद्य। द्विसप्तदशसामिधेन्यः। आवाहनं। अग्नि
मग्नआवह। सोममावह। वैश्वानरमावह। देवाँ इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा
वैश्वानरं स्वाहा पर्जन्यं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। ऋतावानं वैश्वानरं पुरो
नुवाक्या। ये३यजामहे वैश्वानरं नालियज्ञानां याज्या। पार्जन्याय प्रगायतेति पुरोनुवाक्या। ये३यजा
महे पर्जन्यं यस्य व्रते पृथिवीति याज्या। निसास्विष्टकृतः। ये३यजामहे अग्निं स्विष्टकृतमयालग्निरग्नेः
प्रियाः सोमस्य प्रियाः वैश्वानरस्य प्रियाः पर्जन्यस्य प्रियाः देवानां मितसादि। अन्वाहार्यो दक्षिणा।

स्त्र० सूक्तवाकोऽग्निर्हविरं०क्त । सोमो हविरजुषत । वैश्वानरो हविरं०क्त । पर्जन्यो हविरं०क्त । देवा
ध९ इत्यादि । अथ त्यागाः । इदमग्नये सोमाय वैश्वानराय पर्जन्याय देवेभ्य आज्यपेभ्यः । प्रधानस्य । इदं वै
श्वानराय । इदं पर्जन्याय । स्विष्टकृते । वैश्वानरस्य पर्जन्यस्योज्जितिं० । वैश्वानरः पर्जन्यः स्तमपनुद
५१ तां० सूक्तवाके । इदमग्नये सोमाय वैश्वानराय पर्जन्याय देवे० । ततः ओं योर्वाकादि सकलं यज
जमानं कृत्वा वैश्वदेवपर्वणि प्रतिकरणं कुर्यात् । तत्र प्रयोगः । वैश्वदेवपर्वार्थं गार्हपत्यादाहवनी
श्लि३ यमुद्धरामि । वैश्वदेवपर्वार्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि । ततः आग्निवाहनं । व्रतं च एतत्
तस्त्र्वस्यां पौषमास्यां कर्तव्यं । उत्तरस्यां पौषमास्यां वरणं कुर्यात् । गोत्रेऽमुकोऽमुकोऽमुकशर्मा
नूवऽस्य प्रथमजो दाक्षिणेन वैश्वदेवेन पर्वणा हे यक्ष्ये । तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव । सर्वेषां । वृद्धामास्ता राम
दितेषु हविष्षु मंथनं । आचम्य । पश्चाद्देरतस्यां प्राग्नये मथ्यमानायेत्युक्त्वा मित्वा देवस ध९

वितः १ त्रिवरीं। मही द्यौः पृथिवी च नः त्वामग्ने पुष्करादधि २ जातायानुब्रूहि। सूक्तं। धनंजयं रणे रणे।
उत ब्रुवन्तु जन्तवः। हस्तेन धार्यमाणाय। धनंजयो रणे रणे। आ यं हस्ते न खादिनं प्रक्रियमाणायानुब्रू
हि। सूक्तः विशणमग्निं स्वध्वरं। प्र देवं देववीतये। आज्याज्जतौ रूयमानायां। आ स्वे योनौ निषीदतु॥
आ जातं जातवेदसि। अग्निनाग्निः समिध्यते २ त्वं ह्यग्ने अग्निना। समिध्यमानाय। तं मर्जयन्त सुक्रतुं।
मिति परिधानीया। ततः एहि होतरित्युक्ते बर्हिर्गत्वा आवस्थ। प्रणीतोत्करोपपद्य। कंपपद्यादि।
समहद्भासामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावह। सोममावह। स
वितारमुपांशु आवह। सरस्वतीमावह। पूषणमावह। मरुतः स्वतवस आवह। विश्वान्देवान्
उपांशु आवह। द्यावापृथिवी उपांशु आवह। देवाङ्सादि। नव प्रयाजाः। समिधः समिधोऽग्न
यमो वहे आज्यस्य व्यन्तु। चत्वारः। दुरो अग्न आज्यस्य व्यन्तु। उषासानक्ता आज्यस्य वीतां। दैव्या

स्व० होतारं अश्वय आज्यस्य वीतां ।। तिस्रो देवी आज्यस्य व्यंतु ।। येऽयजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग
५० ग्निं वैश्वानरं स्वाहा सोमं स्वाहा सवितारं उपांशु । स्वाहा सरस्वती । स्वाहा पूषणं । स्वाहा मरुतः स्व
तवसः स्वाहा विश्वान्देवान् स्वाहा द्यावापृथिवी । उपांशु । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा स्वाहा
वाजिनो अग्न आज्य हविषो व्यंतु । स हूंता वाज्य भागो । प्रधानस्य हविषां याज्यानुवाक्याः
50 अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य तमाहिं मेयस्य इमं यज्ञं । या ते धामानि दिवि ती सोमस्य । हिरण्यपाणिमू
तय उहीरण्य कवितमामिति सावित्रस्य । पावका नः सरस्वती । निभाजुष्का नाघुश्चाहितिसारस्वतस्य
स्वषं तवस्त्रेता शुक्र नेश्वन्यादिति पोष्णस्य । इहेह वः स्वतवसः प्रचित्र मिति मारुतस्य । विश्वेदेवा
स आगतं स्तोमं बर्हिषी ति वैश्वदेवस्य । मही द्यौः पृथिवी । उर्वी पृथ्वी ति द्यावापृथिवीयस्य । एम
विराजो स्विष्टकृतः प्रेषो अयमग्न इति पुरोनुवाक्या ये ऽयजामहे ऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया० ५०

+ सोमस्यप्रिया० सवितुः प्रिया० अग्नेः प्रिया० सरस्वत्याः प्रिया० इन्द्रस्य प्रिया० मरुतां स्वतवसां प्रिया० १

सोमस्यप्रिया० सवितुः प्रिया० अग्नेः प्रिया० विश्वेषां देवानां प्रिया० द्यावापृथिव्योः प्रिया० दे
वानामित्यादि। इमो अग्न इति याज्या। वक्षः प्रथमजो दक्षिणा। अस्यैवैश्वदेवपर्वणः समृद्ध्यर्थे
वक्षः प्रथमजो दक्षिणा। ब्रह्मादिभ्यः ऋत्विग्भ्यः तमहं संप्रददे। रुद्रायत्वेति प्रतिग्रहमंत्रः। को
दादिति अनुमंत्रणं। अत्र स्मृता० न वा अनुयाजाः। देवं बर्हिः। देवी द्वारो वसुवने वसुधेयस्य व्यंतु।
देवी उषासानक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीतां। देवी जोष्ट्री वसुवने वसुधेयस्य वीतां। देवी ऊ
र्जाहुती वसुवने वसुधेयस्य वीतां। देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वीतां। देवीस्तिस्र
स्तिस्रो देवीर्वसुवने वसुधेयस्य व्यंतु। देवो नराशंसो० देवो अग्निः स्विष्टकृत्। सूक्तवाको। अ
ग्निर्हविरं०कृत। सोमो हविरं०कृत। अग्निर्हविरं०कृत। सोमो हविरं०कृत। सविता हविरं०कृ
त। सरस्वती हविरं०कृत। इन्द्रो हविरं०कृत। मरुतः स्वतवसो हविरजुषन्ता०कृत। विश्वेदेवाः

स्त॰प॰
५१

5

हविर॰जुषंतां॰कृता द्यावापृथिवी हविर्जुषेतां॰कृतान्देवा आज्यपा॰कृता अग्निर्होत्रेण कृत ।
वाजिनो देवा हविर्जोषयिष्यंते वर्द्धयिष्यंते महो ज्यायः करिष्यंते अस्मामृध्न होत्राणीयामिसाहि ॥
ततो वाजिनयागः ॥ शं नो भवंतु वाजिनः पुरो नुवाक्या । ऊर्ध्वस्तु उपविश्य पानुवषट्कारः । यन्मे
रेत इति भक्षमंत्रः । अथ त्यागाः ॥ इदमग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे मरुद्भ्यः स्वतव ग्नये सोमाय
द्भ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यः प्रयतमस्तु । इदमग्नये । इदं सोमाय ।
इदं सवित्रे । इदं सरस्वत्यै । इदं पूष्णे । इदं मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । इदं द्यावापृथि
वीभ्यां । इदमग्नये स्विष्टकृते अहिहने । अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्णो मरुतां स्वतवसां राम
विश्वेषां देवानां द्यावापृथिव्योरुज्जिति॰ अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतः स्वत ५१
वसो विश्वे देवा द्यावापृथिवी तमपनुदंतु ॥०॥ सूक्तवाके ॥ इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय

सवित्रेसरस्वत्यैपूष्णेमरुद्भ्यःस्वतवद्भ्योविश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यांदेवेभ्यआज्यपेभ्योअ
ग्नयेहोत्राया।इदंवाजिभ्यः।इदमग्नये।ततःश्रेयोवर्जिकादिसमानंब्रह्मचर्यंश्राद्धंधःशयनक्रतुका
लेवाजायापत्न्युपेयात्समस्वहनेकृंतरालव्रतानि।प्रागुक्तमार्गादिसंमंतरालेव्रतानिकुर्यादिति।।
वक्ष्णात्तृषेब्राह्मणपत्नीभवति।। ।वैश्वदेवपर्वसमाप्तं।। ।अथप्राहंवरुणप्रघासाः।अथावणपावा।तत्र
पूर्वस्यांपौर्णमास्यांउद्धरणं।वरुणप्रघासार्थंगार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि।वरुणप्रघासार्थंगा
र्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि।ततःअग्निन्वाधानं।उत्तरस्यांपौर्णमास्यांप्रथमंप्रवरणं।गोत्रश्च
मुकामुकशर्मण्ड्गोभिर्मिथुनदक्षिणैर्वरुणप्रघासैर्यक्ष्येतत्रमेत्वंब्रह्माभव।एवंसर्वेषां।तत्रप्रथ
मंअग्निप्रणयनं।अथवस।अन्तरेणचात्वालोत्करौप्रपद्यआहवनीयस्योत्तरतउपविश्य।।
अग्निमांप्रणीयमानाभ्यामभिमुखःस्वदंवदेव्याघिपेतितिसृभिःप्रथमां।उपस्थायउत्तरेऽस्यौ

स्त्र० ५२

अनुमंथ नू न्नू यात् । इध्मो साद्यमाने इत्वा याज्यापदे वर्षा अग्ने । विश्वेभिः स्वनीक ॥ सो देहोत ऊस्य लोके ७१
निहोता होतृ षदने वेद न्नः स्यसुनः परस्याइति परिधमनीया । दक्षिणे हवनीयस्य पाविशे पोस्थज्य
ते । वेदी भवतः । द्वावाहवनीयो च । मंथ नादि सर्ववत् । एहि होत रितु क्तो आवग । अंतरेण चात्वा
लोत्करौ प्रविश्य । अग्निर्म्यांसमिध्यमानाभ्यामिति सुक्त । कं प्रपद्या दक्षिणतः आसामिधेन्याः । आवोहेनी
यस्य दित्वात् । अहडव्यते । अग्नी महां तो स्थो ब्रह्मण्यो भारतो । प्रवरनाम । देवेद्धो मान्विता ऋषिष्टु
तो विप्रानुमदितो कविशस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनो । प्रणीयज्ञानां रथ्या वध्वराणाम तूर्तो हो
तारो तूर्णी हव्यवाहो । आस्पात्रे जुहूर्देवानां चमसो देवपानाः अराँ इवाग्ने नेमी देवांस्त्वं परिभू
सीँ परिभुवे स्थः । आवहतं देवान् यजमानाय । अग्निमग्नी आवहतं । सोममावहतं । अग्निमावह राम
तं । सोममावहतं । सवितारं उपांशु आवहतं । सरस्वतीमावहतं । मषणमावहतं । इंद्राग्नी आव ५२

मेष्स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं २ ॥ देवाँ आज्यपाँ आवहतीः ॥ १

तं २

देवाँ आज्यपाँ इत्यादिः इन्नं वरुणमावहतं । मरुत आवहतं । कंउपांसु आवहतं । अग्निं होत्राय । आवहतं । स्वं महिमानमावहतं । आवह जातवेदः सो सुयज्ञा च यजतां नवप्रयाजाः ग्रविहवह । उन्नं मेष्स्वाहाग्निं स्वाहासोमं । स्वाहा सवितारं उपांसु । स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा सुष्ठ्यं स्वाहेन्द्राग्नी स्वाहाव रुणं स्वाहा मरुतः । स्वाहा कंउपांसु । स्वाहा देवाँ आज्यपाजुषाणा स्वाहा वाजिनो अग्न आज्यस्य हविषो प्र नु । सर्दनावाज्यभागौ । प्रधानहविषां पोस्मात्याविद्वविदा इन्द्राग्नी अवसा पुरोनुवाक्या । प्र चर्षणि इति याज्या । इममेवरुणपुरोनु । ये ३ यजामहे वरुणं नवाया मिश्र ब्रह्म एणायाज्या । मरुतो यद्धि वो ब लं पुरोनुवाक्या । ये ३ यजामहे मरुतो पूर्षमस्मा नयन याज्या ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे उपांसु पुरोनुवाक्या । ये ३ यजामहे । कंउपांसु यः प्राणतो निमिषतो याज्या ॥ विराजोस्विष्टकृतः । ये ३ यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमया लग्निरग्नेः प्रिया ध्वंसोमस्य प्रिया० लग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० स वितुः प्रियाध्स

२ पुरो० मे षो अग्ने० याजों २

रस्वसाः प्रिया ० इन्द्रः प्रिया ० लिंगाग्नेः प्रिया ० वरुणस्य प्रिया ० मरुतां प्रिया ० कस्य उपांशुप्रि
याधमानि देवानामित्यादि । गोमिथुनो दक्षिणा । अस्य वरुणप्रघास पर्वणः समृध्यर्थं गोमिथु
नो दक्षिणा ब्रह्मणे देयः स्फोतिग्म्यः समहस्य प्रदद्दे । रुद्राय त्वेति प्रतिग्रहमंत्रः । को दादित्यनुमंत्र
53 णं । अस्मत्राता । एते वा मध्ये सामिधेनी नाम्ना वर्द्धिष्यां वाच प्यायेथां इत्यादि । ऊहेन सामिधम
नुमंत्र्या न वाऽनुयाजाः सर्वे वत् । अग्निर्हविरंकृत न । सोमो हविरंकृत । अग्निर्हविरंकृत । सोमो
हविरंकृत । सविता हविरंकृत । सरस्वती हविरंकृत । पूषा हविरंकृत । इन्द्राग्नी हविजुषे
तां कृतां । वरुणो हविरंकृत । मरुतो हरस्तुषं तां कृत । कस्य उपांशु कृत । देवा आज्यपां कृत ।
अग्निर्हीत्रेणकृत । वाजिनो हेष्यारित्यादि । सर्ववद्वाजिनयागाः । शंयोर्वाकादि समानं । एकए राम
ववैहोएक एव वदद्विमोकः । न प्रतिप्रस्थानुः । वयस्यागाः ऊनमप्रयाजे इदमग्नयेस्याग्नये ५३

सोमायसवित्रे।सरस्वत्यैपूष्णइंद्राग्निभ्यांवरुणायमरुद्भ्यःकायदेवेभ्यआज्यपेभ्योवाजिना।
भ्यः प्रधानस्य।इदमग्नये।इदंसोमाय।इदंसवित्रे।इदंसरस्वत्यै।इदंपूष्णे।इदमिंद्राग्निभ्यां।इ
दंवरुणाय।इदंमरुद्भ्यः।इदंकाय।इदमग्नयेस्विष्टकृते।बृहते।अग्नेःसोमायसवितुःसरस्व
त्याःपूष्णइंद्राग्न्योवरुणस्यमरुतांकस्योक्रितिं०अग्निःसोमःसवितासरस्वतीपूषेन्द्राग्नी
वरुणोमरुतःकस्तमपनुदंतु॥वाके॥इदमग्नयेसोमायसवित्रेसरस्वत्यैपूष्णइंद्राग्निभ्यां
वरुणायमरुद्भ्यःकायदेवेभ्यआज्यपेभ्योऽग्नयेहोत्राय।इदंवाजिभ्यः।इदमग्नये॥अथावभृथः।
अवभृथमवैतियथासोमइतिवचनात्।नमोवरुणाय।अभिष्ठितःइत्यस्युपारमवधाय।ब्रह्मा
यजमानाहोतावतिष्ठंतःसर्वेवारुण्यानिष्कासेणचरंतिविनुरःप्रयाजाः।बर्हिर्वर्जं।येइ
यजामहेस्वाहाग्निंस्वाहासोमंस्वाहावरुणंस्वाहादेवाइलाहि।वाजिनावाज्यभागौ।विकल्प।

स्त्र०
५४

53

त्। प्रधानस्य अवरुं हिरण्जा वरुण इति पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे वरुणं अन्तं ने राजसूय याज्या। अथ स्वि
ष्टकृत। स त्वं नो अग्ने अवमः इति पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे अग्नीवरुणा त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् या
ज्या। यद्यदनुयाजा भवन्ति। द्वावनुयाजौ। बर्हिर्वर्जं। येन स्त्रियावा कुरुते निमित्तादिना हेना आत्मन्
मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्। वरुणप्रघासः समाप्तः॥ ॥ कार्त्तिक्यां साकमेधाः॥ ॥ आग्रहायण्यां वा। सर्व
स्यां पौर्णमास्यां प्रवर्त्तिते अग्नये अनीकवते अष्टा। तत्र उद्धरणं। अनीकवते सध्यं गार्हपत्याद् उद्ध
नीय उद्धरामि। अनीकवती ध्यं गार्हपत्याद् दक्षिणाग्निमाहरामि। अविद्या भने ब्रह्मवरणं।
गोत्र अमुकामुक शर्मन् ब्रह्मा होता यो दक्षिणस्यानीकवती धमाहं यत्ते। तत्र मेतं ब्रह्मा भव। एवं स
र्वेषां। तत्र कं प्रपद्यादि। सप्तदश सामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमनर्भावह। सोममावह। अग्निमनी
कवन्तमावह। देवां इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निमनीकवन्तं स्वाहा देवां इ

राम
५४

सादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। मध्यनस्य। अनीकैर्देवेभ्यो देया कल्पजा। पुरोनुवाक्या। येऽस्य जा महे।
ग्निमनीकवंतं सैनानीके न सुविदत्रोऽस्मे द्वितियाज्या। निसस्विष्टकृतः। येऽस्य आमुहेग्निं स्विष्टकृत
मग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्नेरनीकवतः प्रिया० देवानामिमा दिव्यवोर्हो हविह्लिणा। स्वक्केवा
के। अग्निर्हविरं० कृतं। सोमो हाविरं० कृत। अग्निरनीकवान् हविरं० कृत। देवाइ सादि। अथ स्वगान
उत्तमे प्रयाजे इदमग्नये सोमायाग्नयेनीकवते देवेभ्य आज्यपेभ्यः। मध्यनस्य। इदमग्नयेनीकवते। इ
दमग्नये स्विष्टकृते। अथ होता। अग्नेरनीकवत उक्तिंति० अग्नीरनीकवा स्तमपन्तु हस्तुः। स्वकवाके। इद
मग्नये सोमायाग्नये अनीकवते देवेभ्य आज्यपेभ्योग्नये होत्राय। मध्यन्न काले मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः
दुष्टिः। पुनरुद्धरणं। सांतपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्या दाहवनीयमुद्धरामि। सांतपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्या
द्दक्षिणाग्निमाहरामि। अग्निर्वाधानि। ब्रह्मवरणं। गोमिथुनं अमुकामुक शर्मन्नि त्वाहार्यं दक्षि

स्व० लया सांतपनी येष्वाहं पद्दये। तत्र मेत्रे ब्रह्मा भव। कं प्रपद्यादि। समद्दशासामिधेन्यः। आवाहनं। अग्नि
५५ मग्नआवह। सोममावह। देवं मरुतः सांतपनांइत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं। स्वाहा
मरुतः सांतपनान् स्वाहा देवा इत्यादि। देवधर्म्मं नाकाज्य भागो। व रुत्वात्। प्रधानस्य। सांतपना इदं
55 हविः पुरोनुवाक्या। येरुपजामहे मरुतः सांतपनान् यो नो मरुतो अभियाज्या। निष्टिवष्टकृतः।
येरुपजामहे। अग्निं स्विष्टकृतमय्याल अग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० मरुतां सांतपनानां प्रिया० देवा
नामित्यादि। अवाहाय परिदृश्निणा। सूक्तवाके। अग्निर्हविरं० कृत। सोमो हविरं० कृत। मरुतः सां
तपना हविर्जुषंता० कृत। देवा इत्यादि। अयसागसः। इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो
देवेभ्यो आज्यपेभ्यो। प्रधानस्य। इदं मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः इदमग्नये स्विष्टकृते। अहने। मरुतां राम
सांतपनानामनुज्ञिनि०। मरुतः सांतपना सान्तपनत्वं० सूक्तवाके। इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः ५५

सांतपनेभ्योदेवेभ्यआज्यभागौ।मध्येहोत्राय।सायमन्नंगृहमेधेभ्योवृष्टिः।अङ्करणाभावः।अग्नि
न्वाधानं।ब्रह्मवरणं।अन्वाहार्यदक्षिणगृहमेधीयेष्ट्यांप्राध्याहंयजाम्ये।तत्त्वमेतंब्रह्माभव।आ
ज्यभागादिलोता।अनन्तरौपहत्याधिकरणे निरूपिताः।निरसनोपवेशनमात्रं भवति।पद्यद्वि
धायुहोतृवरणंकरोति।ततोदेवसवितरेतत्वावृणतइत्यादिमाज्यायचाः।शमभाहुकिदेवाःइत्य
नं।प्रकृतिवत्।वृद्धिमन्तावाज्यभागौ।अग्निनारयिंगयस्फानइति।भक्षनस्या।गृहमेध्यसत्र आग
तपुरोनुवाक्या।येजोयेमइमरुतोगृहमेधास्वपतचुभ्यमवृईरितइतियाज्या।केषांचिदेद्धषूर्णंगृह
मेधिनोदेवता।नत्रगृहमे(धिनोदेवत)यसमन्नुभ्यमवृइति।त्वांविश्वेश्ववसमइति।स्विष्टकृतःपुरो
नुवाक्या।यपजामहेअग्निस्विष्टकृतं।नयद्वाहविषंतदग्रपयाज्या।अन्वाहार्योदक्षिणा।सूक्तवाके।
अग्निहरंकृता।सोमोहविरंकृता।मरुतोहविरंकुर्वन्ता।कृता।देवाआज्यपानभवति।अग्निहोत्रे

गृहमेधा।

56

रोत्पादिन वृति। अथ पत्न्यागाः। इदं मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्यः। इदमग्नये स्विष्टकृते। अत्र बर्हिर्नेन त्वनि।
अनुयाज्या नावाहत्। सूक्तवाके। इदं मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्यो गृहोत्रायाः प्रातः ... विहोमानंतरं
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य इष्टिः। उद्धरणं। क्रीडिनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरणमि। क्रीडिनी
येष्ट्यार्थं हं पत्न्ये। तत्र मेत्वं ब्रह्मणात्वा। कं प्रपद्यादि। सप्तदश सामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न आव
ह। सोममावह। मरुतः क्रीडिन आवह। मरुदेवां इत्यादि। अत्र प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वा
हा मरुतः क्रीडिनः स्वाहा देवा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ प्रधाने स्य क्रीडिवः ... मारुतं धु
रोनुवाक्या। ये यजामहे मरुतः क्रीडिनः पर्वतश्चिन्महि ... इति याज्या। नित्य स्विष्टकृतः। ये य
जामहे अग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया धा॰ सोमस्य प्रिया धा॰ मरुतां क्रीडिनां प्रिया धा॰ देवानामित्यादि राम
अवाहायेदहिणा। सूक्तवाके। अग्निरिदं हविरजुषत। सोमो इदं हविरजुषत। मरुतः क्रीडिनो हविरजुषत्। ५६

षंताः॰ कृतं। देवा इत्यादि। अथ यागाः। तत्र मेयाजे। इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीलिभ्यो देवे
भ्य आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य। इदं मरुद्भ्यः क्रीलिभ्यः इदमग्नये स्विष्टकृते। व्रूहनि॥ मरुतां क्रीलिनामु
ज्जितिः। मरुद्भ्यः क्रीलिनस्तमपनुदंतु। स्तकवाके। इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीलिभ्यो देवेभ्य
आज्यपेभ्यो ऽग्नये होत्राय॥ ॥ अथ महाहविरिष्टिः। तत्र उद्धरणं। महाहविरिष्ट्यर्थं गार्हपत्यादा
हवनीयामुद्धरामि। महाहविरिष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि। अग्निं वाधानं। ब्रह्मवर
णं। ऋषभं दक्षिणया महाहविषा इष्टये। तत्र मेतं ब्रह्मा भव। अग्निप्रणयनं। आसन्नेषु अग्निमं
थनं। एहि होतरिसुक्के आवम्य। वाता लोकान्रे प्रविश्य। कं प्रपद्यादि समप्रदक्षगता मिधेन्यः। आवा
हनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावह। सोममावह। अग्निमावह। सोममावह। सवितारं
उपांशु। आवह। सरस्वतीमावह। इन्द्राग्नी आवह। महेन्द्रमावह। विश्वकर्माणं उपांशु आवह। देवां

स्मृ०
५७

इत्यादि। नवप्रयाजाः। स्वाहाग्निं स्वाहासोमं। स्वाहाग्निं स्वाहासोमं। स्वाहासवितारं। स्वाहासर
स्वतीं। स्वाहापूषणं स्वाहेन्द्राग्नी स्वाहा महेन्द्रं। स्वाहा विश्वकर्माणं। स्वाहा देवा इत्यादि। सर्वत्राव
ज्यभागौ। अथ मैकान हविषां। ऐन्द्राग्नानामांयाज्यापुरोनुवाक्याः सर्व वृत्तामहां इन्द्रो यत्तुं जसतिम
हेन्द्रस्य पुरोनुवाक्या। येऽ३यजामहे महां इन्द्रो न्द्र वद्धितियाज्या। वाचस्पति विश्वकर्माणं पुरोनुवाक्या।
येऽ३यजामहे विश्वकर्माणं यातेधामानि परमाणीति याज्या। विराजो स्विष्टकृतः येऽ३यजामहेग्नि
स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० अग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० सवितुः प्रिया० देवाना
मित्यादि। इमो अग्न इति याज्या। वृषभो दक्षिणा। अस्य महाहविरिष्टेः समृध्यर्थं वृषभो दक्षिणा
ब्रह्मादिभ्य ऋत्विग्भ्यः स्तम हं संप्रददे। रुद्राय वेति प्रतिग्रहमंत्रः। को दादित्यनुमंत्रणं। अस्मात् ता। स्मृ
नवानुयाजाः। पूर्ववत्। सूक्तवा। अथेन्द्रः सोमस्य सरस्वत्याः इन्द्राग्न्योर्महेन्द्रस्य विश्वकर्मणः ५७

ज्कितिं। अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूष्णेन्द्राग्नी महेन्द्रो विश्वकर्मा तमपनुदन्तुं स्रुक्कवाके। अ
ग्निर्हविरकृत। सोमो हविरकृत। अग्निर्हविरंकृत। सोमो हविरंकृत। सविता हविरकृत। सर
स्वती हविरंकृत। पूषा हविरंकृत। इन्द्राग्नी हविर्जुषेतां कान्तां। महेन्द्रो हविरकृत। विश्वकर्मा
हविरंकृत। देवा आज्यपा जुषाणा इह वाजिनं नावभृथो भवति। अथ स्तागाः। इदमग्नये सोमाय
ये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्ण इन्द्राग्निभ्यां महेन्द्राय विश्वकर्मणे देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य।
इदमग्नये। इदं सोमाय। इदं सवित्रे। इदं सवित्रे। इदं सरस्वत्यै। इदं पूष्णे। इदमग्निभ्यां। इदं महेन्द्राय। इ
दं विश्वकर्मणे। स्रुक्कवाके। इदमग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्ण इन्द्राग्निभ्यां। महेन्द्राय विश्वक
र्मणे देवेभ्य आज्यपेभ्यो ग्नये होत्राय। अपराह्णे पित्र्या विहविरिष्टिः। अथ मा वेद्युक्त रावंतरेण प
तिपद्य। अग्रेण महाहविषिं वेदिं गत्वा पित्र्या वेदिं प्रणीतोत्तरावंतरेण प्रविश्य उत्तरतो दक्षिणामु

स्मृ० स्वःस्तिस्त्वान्तुं। बर्हिरिक्रमेण वर्जं जपं च वर्जयित्वा। त्रिर्हिङ्कृत्य। उच्चांतस्त्वास्ते कां सामिधेनीं। त्रिरन्वह्य वृतौ।
५८ अग्निमहोत्र्यसि ब्राह्मण भारत। यजमानस्य प्रवरनामवर्जं। देवेभ्यो भव्विस्पइत्यादि। आवाहनं। अ
ग्निमग्न आवह। सोममावह। सोमं पितृमन्तमावहेति। यज्ञोपवीती निपिठमन्तं परिहाप्येति वचनात्। अ
ग्निष्वात्तानपसव्यं कृत्वा। पितृन् सोमवत आवहेति वा। पितृन् बर्हिषद आवह। पितृनग्निष्वात्तां आवह। सव्यं।
58 देवां आज्यपां आवह। अपसव्यं। कव्यवाहनं आहोत्राया वह। सव्यं। स्वं महिमानमावहेत्यादि। तूष्णीं
भूमिमन्वारभ्य। तूष्णीमन्वारभ्य। तूष्णीं समन्वारभ्य। तूष्णीं निरस्योपविश्य। एष वामा काश कर्तव्यो।
अपसव्यं अग्निः कव्यवाहनो होता वेत्त्वग्निः कव्यवाहनो होतावेत्तु। सव्यं। प्राविर्नं साधुते यजमानदेव
ता। अपसव्यं। योऽग्निं कव्यवाहनं मथ्याः। सव्यं। घृतवतीमध्वर्यो इत्यादि। अपबर्हिषः प्रयाजान्यज राम
इति। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। अपसव्यं। स्वाहा पितृन् सोमवतः। स्वाहा पितृन् बर्हिष ५८

हः। स्वाहा पितृनग्निष्वात्तान्। स्वधां। स्वाहा देवा आज्यपा इत्यादि। आनो अग्ने सुचेतुना। त्वं सोम महे भग
मिति जीवनं वं तावाज्यभागौ। अथ प्रधानहविषां देवपुरोनुवाक्ये। त्वं सोम प्रचिकितः सोमो धेनु
मिति। त्वं सोम पितृभिरिति याज्या। यदि पिष्टमिनं कुर्वंति चेद्वपसवं। उदीरतामवरः। अंगिरसो नः
पितरः। अक्षंतते देवपुरोनुवाक्ये। भूर्भुवः ये स्वधामहे पितृन् सोमवतो येनः सर्वे पितरः० स्वाऽधान
मः। ऊर्जस्सहः०। उपहूताः पितरः०। आहं पितृन्त्सुविदत्रां०। देवपुरोनिवाक्ये। भूर्भुवः ये स्वधा
महे पितृन् बर्हिषदो बर्हिषदः पितरः स्वाऽधानमः ऊर्जः सहः। अवसृज पुनरग्ने०। ये चेह पितरो०
ये चा देवपुरोनुवाक्ये। भूर्भुवः ये स्वधामहे पितृनग्निष्वात्तान् अग्निष्वात्ताः पितरः० स्वाधानमः। ऊर्जस्स
हः०। अथ स्विष्टकृतः। ये तातृपुर्देवता पुरोनुवाक्या। भूर्भुवः ये स्वाधामहे अग्निं कव्यवाहनमया
लग्निः कव्यवाहनो मस्वधां। अग्नेः प्रियाधामान्ययाट्। सोमस्य प्रिया०। सोमस्य पितृमतः प्रिया०

सूत्र० अपसव्यं। पितॄणां सोमवतां प्रियेति वा। पितॄणां बर्हिषदां प्रिया० पितॄणामग्निष्वात्तानां प्रिया० स
५८ वं देवानामाज्यपानां प्रिया० अपसव्यं। यज्ञ इन्द्रः कव्यवाहनस्य होतुः प्रिया० सव्यं। यज्ञेऽस्य महिमा
नमित्यादि। अपसव्यं। त्वमग्न ईडितो जातवेदः० स्वाहा नमः। ऊर्जः सहः० पवंजिनादीलोपह्व
नांते। उपहूतं हृदितिन भवति। इलोपहूत इत्यादि भवति। उत्तरेलां शात्वा होतुः प्रिये पिबेयुः। यजमा
नस्य पितृभ्यः पिंडान् दद्यात्। यजमानो वाचं धूर्षुविवाहाति इदमापइतितृचेन मार्जनं। ततो ध्रुवया
विष्टेति जपन् कुर्वंतो पिद्यावेदि निःसृत्य अग्रेण महाहविषि वेदिं गत्वा। उत्तरेण गार्हपत्यमाहव
नीयो गत्वा उत्तरेण वाहार्यपचनं यजमानसंवरवत् गत्वा सर्वे चाहवनीयोपस्थानं कुर्युः।
युसंदृशं त्वा वयं० अहं नमोमदंत० उपो षु शृणुही गिरः। ततो दक्षिणाग्नेरुपस्थानं कुर्युः॥ राम
मानो ब्राज्य यामहइतितृचेन। आतमेतु मनइत्यस्य स्थाने आमेतु मनः पुनरिति विब्रूयुः। दक्षिणा ५८

ग्निसकलोद्धरण पहिले उपस्थानाभावः॥ ततस्त्वाहि पत्नेोपस्थानं कुर्युः॥ अग्निं नमस्य इति ति देवेन। अग्नेत्वं
न इति निवृषे पदेन ऋचेन। वेदेर्निष्क्रम्य। नुवहव्व रिस्माहिलोपस्थानं (अथ यन्त्यां च तु उपनिष्क्रम्य नि
श्रुतिर्ह इनिात्। तेनैव संवत्सरेण प्रत्स्य। दक्षिण वर्जं। अवाहार्यं वा। एषाते अग्ने०। द्वा वनु या
जो बर्हिर्वर्जं। स्त्रक्रुवाके। अग्निर्हविरं०कृत। सोमो हविरं०कृत। सोमः पितृमानितिवा। अपस
व्यं। पितरः सोमवंतो हविरजुषंताः०कृत। पितरो बर्हिषदो हविरजुषंताः०कृत। पितरोग्निष्वात्ता
हविरजुषंताः०कृत। सव्यं। देवा आज्यपाः०। अपसव्यं। अग्निः कव्यवाहनो होत्रेण हविरं०कृत। स
व्येनाशिषः। नामग्रहण वर्जं। शंयुंतास। अथ सोगः। इदमग्नये सोमाय पितृमते सोमवद्भ्यः
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य। इदमग्नये। इदं पितृभ्यः सो
मवद्भ्यः। इदं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः। इदं पितृभ्यो ग्निष्वात्तेभ्यः। इदमग्नये कव्यवाहनाय॥ पितृणां

इदं सोमाय २

सोमवतां पितृणां बर्हिषदां पितृणामग्निष्वात्तानामुज्जितिं । पितरः सोमवंतः पितरो बर्हिषदः पि
तरोग्निष्वात्तानामुज्जितिं० । पितरः सोमवंतः पितरो बर्हिषदः पितरोग्निष्वात्ताः सूमनं पनुदंतु० । सू
क्तवाके । इदमग्नये सोमाय पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो देवेभ्यो । आ
ज्यपेभ्योग्नये होत्राय । त्र्यंबकाहनंतरं मैत्रश्चरुः रदिन नयेवा । तत्र सप्तदशसामिधेन्यः । आवाहनं ।
अग्निमग्न आवह । सोममावह । मित्रमावह । अदितिं वा । देवाँ इत्यादि । उत्तमे प्रयाजे । स्वाहाग्निं ।
स्वाहा सोमं । स्वाहा मित्रं । अदितिं वा । स्वाहा देवाँ इत्यादि । हृधवृं तावाज्यभागौ । प्रधानस्य मित्रस्य
स्य चर्षणी धृतः पुरोनुवाक्या । येऽयजामहे मित्रं महां आदित्यो नमसेति याज्या । उतत्वाम दितेमहि । म
हीमूषु मातरं आदित्ये याज्या । पुरोनुवाक्ये वा । निसस्विष्टकृतः । अग्निं स्विष्टकृतं० । मित्रस्य प्रियाः० ।
आदित्या इति वा । देवानामित्यादि । अन्वाहार्यो दक्षिणा । सूक्तवाके । अग्निर्हविरं० कृत । सोमो हविरं० कृत ।

राम
६०

रि॰
मित्रोहविरक्षन। अदितिर्निर्ह्वति वा। देवाइत्यादि। अथयसागाः। उन्नमेप्रयाजे। इदमग्नयेसोमायमित्राय।
अदितैवा। देवेभ्यआज्यपेभ्यः। प्रधानम्। इदमग्नये। इदंसोमाय। इदंमित्राय। इदमदितैवा। इद
मग्नयेस्विष्टकृते। ब्रूहनं। मित्रस्यअदितावाउजिजिति०। मित्रोअदितिर्वातिमपनुपदंतु०। स्नक
वाके। इदमग्नयेसोमायमित्रायअदितैवादेवेभ्यआज्यपेभ्योग्नयेहोत्राय॥ ततःपौर्णमासी।ष्टिः
कर्तव्या। अन्वाहार्यशुनासीर्यै। उद्धरणं। शुनासीर्यगार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि। शुनासी
र्यगार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि। अग्निंत्वाधानं। ब्रह्मवरणं। यथोक्तंदक्षिणेनशुनासीरी
ये एपर्वणिमाहं यक्ष्ये। तत्रमेत्वंब्रह्माभव। एवंसर्वेषां। तत्रकं अपघ्यादिसमस्त्राणासमिधेन्यः। अग्निम
ग्नआवह। सोममावह। अग्निमावह। सोममावह। सवितारंउपांशुआवह। सरस्वतीमावह। इष ए
मावह। शुनासीरारी वावह। वायुंउपांशुआवह। सूर्यंउपांशुआवह। देवांइत्यादि। उन्नमेप्रयाजे।

स्वाहाग्निं। स्वाहासोमं।

स्व० स्वाहाग्निं। स्वाहासोमं। स्वाहाग्निं वितारं। स्वाहा सरस्वतीं। स्वाहा पूषणं। स्वाहा शुनासीरौ। स्वाहा वा

६१ युं स्वाहा सूर्यं स्वाहा देवाइत्यादि। सर्वं ताव आज्यभागौ। प्रधानस्य हविषां पौष्णान्तानां याज्यापुरो

नुवाक्याः सर्ववत्। शुनासीरा विमां वाचं पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे शुनासीरौ शुनं नः फाला वि

कृषन्तु याज्या। नवानवाऽपुरस्तस्पतेः पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे वायुमघ्यर्धयेशः शुक्रवासः याज्या। तर

णिर्विश्वदर्शतः पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे सूर्यं दिवो रुक्मउरुचक्षा उदेति याज्या। विराजो स्वि

६१ ष्टकृतः। अग्निस्विष्टकृतमयाऽग्ने रग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० त्वष्टुः प्रिया० सोमस्य प्रिया०

सवितुः प्रिया० सरस्वत्याः प्रिया० पूष्णः प्रिया० शुनासीरयोः प्रिया० वायोः प्रिया० सूर्यस्य

प्रिया० देवानामित्यादि। सर्वं जिनादिइलोपह्वानाञ्श्वेतात्वोदाहिरण्य। यस्य शुनासीरीय राम

पर्वणः समृध्यर्थं श्वेतान्वोदाहिरण्य। ब्रह्मादिकर्तृभ्यः स्नमहं संप्रददे। यमाय त्वेति प्रतिग्र ६१

हृमंत्रः। कोद्दादिस्मनु मंत्रणं। अस्मत्राता। स्त्र कवाके॥ अग्निर्इ विर० कृत। सोमो ह विर० कृत। अ
ग्निर्ह विर० कृत। सोमो हु विर० कृत। सविता ह विर० कृत। सरस्वती ह विर० कृत। पूषा ह विर० कृत।
शुनासीरो ह विर० जुषेतां० कृतां। वायुः ह विर० कृत। सूर्यः ह विर० कृत। देवाइसा हि। समानम
न्यदैश्वदेवेन। अग्निमंथनं। नव प्रयाजा नवानुयाजाः सर्ववत्। एतन्मंथन पक्षे। अथ यद्यग्निमंथनं न भवति।
तदा पौर्णमासमेव तंत्रं भवति। प्यतः पौर्णमासं त्वमथ्यमाने। पौर्णमास तंत्र पक्षे वार्त्रघ्नौ वाज्यभागौ।
पंच प्रयाजाः। मारुतः स्विष्टकृत्। सप्तदश सामिधेन्यः। अध्वर्युर्वैशगात् सह गपि मंथ्येन पौर्णमासमेव
तंत्रं भवति। घृतः पौर्णमासं॥ ॥उत्सर्गेष्टिः॥ आग्नेयी उद्धरणं। उत्सर्गेष्ट्यां गार्हपत्यादाह० मि। उत्स
र्गेष्ट्यां गार्हपत्यादाह० माहरामि। अग्निं वा भनं। ब्रह्म वरणं। अन्वाहार्य दक्षिणा। उत्सर्गेष्ट्यां हं पक्षे।
तंत्रमेतं ब्रह्मा भवाकं प्र पर्क्ष्व्या दिसप्तदश सामिधेन्यः। पौर्णमासी विकारः। प्रधानस्य। आग्नेमर्दू॥

सू०व० ज्वरेणानुवाक्या । सुवोपहस्येति याज्या । अत्र यातयामत्वदोषो नास्ति । भिन्नतंत्रत्वात् । समानतंत्रे एण्या
६२ तयामदोषः । निस्स्विष्टकृतः । अन्वाहार्यो दक्षिणा ॥ ॥ इति चातुर्मास्यानि समाप्तानि ॥ ॥ अथ प्राय
श्चित्तविधिं वक्ष्यामः । विहितस्यापराधे प्रायश्चित्तं । अनारभ्य वादोयं यत्र यत्र प्रायश्चित्तविषयः तत्र
62 तत्रैष विधिर्द्रष्टव्यः । विहितेऽयत्नानुगृहीतमिति । सर्वप्रायश्चित्तसमुच्चयः । किंतु । इदमेकालत्रैल
भ्यमानेष्वतिनिधिकपति । अथाहुतौ कर्माङ्गं तिवा । सर्वप्रायश्चित्तं वा । प्रायश्चित्तवचनं सर्ववचनं सं
स्रार्थं । आहवनीयस्य सर्वाहुतीनां । प्रायश्चित्तीनां स्थानेष्वनुलं तरा विकल्पः । इध्मादोहेनुकृष्णपात्रं
चतुर्गृहीतं च एवं अविशेषेण समापने आग्नीध्रिये प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोतीति वचनात् । जुहूस्रुव
पात्रेर्गृहीतं । अनंतरं दोषात्प्रायश्चित्तं । अंतर्हितेपि प्रायश्चित्तं कर्तव्यं । दोषावचनानां तानि ह्रेतत्पु राम
नं पक्रियायां । न प्रायश्चित्ते वस्तुनः क्रियासंज्ञिके नस्मात्प्रायश्चित्तानामलक्ष्यविहितत्वात् । वेदावि ६२

नाशेन सर्वप्रायश्चित्तं विनाशे च प्रायश्चित्तं अनुद्धृतकरणात्। नित्योद्धृते एते प्रायश्चित्तं भवति। छेदं दग्ध
न्नावक्षानीयन्ते यज्ञे बहुविदः उत्पूते वरः। आहवनीये गते गार्हपत्यादुद्धरणं। अन्यथा चेद्विर्ज्योति
ष्मते। नित्योद्धृतस्यापि होमकाले इदमेव प्रायश्चित्तं। यदि आहवनीयानुगते अस्तमयो विद्यते॥
अन्यत्राहवनीयानुगमे सर्वप्रायश्चित्तं। अनित्ये तु एतदिष्ट्याऽपि अवस्थानात्। गार्हपत्येऽनुगते पूर्व
मध्यवसायादाहवनीयमूर्ध्वं प्रणीय जुहुयादिति। प्रायश्चित्तं निषेधार्थं निविष्टपूर्वं एतत्प्रायश्चित्तं व
र्जयेदिसमाहारः क्रीयते। मथितानां सर्वप्रायश्चित्तं उभयोरनुगतयोरिति। दक्षिणाग्निना सह समर्थ्या
भावेन भस्मना अरणी संस्पृश्य मंथनं। ततइष्टिः। एकहविः। न सद्य विहितत्वात्। वेदविनाशेन सर्वप्रा
यश्चित्तं वचनं श्रौतात्। अनागते पर्वण्युपतीनेष्टिरे बीजं दहनाभरती तिशुणापि कारणे नेति। मंथनं। लौकिक
उपावरोहेण अनुगमनेनाग्निव। नारण्यान्मंथनं। अरणिनाशे अग्निनाशे पुरीनराधानं। अथ आधेय

रा १

सूत्र० नाग्नेः पुनराधानं । अस्माहारपुनराधेयं वाजस्तादीनाहारम्भा । उपस्थशावेदग्निहोत्रीवाश्येत । स्तय
६३ साङ्गवती । तिथवसमुष्टिं प्रयच्छेत् । मुष्टिं वचनाद्गृन्स्त्वक्षि । उपक्लिन्नायां वाईदंडेनोथ्यापनं । अनु
मंत्रणं । देष्या यत्वाम्यातिजेदद्यात् । स्कंनेवापः सिंचति । अछायं वइति । आस्कानधितत्राजनी ल
नुमंत्रणं । स्मृतिमतिषिद्धं । दुष्टलक्षणं षनोरगृह्याहिषपितस्मात् । निश्रशक्यो नास्मिनापः सिंचः शे
७५ षणाभनुष्ठेन समापनं । अन्यकुलस्तेशेषकर्मणां । भावः । विनष्टप्रातिनिधीयी तस्मिन्नर्थे प्रति
63 निधिः । बोदेङ्खतानिग्निशाष्टा । प्रतिषधार्यप्रसवचनं सामान्यवचनात् । यत्किंविदपि सामान्यमि
ति तैलमाहिषेण क्रियामेध्यत्वात् । निष्ठकर्मत्वइति गार्हपत्ये सिद्धिनिधर्मवचनात् । हाप्पीप्वस्मप
यसाइत्यादिना अभावे पि अवेक्ष्यकर्तव्यं । सर्वविकीकारवचनादीनां सोमशाङ्खाः कार्यहोत्राह राम
त्ति । प्रतिषेधात् । सोमक्रयावंसाग्नीषोमप्रणयनपर्यग्निकरणन्वाधानवर्तोऽनूनीयमानङ्गाह ६३

ग्रावस्तोत्रेण षड्गुरुषसुब्रानाहूतिः। अन्यत्रहूतिः। अप्रमत्त देवनेड् ति विशेषेण। अग्निप्रणयनहविर्धिये
नप्रवर्तनयूपोच्छ्रयण अग्निमंथनाहीनामाप्रहूतिः। संकल्पसोमनितदृह्नणमेव ततः सान्नाय्ययाजिनवि
नाशे हविषपयसमाहिण लौकिकस्य ग्रहणं। न पत्नीहि इति पुरोनुवाक्याप्रैषोयाज्याहूतिः। प्रधानह
नेड्डुष्टस्य नाहूतिः। स्विष्टकृद्धादीनां लोपः। दुष्टवचनात् दुष्ट एवा स्विष्टकृद्धादीनां लोपः। अन्यत्राकि
या आज्येन। यदि प्रधानानं आह नीपीधोनु गच्छेत्। प्राशित्रनतः सकले राजे चातुर्मात। रिसुनेवात्र्या
ज्यानिष्टाय दोषः। शेषे तीर्थार्थ यदाउ वचनात् पुरोनुवाक्यामकर्षयायाये हन्ते सर्वविशेष्ट इह रुद्धवि
ग्राहकाः खंडे ष्टीनां नावं तमेध्यं तह्वतात्वाधान अनुगते तत्प्रायश्चित्तं। क्लन स्यानाहूतिर्गुण लो
पो यजादीनां नाहूतिः। न च वेदप्रायश्चित्तोनुजपेदिति यागमात्रं। तस्मिन्नेवर्तं त्रेडुष्टि पशुबंधेषु होतु
प्रायश्चित्तवचनं। सर्वप्रायश्चित्तः आरवाय व वर्यग्रहणात्। वेदवचनं त्वमत्सं। पतितार्थदोषवचनात्।

स्तव० कर्मविनाशेवेद्प्रायश्चित्तं चेत्तद्यात् । प्रायश्चित्तविकल्पः । तुशब्दात्प्रागाग्नीध्रे संनाहरिणा
६४ ग्नावेव । अत्तायमानयजमानस्य मुखे येन अस्मिन्द्रोषे वयस्मादिभि त्रयमयता अभिमुखो पात्राभि
मुखो पात्रानुद्धरणं । अपवर्गेण हरणा पवयनादि समारोह्याप्रवासे सद्य एवमंथनं । नारण्योरस्तु
64 पस्थानं । अग्न्याकोपि धर्मेतु अमूल्यारपेत् । अग्नीनु वचनात्तत्कर्मवचनं । पल्लहोममन्यायेनप्रति
निरुध्यमाहिति । स्वकाले कर्मकर्तव्यानि । सकृदेगानि । एवं प्रायश्चित्तविधिः संक्षेपेणोक्तः । त्रगरवो
तरीयमथ विरोधिसर्वे शङ्क्यात् ॥ ॥ इति श्रीगखायनसूत्रपद्धतौ कौषीतकिमतानुरक्तमलयदे
शोद्भवाहाहृराभिधानविरचितायां तत्रीयोध्यायः समाप्तमइति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अत्र शाखांतरे ऽप्ययः
प्रायश्चित्तरूपेण विहिताः । काम्यरूपेणापि तैत्तिरीयइदानीं विहिताः संक्षेपेणात्र लिख्यंते ॥ ॥ राम
वैश्वानरीयेष्टिं वक्ष्यामः । सर्वमपि लिखितेन तु पुनरपि शाखांतरसंबंधेन लिख्यंते । तत्र सर्वेषु रुद्र ६४

रणं वैश्वानरीयेष्टयर्थं गाहपत्याद्दाहवनीयमुद्धरामि। वैश्वानरीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमाहरा
मि। अग्निं चाधानं प्रनं वा। अपरेद्युर्ब्रह्मवरणं इष्टिपक्षु वेधेषु ववनादेवे। अथवा सद्यःकाले। गोत्र अ
मुकममुकशर्माणं कृत्स्नवस्त्रदक्षिणं वैश्वानरीयेष्ट्याइं पदये। तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव। कंसप द्यादि समद्द
त्रासमिधेन्यः॥ आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं वैश्वानरमावह। देवाइलादि। तत्र
मभयाजे स्वाहाग्निं स्वाहा। सोमं स्वाहाग्निं वैश्वानरं स्वाहा। देवाइत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधान
स्य। वैश्वानरो न ऊतय पृष्टो। नुवाक्या। ये ३ यजामहे अग्निं वैश्वानरं पृष्टो दिवि। याज्या॥ निमः स्विष्टकृतः पुर
यजामहे अग्निं स्विष्टकृतम् अयाल् अग्निरग्नेः प्रिया ० सोमस्य प्रिया ० लग्ने वैश्वानरस्य प्रिया ० देवानामिला
दि। कृत्स्नं वासो हक्षिणा। अस्याः वैश्वानरीयेष्टेः समृध्यर्थं कृत्स्नं वासो दक्षिणा ब्रह्मादिष्टिर्तिग्भ्यः
तमहं संप्रदद्दे। बृहस्पते न ते निमनिमं ग्रहः। कोदादिसु पस्कृशतां। अस्मन्नाता। सूक्तवाके। अग्निरिदं

स्त्र॰ रंकृत। सोमो हविरंकृत। अग्निर्वैश्वानरो हविरंकृत। देवा इत्यादि। अग्निर्वैश्वानरो देवता यत्र भ
६५ वति। तत्र वैश्वानरो न नतये एष्टो हविरीति। यदि शुद्धो वैश्वानरो देवता अग्नि रहित इत्यर्थः। तत्र क्रता
वानुकरोनुवाक्यानामियक्लानामितिप्राज्ञा।।।। अथ यस्यागतः।।। इदम् अग्नये सोमायाग्नये वैश्वानरा
65 य देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य। इदमग्नये वैश्वानराय। प्रूहनं। अग्निर्वैश्वानर सोक्रितिं॰ अग्नि
वैश्वानरस्तमपदं तु॰ सूक्तवाके। अग्नये सोमायाग्नये वैश्वानराय देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्राय।।
।।। इति वैश्वानरीयेष्टिः समाप्ता।। ।। व्रतपतीमिष्टिं वक्ष्यामः।। ।। उद्धरणं। व्रातपतीष्ट्यर्थं गार्हप
त्याहवनीयमुद्धरामि। व्रातपतीष्ट्यर्थं गार्हपत्यात् दक्षिणमाहरामि। अग्निं वाधानं। ब्रह्मवरणं। अन्वा
हार्यदक्षिणपाव्रातपतीष्ट्याहयक्ष्ये। तत्र मेलं ब्र॰ कंम पर्यग्निकृत्य दिसमदृशासामिधेन्यः। आवा राम
हनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं व्रतपतिमावह। देवां इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वा ६५

हा सोमं स्वाहा ग्निं स्वाहा व्रतपतिं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। त्वमग्ने व्रतपा

असि पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे ग्निं व्रतपतिं पृष्ठो वयं भूमिनामव्रता नियाज्या। नित्यस्विष्टकृत्। ये३

यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमयाल ग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्नेर्व्रतपतेः प्रिया० देवानामित्यादि

अग्ना हायि होत्रिणा। सूक्तवाके। अग्निरिदं हविरजुषत। सोमो हविर० जुषत। अग्निर्व्रतपतिर्हविर० जु

ता देवा इत्यादि। व्रतभंगे व्रतलोपे अनपराधेन वाग्नये शाने अग्निः द्या पशुनामांसभक्षणे मांसादि चा

तुर्मास्ये नरालव्रत न्रे षैव्रातपत्नी ष्टिः कर्तव्या॥ अथ प्रयोगः॥ इदमग्नये सोमाय व्रतपतये देवेभ्य

आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य। इदमग्नये व्रतपतये वृहन्। अग्ने व्रतप। ते रुजिनि०। अग्निर्व्रतपतिस्तमप

नुदतु० सूक्तवाके। इदमग्नये सोमायाग्नये। व्रतपतये देवेभ्य आज्यपेभ्योग्नये होत्राय॥ ॥ व्रातप

त्येष्टिः समाप्ता॥ ॥ अथ पवित्रेष्टिं व्याख्यामः॥ ॥ उद्धरणं। पवित्रेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमु

स्त्र० हरामि। पवित्रे च गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि। अग्निंवाधानं। ब्रह्मवरणं। अत्राहार्यदक्षिणाया
६६ पवित्रेष्वाहं यक्ष्ये। तन्मे त्वं ब्रह्मा भव। ॐ भव। पघादि समद्वादशसामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न आ

66 वह। सोममावह। अग्निं पवित्रवन्तमावह। देवांइत्यादि। उन्नमेप्रयाजे स्वाहा। अग्निं स्वाहा। सोमं। स्वा

हाग्निं पवित्रवन्तं स्वाहा। देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। पन्ने पवित्रिमिर्विषिष्ठुवेनुवाक्या।

यैयजामहे ग्निं पवित्रवन्तं पन्ने पवित्रमर्चिर्विदध्मे याज्या॥ नित्यस्विष्टकृतस्ये उ यजामहे ग्निं स्विष्टकृतम

यात्त्वग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० त्वग्नेः पवित्रवतः प्रिया० देवानामित्यादि। अत्राहम्योदक्षिणा

सूक्तवाके। अग्निरिदं० कृत। सोमो० कृत। अग्निः पवित्रवान् हविर० कृतान्देवा इत्यादि। अथ त्यागाः।

इदमग्नये सोमाय। पाग्नये पवित्रवते देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य। इदमग्नये पवित्रवते। इदमग्नये राम

स्विष्टकृते। सूहनं। अग्नेरु पवित्रवत उज्जिति० अग्निः पवित्रवान्तमपनुदन्तु। सूक्तवाके। इदमग्न ६६

दमग्नये सोमायाग्नये पवित्रवते देवेभ्य आज्यपेभ्योग्नये होत्राय। पविचेति समाप्तः॥ ॥अथ पाकव आस्त्रवि
हिता पवित्रेष्टिः। उक्तरणं पूर्ववत्। अग्निध्यानं। अन्वारंभणं पूर्ववत्। अग्नये पवमानायाष्टाकपालः। अ
ग्नये दधिक्रावणे एकादशाकपालः। अग्नये वैश्वानराय द्वादशाकपालः। एवं कपालसंख्या ३१। कं अप
ध्यादि सप्तदश सामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं पवमानमावह। अग्निं
दधिक्रावाणमावह। अग्निं वैश्वानरमावह। देवां इत्यादि। उशमेमयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निं।
पवमानं स्वाहा दधिक्रावाणं। स्वाहाग्निं वैश्वानरं। स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्या
अग्न आयूंषि पवस इत्यनुवाक्या। ये ३ यजामहेग्निं पवमानमग्ने पवस्व स्वपा अस्मे याज्या। यो अश्वस्य
दधिक्राव्णो अकारिषं इत्यनुवाक्या। ये ३ यजामहेग्निं दधिक्रावाणमहस्व र्कम्यर्वितः क्रतुभाद्वितियाज्या।
वैश्वानरो न ऊतय इत्यनुवाक्या। ये ३ यजामहेग्निं वैश्वानरं पृष्टो दिवीति याज्या। अथ स्विष्टकृतः।

स्व०
६७
67

अग्निर्होतान्यसीदत्सुरोनुवाक्या। येऽ३यजामहे ग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रियाधामानि अयाट् सोमस्य प्रिया० अयाडग्नेः प
वमानस्य प्रिया० अग्नेर्दधिक्राव्णः प्रिया० अग्नेर्वैश्वानरस्य प्रिया० देवानामिसादि। साधीमकर्द्देववी
तिं नोऽअद्येति याज्या। अब्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निर्हवि० कृत। सोमो हवि० कृत। अग्निः प
वमानो हविरकृत। अग्निर्द [illegible] धिक्रावाह्न विर० कृत। अग्निर्वैश्वानरो हविरकृत। देवाइसादि।
अथ त्यागाः। इदमग्नये पवमानायाग्नये दधिक्राव्णेऽग्नये वैश्वानराय देवेभ्य आज्यपेभ्यः। अथानूया
इदमग्नये पवमानाय। इदमग्नये दधिक्राव्णे। इदमग्नये वैश्वानराय। इदमग्नये स्विष्टकृते। अहुतं। अग्ने
पवमानस्याग्नेर्दधिक्राव्णोऽग्नेर्वैश्वानरस्य। जितिं०। अग्निः पवमानोऽग्निर्दधिक्रावाग्निर्वैश्वानरस्सम
पनुदन्तु। सूक्तवाके। इदमग्नये सोमायाग्नये पवमानायाग्नये दधिक्राव्णेऽग्नये वैश्वानराय देवेभ्य आ स्म
ज्यपेभ्योऽग्नये होत्राय॥ ॥कव्वान्यास्त्रविहिताधिविधेः शिसमाप्तः॥ ॥अथाश्वलायनोक्तादश्वादेवनात्का ६७

पवित्रेष्टिः। चतुर्द्दश्यामुपवासः। पौर्णमास्यां उद्धरणं। पवित्रेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादग्निं मि। पवित्रेष्ट्यर्थं गा
र्हपत्यादग्निमादधामि। अग्न्यन्वाधानं। ब्रह्म वरणं। अन्वाहार्य दक्षिणया पवित्रेष्ट्या यक्ष्ये। तत्र मे त्वं ब्रह्मा
भव। ब्रह्मण्युपविष्टे प्रोक्षणी मुत्पाद्य आज्यसंस्कारस्य चतुर्गृहीते द्वे आहुती। येन देवाः पवित्रेण
ति द्वाभ्यां आवहनीये अध्वर्युर्जुहोति। ततः कंसपद्यादि समहाद्रामामिधेन्यः। इत्युपाग्वास्थाने।
अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनं। अन्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो
भवा नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषा अन्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शि
वो भव। इहेव इत्यादि आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निं पवमानमावह। सरस्व
तीं प्रियां उपांशु आवह। अग्निं पावकमावह। सवितारं सत्यप्रसवं उपांशु आवह। अग्निं शुचि
मावह। वायुं नियुत्वन्तं उपांशु आवह। अग्निं व्रतपतिमावह। दधिक्रावाणं उपांशु। आवह। अ

स्त्र० ग्निंवैश्वानरमावह।विष्णुंशिपिविष्टमावह।देवांआज्यपानित्यादि।पंचप्रयाजाः।उत्तमेप्रयाजे।स्वा
६७ हाग्निं।स्वाहासोमं।स्वाहाग्निंपवमानं।स्वाहासरस्वतींप्रियां।स्वाहाग्निंपावकं।स्वाहासवितारंस
त्यप्रसवं।स्वाहाग्निंशुचिं।स्वाहावायुंनियुत्वंतं।स्वाहाग्निंव्रतपतिं।स्वाहादधिक्रावाणं।स्वाहा
ग्निंवैश्वानरं।स्वाहाविष्णुंशिपिविष्टं।स्वाहादेवाइत्यादि।अथाज्यभागौ।अग्नीरक्षांसिसेधति
68 शुक्रशोचिरितिपुरोनुवाक्या।ये३यजामहेग्निंयत्तेपवित्रमर्चिष्यग्नेविततमंतरेतियाज्या।योधारया
पावकयापुरोनुवाक्या।ये३यजामहेसोमंमाकृत्लशेषुकावतिपवित्रेयाज्या।प्रधानयागात्पू
र्वं।पवमानःसोअद्यनइतितिसृभिःस्रुवेणाहवनीयेआधुर्जुहोति।अग्नआयूंषिपवसइ
तिपुरोनुवाक्या।ये३यजामहेग्निंपवमानमग्नेपवस्वस्वपायाज्या।उतनःप्रियाप्रियासुसप्तस्वसा राम
इतिपुरोनुवाक्या।ये३यजामहेसरस्वतींप्रियामिमाजुह्वानायुष्मदायाज्या।सनःपावकदीदिवो ६७

पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेऽग्निं पावकमग्ने पावक रोचिषा याज्या। आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरिति पु
रोनुवाक्या। ये३यजामहे सवितारं सत्यप्रसवं। वाममद्य सवितर्वाममु श्वः इति याज्या। अग्निः शुचि
व्रततम इति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेऽग्निं शुचिमुदग्ने शुचयस्तव याज्या। वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः क्स्त
जा पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे वायुं नियुत्वन्तं वायो शुक्रो अयामि ते याज्या। त्वमग्ने व्रतपा असि देव इति
पुरोनुवा०। ये३यजामहेऽग्निं व्रतपतिं यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि याज्या। दधिक्राव्णो अकारिषं पुरोनु०।
ये३यजामहे दधिक्रावाणमा दधिक्राः शवसा याज्या। वैश्वानरो न ऊतय इति पुरोनु०। ये३यजामहेऽग्निं
वैश्वानरं पृष्टो दिवि याज्या। किमित्ते विष्णो पुरो०। ये३यजामहे विष्णुं शिपिविष्टं वषट्ते विष्णवास
इति याज्या। प्र तत्ते अद्य इति वा। जुष्टो दमूना अतिथिः पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतं०
अग्नेः। प्रिया०। सोमस्य प्रिया०। लग्नेः पवमानस्य प्रिया०। सरस्वत्याः प्रिया याः प्रिया०। लग्नेः पावकस्य प्रि

स्त्व॰ ६९ या॰। सवितुःसत्यप्रसवस्य प्रिया॰। अग्नेः शुचेः प्रिया॰। वायोर्नियुत्वत प्रिया॰। अग्नेर्व्रतपतेः प्रिया॰। द
धिक्राव्णः प्रिया॰। अग्नेर्वैश्वानरस्य प्रिया॰। विष्णोः शिपिविष्टस्य प्रिया॰। देवानामिसादि। अग्नेश
ह्व महते सौभगाय याज्या। मार्जाल्यो मृज्यत इति वा। अन्वाहार्यो दाक्षिण्य। सूक्तवाके। अग्निर्हवि॰
र॰क्षत। सोमो हविर॰क्षत। अग्निः पवमानो हविरक्षत। सरस्वती प्रिया हविरक्षत। अग्निः पावको ह
विर॰क्षत। सविता सत्यप्रसवः हविर॰क्षत। अग्निः शुचिर्हविर॰क्षत। वायोर्नियुत्वान् हविरक्षत।
अग्निर्व्रतपतिर्हवि॰क्षत। दधिक्रावा हवि॰क्षत। अग्निर्वैश्वानरो हवि॰क्षत। विष्णुः शिपिविष्टो ह
वि॰क्षत। देवा आज्यपा इत्यादि। ग्रहपतिर्याज्यां गात् ग्रहवयिष्ठं देवा दे वर्हं हेडनं मिति निषिद्धाग्निः स्त्रुवे
णगार्हपत्ये ध्रुवं जुहोति। प्रधान हविषां। अग्नये पवमानायाष्टाकपालः। सरस्वत्यै प्रियायाउपांशु। राम
ज्यं। अग्नये पावकायाष्टाकपालः। सवित्रे सत्यप्रसवायउपांशु। अग्नये ष्टाकपालः। वायवे नियुत्वत ई त्रिपं ६९

69

स्रुवाज्यं । अग्नये व्रतपतये द्वादशकपालः । दधिक्राव्णे उपांश्वाज्यं । अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपा
लः । विश्वेदेवशिपिविष्टाय चरुं नवकपालो वा । एवं कपालसंख्या पशा । अथ त्यागाः । इदं पवमानाय प
विज्ञाय । इदं पवमानाय पविज्ञाय । इदं पवमानाय पविज्ञाय । इदमग्नये पवमानाय । इदं मन्त्रलिंगोक्त
देवताभ्यः । इदं वायवे । इदं सूर्याय । उत्तमेषयाजे । इदमग्नये सोमायाग्नये पवमानाय सरस्वते प्रियायाग्न
ग्नये पावकाय सवित्रे सत्यप्रसवायाग्नये शुचये वायवे नियुत्वते अग्नये व्रतपतये दधिक्राव्णे अग्नये वैश्वा
नराय । विश्वेदेवशिपिविष्टाय देवेभ्यः स्रुवाज्यपेभ्यः । यजमानस्य । इदमग्नये पवमानाय । इदं सरस्वते प्रि
याये । इदमग्नये पावकाय । इदं सवित्रे सत्यप्रसवाय । इदमग्नये शुचये । इदं वायवे नियुत्वते । इदमग्न
ये व्रतपतये । इदं दधिक्राव्णे । इदमग्नये वैश्वानराय । इदं विश्वेदेवशिपिविष्टाय । इदमग्नये स्विष्टकृते ।
स्रुहुतं । अग्नेः पवमानस्य सरस्वत्याः प्रियायाः । अग्नेः पावकस्य सवितुः सत्यप्रसवस्याग्नेः शुचेर्वायो

स्त्र० निर्मुक्तते ऽग्ने व्रतपते दधिक्राव्णोऽग्ने वैश्वानरस्य विष्णोः शिपिविष्टस्याज्कितिः॥०॥ अग्निः पवमानः
७० सरस्वती प्रियाग्निः पावकः सविता सत्यप्रसवोग्निः शुचिर्वसुर्निर्मुक्तवानग्निर्व्रतपातिर्दधिक्रावा
ग्निर्वैश्वानरो विष्णुः शिपिविष्टस्तमयन्तु दंतु॥ स्वकवाकोऽइ हमग्नये पवमानायसरस्वत्यै प्रियायै अ
ग्नये पावकाय सवित्रे सत्यप्रसवायाग्नये शुचये वसवे निर्मुक्तते ऽग्नये व्रतपतये दधिक्राव्णे ऽग्नये
70 वैश्वानराय विष्णवे शिपिविष्टाय देवेभ्य आज्यपेभ्योग्नये होत्राया॥७॥ ॥इति निर्वाध्वलापनैकादश
देवताका पवित्रेष्टिः समाप्ताः॥ ॥७॥ ॥अथ तृतीरीशखोकादशदेवताका पवित्रेष्टिं वक्ष्यामः॥ ॥
अग्नये ऽंहोमुचेऽष्टाकपालः। इंद्रायांहोमुच एकादशाकपालः। मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्या
वायुसवितृभ्यामागोमुग्भ्यां चरुः। अश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धानाः। मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालः। विश्वे राम
देवेभ्यो एनोमुग्भ्यो द्वादशाकपालः। अनुमत्यै चरुः। अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः। द्यावापृ ७०

थिवीभ्यामंहेहोमुग्भ्यां दिक्पालाः। एवं कपालसंस्थापनं तन्त्रउद्धरणं। ओंहेहोमुवी पवित्रेस्थो वैष्ण
र्हपत्याद्दक्षिणमाहरामि। अग्निन्याधानं। ब्रह्मवरणं। अन्वाहार्यदक्षिणया ओंहेहोमुवी पवित्रेस्थाहंय
ज्ञ्य। तन्त्रमेलं ब्रह्मानव। कुंभपघादि। समस्तद्रव्याभिधेन्याः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह।
मा अग्निमंहेहोमुव आवह। मित्रावरुणावागोमुवावह। वायुसवितारावागोमुवावह। अश्विनावागोमुवा
आ वावह। मरुतएनोमुवावावह। विश्वांदेवानेनोमुवाआवह। अनुमतिमावह। अग्निंवैश्वानरमावह। मा
द्यावापृथिवी ओंहेहोमुवौवावह। देवाइत्यादि। उत्तमेप्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहासोमं। स्वाहाग्निमंहेहो ८
मुचं स्वाहेंद्रमंहेहोमुचं स्वाहा मित्रावरुणावागोमुचौ स्वाहा वायुसवितारावागोमुचौ स्वाहाश्विनौ
वागोमुचौ स्वाहा मरुतएनोमुचः स्वाहा विश्वान्देवानेनोमुचः स्वाहानुमतिं स्वाहाग्निं वैश्वानरं।
स्वाहा द्यावापृथिवी अंहोमुचौ स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा स्वाहा वाजिनो अग्न अय ज्यस्य इत्या

ना

पाव कवंता वाज्य भाग जो ... श्री २ धा॥ सोध्यो सेंधा तीउत सोमी र प॥ यः॥ ३ मी॥ पत्ति ६०
येप मा पड ग्नि यत्ने पवीत्र पवीं ... ग्ने वीतात वि २ तरा॥ न ... ते न पुनीय ह २ वौ वा॥ ६

स्व० ७१ दि॥ इषवंतावाज्यभागौ॥ अथयमग्नेनहविषांयाज्यानुवाक्याः॥ अग्नेर्मन्वेप्रथमस्यप्रचे
तसो॥ यंपांचजन्यंबहवःसमिंधते॥ विश्वस्यांविशिप्रविविशिवांसमीमहे॥ सनोमुंचत्वंहसो॥ ये३ यजा
महे॥ अग्निमेहोमुवंयस्येदंप्राणंनिमिषद्यदेजति॥ यस्यजातंजनमानंचकेवलं॥ स्तौम्यग्निंनाथि
तोजोहवीमिसनोमुंचत्वंहसा॥ वौषट्॥ इंद्रस्यमन्वेप्रथमस्यप्रचेतसोवृत्रघ्नःस्तोमाउपमामुपागुः॥
योदाशुषःसुकृतोहवमुपगंतासनोमुंचत्वंहसो॥ ये३ यजामहे॥ इंद्रमेहोमुवंयःसंग्रामंनयति
संवशीयुधेयःपुष्टानिसंसृजतित्रयाणि॥ स्तौमींद्रंनाथितोजोहवीमिसनोमुंचत्वंहसा वौष
ट्॥ मन्वेवांमित्रावरुणातस्यवित्तंसत्यौजसादृंहणायंनुदेथे॥ याराजानंसरथंयाथउग्रा तानो
मुंचतमागसो॥ ये३ यजामहे॥ मित्रावरुणावागोमुचौ॥ योवांरथऋजुरश्मिःसत्यधर्मामिथुश्चरं स्म
तमुपयातिदूषयन्॥ स्तौमिमित्रावरुणानाथितोजोहवीमितौनोमुंचतमागसा वौषट्॥ वा ७१

यो धार या पाव के पा परि प्र स्वाद ६ २३ नः॥ १६ दुर ओ न ... वी पो ३ ... वे र हे सोमपो ...
त स्तेषु पान तीन मीत्र पशिति व्या गो॥ ... २ वौ प्र धानी

दे १

मं १

यं सवितुर्विदथानिमन्महे यावान्मह्वेभृतेयोवरस्हतः। योविश्वस्यपरिभूर्वंतुस्तोनोमुंचत्व
मागसः॥ येउयजामहेवायुसवितारवरगोभुवावुपश्रेष्ठानआशिषोदेवयोर्मेअस्थिरद्र। स्तो
मिवायुसवितारं नाथितोजोहवीमितौनोमुंचतमागसावौषट्॥ रथीतमोरथीनामह्व ऊतये
शुभंगमिष्ठोसुयमेभिरश्वैः। ययोर्वां देवौदेवेष्वनिशितमोजस्तौनोमुंचतमागसो॥ येउयजा
महेश्विनावागाहवोयदयातंवहत्तुंसूर्यायास्त्रिचक्रेणसंसदमिच्छमानौ। स्तोमिदेवावश्विनौ
नाथितोजोहवीमितौनोमुंचतमागसावौषट्॥ मरुतांमन्वेअधिनोब्रुवंतुप्रेमांवाचंविश्वामवं
तुविश्वे। आशून्हुवेसुयमानूतयेनोमुंचंतेनसो॥ येउयजामहेमरुतएनोमुंचस्तिग्ममायुधं
वीडितंसहस्वद्दिव्यंशर्धःपृतनासुजिष्णु। स्तोमिदेवान्मरुतोनाथितोजोहवीमितेनोमुंचं
त्वनसोवौषट्॥ देवानांमन्वेअधिनोब्रुवंतुप्रेमांवाचंविश्वामवंतुविश्वे। आशून्हुवेसुयमानूत

ते

नाथि

स्त्र० येनेनोमुंचं त्वेनसो। येऽयजामहे विश्वां देवानेनोमुचो यदिदं माभिशोचानि यो रुषये एनं दैव्येन।
७२ स्तोमभि विश्वां देवानेनातो जोहवीमि तेनोमुंचं त्वेनसा वौषट्। अनुनोद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्य
तां। अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मयो। येऽयजामहे अनुमतिमनुमते त्वं० नाशिषा वौ
षट्। वैश्वानरो न ऊत्याप्रयातु परावतः। अग्निरुक्थेन वाहसो। येऽयजामहे अग्निं वैश्वानरं दृष्टो
दिवि० वौषट्। येऽग्रं यो नाममितं भिरोजाभिर्ये मन्युश्चेन्द्र भवतं वसूनां। स्तोमभि द्यावापृथि
पे० हि द्या वीं त्वे हि मुंचातु वीरो दसी वरिवः कृणोतं दृहेन्नमपन्नी अधिनोऽस्य पातं। स्तोमभि द्यावापृथिवी
वा पृथी नाथितो जोहवीमि तेनोमुंचतमंहसा वौषट्। नित्सस्विष्टकृते। येऽयजामहे अग्निं स्विष्टमयात
वी ग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० त्वमग्ने रं होमुचो प्रिया० लिन्द्रस्यांहोमुचः प्रिया० मित्रावरुणयो राम
रागोमुचोः प्रिया० वायुसावित्रोरागोमुचोः प्रिया० रश्विनोरागोमुचोः प्रिया० मरुतामेनो ७२

मुवांप्रिया० विश्वेषांदेवानामेनोमुचांप्रिया० लनुमत्याःप्रिया० लग्नेर्वैश्वानरस्यप्रिया० द्यावाप्
थिव्योरंहोमुचोःप्रियाए देवानामिमादि। अन्वाहार्यपरिक्षिप्ला। सूक्तवाके। अग्निर्हवि०कृत॥
सोमोहवि०कृत। अग्निरंहोमुग्हवि०कृत। मित्रावरुणवागेनोमुचौहविरजुषेतां०कातां। वायुस्
विताराऽवागेनोमुचौहविरजुषेतां०कातां। अश्विनावागेनोमुचौहविरजुषेतां०कातां। मरुतएनो
मुचोहविरजुषंतां०कृत। विश्वेदेवाएनोमुचोहविरजुषंतां०कृत। अनुमतिर्हविरजुषंता०
कृत। अग्निर्वैश्वानरोहवि०कृत। द्यावापृथिवीअंहोमुचौहविरजुषेतां०कातां। देवाआज्य
पाइमादि। ततोवाजिनयागः। वाजिनमत्रा। इदंपोवकि इमिमानं। अथसागणः। उदम्भमय
जोइदमहमयेअंहोमुचंवइंद्रायांहोमुचे मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां वायुसवितृभ्यामागो
मुग्भ्यामश्विभ्यामागोमुग्भ्यामश्विभ्यामागोमुग्भ्यां मरुद्भ्यएनोमुग्भ्यो विश्वेभ्योदेवेभ्यएनो

स्व० नुमत्या अग्नये वैश्वानराय द्यावापृथिवीभ्याम् अंहोमुग्भ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो वाजिभ्यः। अथ प्रय
७३ नम्या।इदमग्नये अंहोमुचे इदमिन्द्रायांहोमुचे।इदं मित्रावरुणाभ्यां।इदं वायुसवितृभ्यामागोमु
ग्भ्यां।इदमश्विभ्यामागोमुग्भ्यां।इदं मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः।इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यः।
इदमनुमत्यै।इदमग्नये वैश्वानराय।इदं द्यावापृथिवीभ्याम् अंहोमुग्भ्यां।इदमग्नये स्विष्टकृते॥
73 सूक्तं।अग्नेरंहोमुचेन्द्रस्यांहोमुचो मित्रावरुणयोरागोमुचोर्वायुसवित्रोरागोमुचोरश्विनो
रागोमुचोर्मरुतामेनोमुचां विश्वेषां देवानामेनोमुचामनुमत्या अग्नेर्वैश्वानरस्य द्यावापृ
थिव्योरंहोमुचोरुज्जितिं०। अग्निरंहोमुगिन्द्रोंऽहोमुङ्मित्रावरुणावागोमुचौ वायुसवितारा
वागोमुचावश्विनावागोमरुत एनोमुचो विश्वेदेवा एनोमुचोऽनुमतिरग्निर्वैश्वानरो द्यावा राम
पृथिवी अंहोमुचौ तमपनुदन्तु० सूक्तवाके।इदमग्नये सोमायाग्नये अंहोमुचे इन्द्रायांहोमु ७३

चेमित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां वायुसवितृभ्यामागोमुग्भ्यां अश्विभ्यामागोमुग्भ्यां मरुद्भ्य एनोमुग्
भ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो ऽनुमत्यै अग्नये वैश्वानराय द्यावापृथिवीभ्यामंहोमुग्भ्यां देवेभ्य आप्
येभ्योऽग्नयेंहोत्राय। इदं वाजिभ्यः इदमग्नये। अंहोमुचीपविजितेष्टिः समाप्तं॥ ॥तैत्तिरीयशाखायां श्रुतिः।
अग्नयेंहोमुचेऽष्टाकपालमिति द्वादशहविषमिष्टिं निर्वपेत्। द्वादशाक्षरा विराडन्नं विराट्। विराजैवान्नाद्य
मवरुंधे। एतासामिष्टीनां हविःसंख्याकानि प्राजापत्यानि भवंति। अथ मृगारेष्टिः। उद्धरणं। मृगा
रेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दाह०मु०मि। मृगारेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिण०मामि। अग्निन्वाधानं। ब्रह्मवरणं। अ
न्वाहार्यदक्षिणया मृगारेष्ट्याहं यक्ष्ये। आग्नेयोऽष्टाकपालः। सोम्यश्चरुः। सावित्रोऽष्टाकपालः। उपां
शु। पौष्णश्चरुः। रौद्रश्चरुः। अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः। अग्नये अंहोमुचेऽष्टाकपालः। सौर्यं
पयस्तूपांशु। वायव्यमाज्यं। कं प्रपद्यादि। सप्तदशसामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोम

स्व॰ मावह। अग्निमावह। सोममावह। सवितारं आवह। पूषणमावह। रुद्रमावह। अग्निं वैश्वान
७४ रमावह। अग्निमंहोमुचमावह। सूर्यमावह। वायुमावह। देवांइत्यादि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं।
वैश्वानरं। स्वाहाग्निं। स्वाहा। सोमं। स्वाहाग्निं। स्वाहा। सोमं। स्वाहा। सवितारं। स्वाहा। पूषणं स्वाहा। रुद्रं
75 स्वाहाग्निं वैश्वानरं। स्वाहाग्निमंहोमुचं स्वाहा। सूर्यं। स्वाहा। वायुं स्वाहा। देवा स्वाहा। वाजिनो इत्या
दि। पृथक्त्वं तावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्निस्तु विश्ववस्त्वमग्ने पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहेग्निं यस्मै त्व
मायजसे याज्या। इमं पत्नमिदं वचो पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे सोमं याक्षमानि दिवीतियाज्या। हि
रण्यपाणिमूतये पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे सोमं याक्षमानि दिवीतियाज्या। हिरण्यपाणिमूत
ये पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे सवितारं सुदीरयक्रवितमं याज्या। पूषं तव व्रते पुरोनुवाक्या। ये३ राम
यजामहे पूषणं सुक्रं ते अन्यदिति याज्या। त्वमग्ने रुद्रो असुरो पुरोनुवाक्या। वैश्वानरो न ऊत ७४

येपुरोनुयाजापतिता। ये३ यजामहेग्निं वैश्वानरं पृष्टो दिवीतियाज्या। अग्नेमन्वे प्रथमस्या०
स्वेक्ता पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहेग्निमंहोमुचं यस्येदं प्राणं निमिषद्यदेजति। स्वेक्ता याज्या।
तरणिर्विश्वदर्शतः पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे सूर्यं दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेतीति याज्या। नवा वा
यद्दतस्यते पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे वासुमध्यर्यकः श्रकृत्वां सोमधानि० ज्या। निमः स्विष्टकृ
त्। ये३ यजामहेग्निं स्विष्टकृतं मपालग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रि०
सवितुः प्रिया० सरस्वत्याः प्रिया० रुद्रस्य प्रिया० लग्नेर्वैश्वानरस्य प्रिया० लग्नेरंहोमुचः प्रिया० वायोः
प्रिया० देवानामित्यादि। अन्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निर्हविर०कृत। सोमो हविर०
कृत। सविता हविर०कृत। रुद्रो हविरकृत। अग्निर्हविरकृत। अग्निर्वैश्वानरो हविर०कृत। अ
ग्निरंहोमुग्घविर०कृत। सूर्यो हविर०कृत। वासुर्हविर०कृत। देवा आज्यपा इत्यादि। अथसा

स्त०१० गा।प्रयाजे।इदमग्नयेसोमायायाग्नयेसोमायसवित्रेप्रस्त्रेरुद्रायाग्नयेवैश्वानरायप्रत्यग्नयेंहोमु
७५ चेसूर्यायवायवेदेवेभ्यआज्यपेभ्यः।प्रधानस्य।इदमग्नये।इदंसोमाय।इदंसवित्रे।इदंप्रस्त्रे।इ
दंरुद्राय।इदमग्नयेवैश्वानराय।इदमग्नयेंहोमुचे।इदंसूर्याय।इदंवायवे।इदमग्नयेस्विष्ट
कृते।प्रहनं।अग्नेःसोमस्यसवितुः।प्रस्त्रोरुद्रस्याग्नेर्वैश्वानरस्याग्नेरंहोमुचःसूर्यस्यवायोरुज्जि
75 ति।०।अग्निःसोमःसविताप्रषारुद्रोग्निर्वैश्वानरोग्निरंहोमुक्सूर्योवायुःस्तमपनुदन्तु०।सू
क्तवाके।इदमग्नयेसोमायायाग्नयेसोमायसवित्रेसस्त्रेरुद्रायाग्नयेवैश्वानरायाग्नयेंहोमुचेसूर
र्यायवायवेदेवेभ्यआज्यपेभ्योग्नयेहोत्राय।। ।।इतिमृगारेष्टिःसमाप्तः।।ॐ।। ।।अथपुत्रेष्टिः।। ।।
अग्नयेपुत्रवतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्।इन्द्रायपुत्रिणेएकादशकपालंप्रजाकामः।अ राम
ग्निरेवास्मैप्रजांप्रजनयति।इन्द्रःप्रयच्छति।नत्रवारखायाःश्रुतिः।उद्धरणे।पुत्रेष्ट्यर्थंगा ७५

ईपत्नीं हाहव०मु०नि। पुत्रेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामि। अग्निवाधानं। ब्रह्मवरणं।
अन्वाहार्यदक्षिणा पुत्रेष्ट्या हं यक्ष्ये। तत्रमेतं ब्रह्माभव। कं प्रपद्यादि समस्तहूश्यामिधेन्यः। आ
वाहनं। अग्निं पुत्रवंतमावह। इंद्रं पुत्रिणमावह। देवांआज्यपां इत्यादि। पंचप्रयाजाः। उत्तमेप्रया
जे। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निं पुत्रवंतं। स्वाहेंद्रं पुत्रिणं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभा
गौ। प्रधानस्य। अग्निर्ददाति पुरोनुवाक्या। ये३यजामहे ग्निं पुत्रवंतमग्निस्तु विश्ववस्तमं याज्या। इंद्रं वो
विश्वतस्परि पुरोनुवाक्या। ये३यजामह इंद्रं पुत्रिणं मा दयस्व हरिभिर्ये त इंद्र याज्या। निमः स्विष्टकृ
त्। ये३यजामहे ग्निं स्विष्टकृत० लग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० लग्नेः पुत्रवतः प्रिया० लिंद्रस्य पुत्रिणः
प्रिया० देवानामित्यादि। अन्वाहार्यदक्षिणा। स्तं क्रवाके। अग्निर्हविर०कृत। सोमो हविर०कृत।
अग्निः पुत्रवान्हविर०कृत। इंद्रः पुत्री हविरकृत। देवाआज्यपा इत्यादि। अथ प्रयागाः। उत्तमेप्र

सूत्र० याजे।इदमग्नयेसोमायायाग्नयेध्रुववत इंद्रायपशुत्रिणे देवेभ्य आज्यपेभ्य।प्रधानस्य।इदमग्नये।
७६ ध्रुववते।इदमिंद्रायपशुत्रिणे।इदमग्नयेस्विष्टकृते।सूहनं।अग्नेःध्रुववनइंद्रायपशुत्रिणेउक्ति
ति।अग्निःध्रुववानिंद्रःपशुत्री तमपनुदतां।सूक्तवाके।इदमग्नयेसोमायाग्नयेध्रुववत इंद्रायपशुत्रि
णे देवेभ्य आज्यपेभ्योग्नयेहोत्राय॥ ॥ध्रुवेष्टिसमासः॥ ।अथवत्सुभतीष्टिः।अग्नयेभ्राजस्व
76 तेष्टाकपालंपुरोडाशं निर्वपेत्सौर्यंचरुरुपांशु।तत्रैवश्रुतिः।उद्धरणं।वत्सुभतीष्ट्यर्थंगार्ह
पत्यादाहवनीयमुद्धरामि।वत्सुभतीष्ट्यर्थंगार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि।वत्सुभतीष्ट्यर्थं
गार्हपत्याद्दक्षिणं०मा०मि।अग्निष्वाधानं।ब्रह्मवरणं।अन्वाहार्यदक्षिणाग्नियावत्सुभती
ष्ट्याहंयक्ष्ये।तत्रमेत्वंब्रह्मासव।कंभपद्यादि।सप्तदशसामिधेन्यः।आवाहनं।अग्निमग्नआव राम
ह।सोममावह।अग्निंभ्राजस्वन्तमावह।सौर्यंउपांशुआवह।देवांइत्यादि।पंचप्रयाजाः।उत्तमे ७६

प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं भ्राजस्वंतं। स्वाहा सर्पिं स्वाहा देवाइंसारि। वाज्ये द्यावा
ज्यभागौ। प्रधानस्य। याज्यापुरोनुवाक्या पतिता। ॐ उदु सं जातवेदसं देवं ० पुरोनुवाक्या। ये ३ य
जामहे सूर्यं सप्तत्वा हरितो रथे याज्या। निमः स्विष्टकृत। ये ३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्नि
रग्नेः प्रिया ० सोमस्य प्रिया ० लग्नेर्भ्राजिस्वतः प्रिया ० सर्पस्य प्रिया ० देवानामित्यादि। आवाह
यदिक्रिया। ततः यजमानभागसमर्पणानंतरं आध्वर्युर्विरूढोषात्। चित्रं देवानामिति स्विष्टि
कृद्भिः तस्मै यजमानाय वज्रीनूपिंडान् प्रयच्छति। यजमानभागेन महे ब्रह्मज्ञानं कुर्यात्। सूक्त
वाके। अग्निर्हविरकृत। सोमो हविरकृत। अग्निर्भ्राजस्वान् हविरकृत। सर्पः हविरकृत
देवा आज्यपा इत्यादि। आज्यभागाः। अन्नमेमयाजे। इदमग्नये सोमायाग्नये भ्राजस्वते सर्पाय

स्र०३० देवेभ्यश्चाज्यपेभ्यः। प्रथकनस्या। इदमग्नये भागस्पते। इदं स्तूर्यपि। इदमकं अग्नस्विष्टकृते। भूः हनं। अग्ने
७७ र्भ्राजस्वतस्तूर्यस्व तस्तूर्यस्योर्ज्जितोः०। अग्निहे भ्राजस्वाश्च स्तूर्यः स्तम पदनुदनां०। स्रुकवाके। इदम
ग्नये सोमायाग्नये भ्राजस्वते स्तूर्यायि देवेभ्यश्चाज्यपेभ्यो ग्नये होत्राय। स्वस्ति भतीष्टिः समाप्तः॥७॥
77 अथ संग्रहायणीष्टिः ग्रामकामा। तन्त्रमुक्तानि। वैश्वदेवीं सांग्रहायणीष्टिं निर्वपेद्ग्रामकामः। वैश्व
देवो वा दशाकपालो विश्वे देवा वै सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोपधावति। त एवास्मै स
जातान्प्रयच्छंति। ग्राम्येव भवति। तन्त्रमुक्तानि। उद्धरणं। सांग्रहायणीष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दाहवनी०
द्धु०मि। सांग्रहायणीष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणा०मि। अग्निन्वाधानं। ब्रह्मवरणं। अन्वाहार्यदक्षिणा। राम
यासां ग्रहायणीष्ट्याहं यक्ष्ये तेन त्वं मे ब्रह्मा भव। कं भूपद्यादिसमंत्रदशासामिधेन्यः। आवाहनं॥ ७७

अग्निमग्न आवह । सोममावह । विश्वान्देवानावह । देवं आज्यपां इत्यादि । पंचप्रयाजाः । उक्तमेव प्र
याजे । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा विश्वान्देवान् स्वाहा देवा इत्यादि । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ॥ वि
श्वे देवास आगत श्रुरोनुवाक्या । ये ३ यजामहे विश्वान्देवान् विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे याज्या ॥ नि
त्यः स्विष्टकृतः । ये यजामहे ग्निं स्विष्टकृतं । ० लग्नेः प्रिया ० सोमस्य प्रिया ० विश्वेषां देवानां प्रि०
सोमस्य प्रिया धामानि देवानामित्यादि । अवाहायेद्दिलिणा । सूक्तवाके । अग्निर्हविर० कृत ।
सोमो हू० त । विश्वे देवा रजुषंता० क्रत । देवा आज्यपा इत्यादि । अथ त्यागाः । इदमग्नये सोमा
य विश्वेभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्यः । प्रधानस्य इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । इदमग्नये स्विष्टकृते । बृह
न् । विश्वेषां देवानां प्रतुष्क्रितिं ० विश्वे देवास्तमयनुदंतु । सूक्तवाके इदमग्नये सोमाय विश्वेभ्यो
देवेभ्य आज्यपेभ्यो ग्नये होत्राय ॥ सांग्रहायणीष्टिस्समाप्तः ॥ । अथ आयुष्कामेष्टिः । तत्र नेत्से

सूत्र० वैनैत्तिरीयशाखायाः श्रुतिः। अग्निर्वा एतस्य शरीरं गच्छति। सोमं रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृ
७८ ह्णाति। सरस्वती वाक्। अग्नाविष्णू आत्मा यस्य यो ग्रामपतिः। यो यो ग्रामयाज्वी स्यात्। यो वा क
म्पयेत सर्वमायुरियोमिति। तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेत्। आग्नेयमष्टाकपालं सौम्यं चरुः। वारुणं
दशकपालं। सारस्वतं चरुं। अग्नावैष्णवमेककपालं। अग्निरेवास्य शरीरं निःक्रीणाति। सोमा
द्रसं। वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति। सारस्वतेन वाचं दधाति। अग्निः सर्वा देवता विष्णुर्य
ज्ञः। ते देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन च भिषज्यति। उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव। यं नवामेतं नवनीत
मभ्यवहृत्। यदसर्पत् तत्सर्पिरभवत्। यदध्रियत तद्घृतमभवत्। आज्यावेक्षणं॥ ॥ इयं तैत्तिरी
यशाखाश्रुतिः मन्त्र उद्धरणं। आयुष्कामेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दाहवनीयं मि। आयुःकामेष्ट्यर्थं राम
गार्हपत्याद्दक्षिणं मि। अग्निप्रणयनं। ब्रह्मवरणं। अन्वाहार्यदक्षिणपा। आयुःकामेष्ट्याहवं ७८

78

न्हे। तत्रमेतं ब्रह्मासवाक्यं प्रपद्यादिसप्तहस्तासामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्नआवह। सोम
मावह। अग्निमावह। सोममावह। वरुणमावह। सरस्वतमावह। अग्नाविष्णूआवह। देवांआ
ज्यपां इत्यादि। उक्तमेवप्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहा वरुणं। स्वा
हा सरस्वतं स्वाहा। ग्नाविष्णू स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागो। अग्निर्वृत्राणि जंघनदित्यनुवाक्या।
येयजामहेग्निंभुवो यज्ञस्येतियाज्या। इमंपत्नमिदंव इत्यनुवाक्या। येयजामहे सोमं याजे।
त्वमासि दिवीतियाज्या। उदुत्तमं वरुणेत्यनुवाक्या। येयजामहे वरुणमवनेद्हेलोवरुणन
मोभिरितियाज्या। जनीयंतोन्वग्रव इत्यनुवाक्या। येयजामहे सरस्वतं सवाहधेनर्ये यियो
षणसुयाज्या। अग्नाविष्णूमहितद्वांमहित्वं पातं इत्यनुवाक्या। येयजामहेग्नाविष्णुत्र
ग्नाविष्णूमहिधमप्रियंवांध्याज्या। नित्यः स्विष्टकृतः। येयजामहेग्निं स्विष्टकृतं। अग्नेः प्रि॰

सूत्र॰ सोमस्यप्रियाधम॰लग्नेः प्रिया॰सोमस्यप्रिया॰वरुणस्य प्रिया॰सरस्वतः प्रिया॰लग्ना विष्णोः
७९ प्रिया॰देवानामित्यादि। स्विष्टकृतः २ वैश्वधर्युः स्रुवेण ब्रूष्टेश्चाज्याहुतयः कर्तव्या। अश्विनोः
प्राणोसि तस्य ते ददातु ययोः प्राणोसि स्वाहा। २ इंद्रस्य प्राणोसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोसि स्वा
हा। ३ इंद्रस्य प्राणोसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोसि स्वाहा। ४ मित्रावरुणयोः प्राणोसि तस्य ते ददतां
79 वायोः प्राणोसि स्वाहा। ३ विश्वेषां देवानां प्राणोसि तस्य ते ददातु येषां प्राणोसि स्वाहा। ५। घृत
स्य धारामभृतस्य पंथानिंद्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः। तत्वा विष्णुः पर्यपश्यत् तत्वे णगव्यैरय
त्। ५ पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्या पांशो वीर्येण देवस्त्वा सविता सृजतु जीवातवे
जीवनवेजीवृतस्यायै स्वाहा। बृहद्रथंतरयोस्त्वा सोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण रम
देवस्त्वा सविता सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै स्वाहा। ७। अग्नये स्वाहा मात्रया जगत्यै वर्त ७९

स्याग्र यएास्य वीर्येणह्वेवस्मासदितोऽस्मजन्तुजीवातवेजीवनस्यायैस्वाहा ॥ ७ ॥ ततः स्विष्टकृद्धदि।
अन्वाहार्यद्दक्षिणा। स्रुकृवाके। अग्निर्हविं कृत। सोमो हविं कृत। वरुणो हविं कृत। सरस्वान् ह०
कृत। अग्ना विष्णू हविरजुषेतां कातां। देवा आज्यपा इत्यादि। ततः उपयद्धोमानां कालः। माग्वास
मिष्टयजुषाः। इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि प्रियं रेतो वरुण सोमराजन्। मातेवास्मा अदितिः शर्म
यंछत् विश्वेदेवाजरदृष्टिर्यथासत्। ब्रह्मणो हस्तं गृहीत्वा यजमानं परिनास्ति त्वा सर्वैरन्तिमंत्रणं।
कुर्यात्। अग्निरायुष्मान्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि। सोमश्चायुष्मान्
सोषधीभिरायुष्मान् तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि। यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्मान् तेन त्वायु
ष्मंतं करोमि। ब्रह्मायुष्मत्तेन त्वायुष्मंतं करोमि। देवा आयुष्मंतः तेऽमृतेनायुष्मंतः तेन त्वायुषायुष्मं
तं करोमि। एतैः षड्भिर्मंत्रैः यजमानस्याध्वर्युणा मंत्रे मंत्रे हस्तग्रहणं कुर्यात्। अथ पसागारः उत्तमे

स्त्र० ८० प्रयाजे । इदमग्नये सोमाय याग्नये सोमाय वरुणाय सरस्वते ऽग्नाविष्णुभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यः । प्र
धनस्य । इदमग्नये । इदं सोमाय । इदं वरुणाय । अग्नाविष्णोरुज्जिति ॥ अग्निः सोमो वरुणेऽग्नावि
य । इदं सरस्वते । इदमग्नाविष्णुभ्यां । इदमग्नये स्विष्टकृते । स्वहुतं । अग्नेः सोमस्य वरुणस्याग्नाविष्णो
80 रुज्जिति ॥ अग्निः सोमो वरुणोऽग्नाविष्णुतमपनुदंतु ॥ सूक्तवाके । इदमग्नये सोमाय वरुणायाग्ना
विष्णुभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्राय । एतासामिष्टीनां अस्माकं अग्नीन्नव्वादधानो ऽपि पृष्ठ
बंधेषु सर्वेष्विति वचनात् । सर्वेषु कृष्णरणं अग्निं वाधनं ब्रतं च कुर्यात् । अधर्षणं तस्मिन्नेव वत्र
हनिऽधरणं । अग्निवाधनं कुर्यात् ॥ ॥ इतित्रापु[illegible]मेष्टिः समाप्ताः ॥ ॥ किंचाथ वैश्वानरीख्या
तपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च । ऋणाहतौ प्रयुंजानः पुनाति दशपूरुषान् । वांरायणं मृन्मालहृजाप्प राम
चसमाम्नाऽ बृहस्पतिः । ऐंद्र वेन मृगारेष्ट्या कुर्यादाविभिन्नविदया । पवित्रेष्ट्या विशुध्यंति सर्वेगा ८०

रक्षिः पवित्रे ष्टिः स्तथैव च ॥ मित्रविंदा पशुश्चैव कृच्छ्रं मासमनयं तथा । तिहोमायुतं चैव पाराकद्व
यमेव च । गायत्र्योरगश्चानियहाः । इतानीव तु दर्पोधकाये याजमानादिकं तदूह्यामः ॥ ॥ पत्नीपजमा
नोवृत्स मश्नीयातां व्रतमिसारं भादिति । नाश्नाति पिष्टं वसो भवतीति च शतपथे यदन्यती ।
सधिकारार्थं तेन वक्ष्यमाणस्यात् । इतिनि स्मादघ्याङ्कनदुदोव चा याज्ञवल्क्यमाथान्मे एवत ।
न वा एतेषां हविर्गृह्णं । तानि शतपथे दर्शनात् । तलवलिकमिसाभिधानं । मिथुनमैथुनयोः स्वार्थे
तद्धितार्थंभिः विशेषात् । त्वा । विशेषणालंबनेमिथुनशंकयामिति दर्शनात् । अंमिथुनसामान्य
तुल्यप्रायश्चित्तार्थी अकालवोदितार्थं अभामेव हिविस्मापाकरणानू प्रतिषेधस्यात् । वृष्ट
तो मिथुनप्रतिषेधस्य निवलीयं स्त्रद गर्भाधानादीनां सर्वसंयोगात् । अथाप श्रावस्पेतिश्रुतेत
हपेहस्वात्तद्क्रियाव्रतपतित्वसावित्रीकाणं दोषाद् तावपितुनश्रुतेः । बलीयस्त्वान्निवद्धापा

स्म० दृत्वा लिखितकेन सवितृ यंती ति ध्याय यज्ञेन यज्ञमि ति च लिंगात् । वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशी
८१ लं च तद्विदां । आचारश्चैव साधूनां आत्मनस्तुष्टिरेव च ॥ स्मृतिरात्मयज्ञरूपा प्रोक्ता । गर्भाधाना
दीनि तु श्रुत्यनुमित्यामलकरशुष्कतस्पाल्गिन्यकरणवसहृत्तच समाम रवरुध्यते । सावित्री च वेद
८१ दृए व अविरोधेनुप्रमाणं । शिष्टचरितानपश्यान च सर्वमसमहृयपती ति मुत्स्पादे ज्ञात्वा रात्रा सर्व
मिथुनमाषाणां । यथा निस्मप्रतिषेधः । तदुहे वाचयाज्ञवल्क्य माषांते माष प्रतिषेधे पात्रामप्य
भक्षणं स्त्रसनस्यात्स्वाद्वा । फलेहि मुखे भिन्ने । वटकानां सभक्षणं माषत्वाद् विशेषश्रीहिर्यदि
तदूतिचतिष्टपिंडेन यावद्ध्यग्रहणप्रक्षणम्भ्यार्धं नेन कर्म निर्दिशात् । स्मायोष्ठतानामास
तमग्नावेपिशानं ब्राह्मुत्वा: (अथ वा यवनेन अग्निहोत्रं जुहोसादिष्टवा एनं देवतायै हविर्भव राम
नीति । पेयमाकौण्डपायपथ्यपया तस्यै देवतायै हविर्गृहीतं । न तस्यै जुहुयात् । देवा दत्ते शीत ८१

चद्रातपथे। यद्वाग्वाचनियमाद्दा द्यप्रतिषेधे पिनिगम्यते। ज्वालेष्विन्द्री हि द्वा ष्टोहयामारक्कवाग
लयनिगमेष्वाङ्ग्रस्य श्री हि कालयोरिति व्याकरणे॥ ॥एतस्मिन् प्रसंगे तंतुमतेष्टिं वक्ष्यामः॥ ॥तं
ध्वरणं। तंतुमतीष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दाहवनीयं०। तंतुमतीष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दाक्षिणाग्नि०। अग्निं वाक्क
ने। ब्रह्मवरणं। अन्वाहार्य दक्षिणाया। तंतुमतीष्ट्याहं यक्ष्ये। तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव। के प्रपद्यादि
समद्रश्मसामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। मे अग्निं तंतुमंतमावह। देवांइत्यादि
उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं तंतुमंतं स्वाहा देवांइत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। हवि
तंतु ह्द हि उक्षाय मोग्निः पुरोनुवाक्या। ये३यजामहेग्निं तंतुमंतं तंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि। तिया
ज्या। निसमस्विष्टकृत। ये३यजामहेग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रियाण्सोमस्य प्रिया० [illegible]

स्व०
८२
82

लग्नेस्तंतुमतेः प्रिया० देवानामित्यादि। अन्वाहार्यदक्षिणा। स्तक्कवाको अग्निरिहविरकृत। सोमोह
विरकृत। अग्निस्तंतुमानिहविर०कृतं। देवाइत्यादि। अथभागाः। इदमग्नयेसोमायाग्नयेतंतुमते
भ्यआज्यपेभ्यः। प्रधानस्य। इदमग्नयेतंतुमते। इदमग्नयेस्विष्टकृते। सूक्तहनं। अग्नेःस्तंतुमतउज्जि
ति०। अग्निस्तंतुमानिस्तमपनुदंतु० सूक्तवाके। इदमग्नयेसोमायाग्नयेतंतुमतेदेवेभ्य। आज्य
पेभ्योग्नयेहोत्राय॥ ॥तंतुमतीष्टिःसमाप्ता॥ ॥ॐ॥ ॥इदानींसुरभिमतीष्टिंव्याख्यामः॥ ॥जीवस्य
मृतकोये। उद्धरणं। सुरभीमतीष्ट्यर्थंगार्हपत्याहवनीयं० सुरभिमतीष्ट्यर्थंगार्हपत्याद्दक्षिणे
०ग्नि। अग्निअन्वाधानं। अग्नि संवरणं। अन्वाहार्यदक्षिणपासुरभिमतीष्ट्याहंयक्ष्ये। तत्रमेत्वं ब्रह्मा राम
भव। कंभपद्यादित्समदृशामाभिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमग्नआवह। सोममावह। अग्निंसुरभिमं ८२

नमावह। देवां इत्यादि। उक्तमेप्रयाजे। स्वाहाग्निंस्वाहासोमंस्वाहाग्निंसुरभिमंतंस्वाहा देवा इत्या
दि। वाज्जघ्नावाज्यभागौ। अग्निर्हैरिताम्यसीदत्। ध्रुजीयान्तुरेनुवाक्या। येऽयजामहेग्निंसु
रभिमंतंमाध्वीमकर्देववीतिंनो अद्य याज्या। नित्यःस्विष्टकृत। येऽयजामहेग्निंस्विष्टकृतं। ०अ
ग्नेःप्रिया०सोमस्यप्रिया०अग्नेःसुरभिमतःप्रिया०देवानामित्यादि। अवाहायदिहिलिण। स्व
कृवाके। अग्निर्हविर०कृत। सोमोहविर०कृत। अग्निःसुरभिमान्हविर०कृत। देवा इत्यादि।
अथयागा। उक्तमेप्रयाजे। इदमग्नयेसोमायाग्नयेसुरभिमते देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य।
इदमग्नयेसुरभिमते। इदमग्नयेस्विष्टकृते। सूहनं। अग्नेःसुरभिमत उज्जितिं०। अग्निःसु
रभिमांस्तमपदेनुतु०। सूक्तवाके। इदमग्नयेसोमायाग्नयेसुरभिमते देवेभ्य आज्यपेभ्योग्नयेहो
त्राय। सुरभिमतीष्टिःसमाप्तः। प्रायश्चित्तप्रसंगेनएनाइष्टीरभिधीयइदानींप्राकृतंप्र

सूत्र० स्तूयते ॥ ॥पत्नीयजमानौ अत्र ममन्त्रीयानां ॥ एतस्माच्छ्रुत्वा सूर्वनिरं अग्निं त्वाधमनं । भाष्यका
८३ रेण विहृत्य आदधनीतिवचनात् । अस्माकं स्वयमेव यजमानः उद्धरणं कुर्यात् । अध्वर्यूणां
अध्वर्युमिवा अथ अग्निं त्वाधमनं । तल्ली मयीनां उद्धरणं कृत्वा समिदाधमनं । आहवनीयेम
हाव्याहृसोत्तमया । स्वः स्वाहा । प्रथमया गार्हपत्ये । भूः स्वाहा । दक्षिणाग्नौ मध्यमया भुवः स्वा
83 हा । आहवनीये द्वितीयां समस्ताभिः । भूर्भुवः स्वः स्वाहा । त्रिषु कुण्डेषु द्वे द्वे तल्ली उपरिष्टुनरा
हवनीये एका । महाव्याहृतीनां व्याख्याने च तस्यो विहव्यस्यानुसर्वेण । ममाग्ने वर्च इति सूक्तं
विहव्यं । तस्य प्रथमया आहवनीये समिधमेकां । द्वितल्ली । ममदेवा विहवे सन्तु सर्व इति गार्ह
पत्ये । द्वितल्ली । मयि देवा द्रविणमायजन्तां इति दक्षिणाग्नौ । द्वितल्ली । ततः महीं यजन्तु मयानीति राम
आहवनीये । द्वितीयां समिधं आदधाति । अत्र तल्ली मितिनास्ति । ततो देवीः षत्नुवी रिति ८३

म२

स्मक्षेषेणोपस्थानं। अर्वाञ्चमिंद्रमिति खिलैकया मह। स्वदेशे स्थितः। दक्षिणेनोन्नायत्वात्॥
यदि प्रतिनिषिद्धत्वेनू अन्यः करोति। तदा गार्हपत्यस्य पश्चात् स्थित्वा उपस्थानं कुर्यात्। प्राङ्मा
यत्वात्। एवमेव विहृत्येनेति मिश्रांतः। अथवा आहवनीये त्वत्स्तुवं समिदाधानं। अपनः शोशु
चदघामिति सप्तर्चेनाहवनीयो न तस्तुवं गार्हपत्ये। त्वं दक्षिणाग्नौ॥ द्विषो नो विश्वतो मुख
इत्येका। अग्ने नय सुपथा राये अस्मानित्येका। यस्त्वा हृदा कीरिणा इत्येका। एतत्स्तुवं दक्षिणाग्नौ। त
तः त्वं नो अग्ने अधरादित्येकया इडामीसमिधं आहवनीये दधाति। ततः उपस्थानं। प्राग्येवा
चमिति। इमं स्तोममिति भिस्तक्लाभ्यां। एतत्पक्षांतरं। अपरपक्षांतरं। तत्सौ अग्निवाधानं। अग्निं त्वा
धनेसमिध इति। ऊनो वगतं। त्रीणि काष्ठानि। गार्हपत्ये दधाति। त्रीणि अन्वाहार्यपचने इत्या
दि बैह्वायनशाखायां। अत्र तु आहवनीये इडामीसमस्ताभिरिति निरुद्ध्वा लिंगनिर्देशात्। समिध

स्त्र० इति गम्यते। आदधाति शाखात् भवतीति भाष्यकाराः। ततः अपराह्णे पिंडपितृयज्ञः। प्राग्वंशा
८४ पाकरणात्। अपराह्णे तु पाकरणेनेति ज्ञातपथवाक्यं। पिंडपितृयज्ञं वक्ष्यामः। अपराह्णे अमावा
स्यायां। अपसव्यं क्रिया। दक्षिणाग्नेः पुरस्तात् पात्रासादनं। शूर्पं स्थालीं। स्फ्यं पात्रीं। उलूखलं।
मुसलं। मेक्षणं। समिधं। सकृदाच्छिन्नानि उदकमंडलं। चकारात्तिलदर्भ आज्याहरणानि। एता
नि आसादयति। दक्षिणाग्नेः दक्षिणस्यां दिशि स्थानि। ततः यजमानसंचरेण गत्वा उत्तरेण त्वा
हार्यपचनं गत्वा स्पर्शः। ततो गार्हपत्यस्य पश्चात् दक्षिणाग्नेः अपसव्येनाग्निं स्फ्यं निधाय। स्फ्य
स्य उपरिष्टात् व्रीहीन्मात्रां निर्वपति। व्रीहिपात्राः पुरस्तात्। शूर्पे स्थाली स्थाप्या आसन्
वामजानुनी वा सुष्ठितान् व्रीहीन् गृहीत्वा स्थाल्यां। अनुत्तानेन हस्तेन पातितेनेत्यर्थः। परिधम राम
ता। यथा अवक्षत न पचमानो अश्नो अन्धो विलोमभवति तथा कर्तव्यं। पत्नी सकृत्फलीकरणं द ८४

क्षिणाग्नौ श्रपणं। होमश्च दक्षिणाग्नावेतस्व। असंस्कृतेनाज्येनाभिघारणं। असंवसुहासनं। अव
सावयिपरिसुद्य। परिस्तार्य। पर्युक्ष्य। दक्षिणंजान्वाच्य। यज्ञोपवीती प्राङ्मुखश्चासीनो मेक्षणेनजु
होति। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। सोमाय पितृमते स्वाहा। यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा। मेक्ष
णमग्नौ प्रक्षिपेत्। ततः श्रपणमध्ये दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः। अनेन मं
त्रेण स्फ्येनानुमृज्याभ्युक्ष्य। ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परापुरो निपुरो ये
भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मादिति। उन्मृष्टस्य दक्षिणार्द्धे उल्मुकं निधाय। मूलेकुशणनस कञ्च
नानुमृष्टे तूष्णीं निधाय। अवनेजनं। पितुर्नामादिश्य अवाचीनपाणिः कुशोपर्यपो निषिञ्चति। एवं
दक्षिणतः पितामहस्य। प्रपितामहस्य। असावेतत्ते पेवत्वामन्त्रा। चेति। गोत्र पितः देवदत्त अमुककश्य
मन्नेयेचत्वामन्त्रानु। गोत्र प्रपितामह विष्णुदत्तशर्मन् येचत्वामन्त्रानु। पन्नस्यथावनेजितं तथा पिं

स्व० ८५ निधाय। उभौ पिंडौ एकस्मिन् स्थाने पितृभेदे द्विपितृकस्य तत्सर्थः। द्वेवदत्तस्य पुत्र यज्ञदत्ताय
दत्तः तन्नभवति। क्रीतेवा। याचितेवा। जीवपितृकस्य पिंडपितृयज्ञो नास्ति। अथवा होमां
तं कुर्यात्। अथवा येभ्यः पितृभ्यो ददाति पिता तेभ्य एव पुत्रोपि दद्यात्। अत्र पितरो मा
८५ दयध्वं मित्यादिना मंत्रेण सव्या वृदुदङ् पर्यावृत्य सव्याश्वलायने विशेषास्य सत्वा वृदिति। यावच्छ्
क्यमनुच्छ्वसन्ने वचेतस्थानं तावदुदङ् मुखो भूत्वा तस्मीप्रतिपर्यावृत्य। दक्षिणं बाहुमन्वावृ
त्य समर्थः। अमीमदंत पितर इत्यादिना प्रतिपर्येति। यथावत् सर्वं तथैवावनेजनं। नमोवः पितरो
जीवायेति च जपति। नीविस्रंसनं त्राणि एकैकं त्रिषु पिंडेषु उपमन्यस्य। एतद्वः पितरो वासावद्ध्वं
पितर इति मंत्रेण। पितर इति मंत्रलिंगात्। बहुवचननिर्देशादित्यर्थः। त्रिष्वपि पिंडेष्वेकैकं। तथा राम
ऊर्णाखांतरदृशपने। ऊर्जं वहंतीरिति ने न मंत्रेण पिंडाग्रे सकृदाच्छिन्नमूले उदकशेषं निनयेत्॥ ८५

मु
विमुंथ्य६

ततःअवघ्रायपिंडान्प्राश्नाति। एकैकम वघ्रायस्याप्येकमिति भोजनमर्थात्। ब्राह्मणाय
वादद्यात्। अपोवाभ्यवहरेत्। मध्यमपिंडंपुत्रीपुत्रकामाप्रायैश निर्णींप्राश्नाति। गर्भस्यहेतुत्वा
त्प्राश्नाति। एवंतत्रपुत्रकामोपदेशाद्सीमंतोन्नयनेगर्भमाधेहियःपुमानितिप्रयोगदर्शना
त्। अपिहिस्त्रीजनिष्यमाणायाःकर्यात्। विद्योआयंतेहिरसंप्राप्तिवेगर्भाकिपरिवर्तयंतीति
वाआथर्वणिकानामुहुःमुहुःखडिलसूर्यंकुंविहंतीउदकशेषमितिपिंडान्अवकाश्यपात्रपिंडान्
दद्यात्। ततःप्राश्नीयात्। ब्राह्मणायवादद्यात्। स्वयंप्राशनेपिमहारोगानृद्धिइतिश्रुगरवांतधिरे।
अभ्यवहरणमध्यमपिंडंपुत्रीपुत्रकामाप्राश्नीयात्। आगर्भंधत्तपितरोगर्भमितिस्वेननमंत्रेण
अपसव्येनमंत्रंपठतिपत्नी। दक्षिणाग्नौउल्मुकंपुत्रकामसकृदाच्छिन्नाननुप्रहृत्य॥ सव्यंकृत्वा॥ अ
पउपस्पृशेत्॥ इतिपिंडपितृयज्ञसमाप्तः॥ ॥पार्वणश्राद्धप्रकरणं॥ अथविंवाश्मनं॥ अपराह्णे

स्मृ॰प्र॰ पितृपितृपरः दर्शश्राद्धं व्रतमायं प्रातश्च स्वयं होमश्चेति त्रयं क्रमः सूत्रेषु मुक्तमो नास्ति।
८६ तस्य दोषो नाशंकनीयः अग्निहोत्रं यवागूरेवं सायं प्रातः एवं कारणात् अमावास्यायां य
वागूर्द्धेणैवापं नियमः दक्षिणतो मायं ब्रह्मकर्म। पश्चात्तु पित्र्यापायजमाननिमित्तो विप
र्ययो। पित्र्यायां पश्चादास्ने सर्वाभिमुखः आकृतिषु दक्षिणामुखः कर्तव्य नयायं पवीनीतं।
86 यजमाननिमित्तो विपर्ययः यजमानवशेन गमनं। पित्र्यायाह विश्वरणेऽत्र परांङ्मुखस्त्र
ग्रे यजमानमासनं। यजमानस्य सर्वतो ब्रह्मासनं। आसनयजमानेन समानं यजमानस्यास
नानावेब्रह्मणश्चपि समानं। समानंहोत्रारणं निरसनं। निरस्तः परावसुरिति। तथोपवेशनं।
इदमहमर्वावसोः सदसि सीदामीति। प्राग्यातात् तृणनिधने विकारः। बृहस्पतिर्ब्रह्मास राम
यतं पातु सयस्पतिमिमेव मादिनाउपविश्य जपाति। अयमासनसंस्कारः सर्वत्र। कर्माहौर ८६

शाट्यकूर्वेवकर्तव्यः॥ ॥अथासनसंस्कारं वक्ष्यामः॥ ॥प्रथमं आधाने गार्हपत्यसंभारेगत्वा
हवनीयेर्वसंभारेवा दक्षिणाग्निसंभारेनसाहित्संभवात्। मध्यमाने गार्हपत्साधने अनुव्र
जपश्चाहवनीयाधाने सहेध्मेनोपवेशनं दक्षिणाग्निसंभवात्। इष्ट्यामिसादौ। चातुर्मास्येषु
वैश्वदेववरुणप्रघासशर्वेधुः। करंभपात्रेत्संसी। प्रातःइष्ट्यामिसादौ ब्रह्मवरणे। वेदीकर
णपवकासादनेस्वर्दर्शो अग्निप्रणयनादौ। अनुव्रज्यवसहेध्मेनोपवेशनं। अवभृथेनयज
मानस्यासनाभावात्। साकमेधेष्वनीकवतीष्ट्यादौ। अनुव्रज्यवसहेध्मेनोपवेसनं। पित्र्या
दैष्मागणीतानुप्रहरणे मतिविपर्यर्वै यो त्र्यंबकादौ गत्वा चतुष्पथे पित्र्यादौ। शुनासीरादौ
पश्चौ वरणे बर्हिस्त्वत्वेयूपाञ्जनौस्वाएवाञ्जनौ तत्संसी। पूपच्छेदेने षड्होतारादौ वत्संसी। इ
र्वेपरिग्रहे वाषट्कासनादौ अग्निप्रणयनादौ। हिरंण्यवत्याञ्जसादौ सोमक्रयणीपदौ क

स्व॰ ८७ देशेत्रस्रुची परिक्रियमाणपाऊतौक्तनत्वात्। अत्रतिष्यारो पात्रासादनं। गार्हपत्यस्य दक्षिणतः। विश्वामित्रा

म्राइतिमहस्वीरमनुसंपन्ना। ततः आहवनीयस्य दक्षिणत आसनसंस्कारः। अश्विनाघर्ममितिवष

ट्कृतेजपति। अ पातामश्विनाघर्ममित्यनुवषट्कृतेजपति। उपसद्वादौ। प्रवर्ग्योत्सादने उत्तरवे

दिदक्षिणतः अग्निप्रणयनादौ पत्नीशाले दक्षिणवर्त्मनि आऊत्सादौ नमस्यापूकरणे उपरवस्व

नने औदुम्बर्युच्छ्रयणे धिष्ण्यकरणे आग्नीध्रीयोत्सादने सदसि दीक्षाविमोचनयनने च अन्तरेण चात्वालोत्क

रौ तीर्थे तेन प्रपद्य उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं सदश्च गत्वा। उत्तरेणधुर्यं यज्ञपात्राणिस्ववाहाराज्ञ

लोम प्रपद्यं अपरेणाग्निं गत्वास्य देशे आसनसंस्कारः। आग्नीध्रीये आऊत्सादौ इध्माबर्हिषणादौ स्व

देशे। हविर्धाने सोमनिर्वपे पशुपश्चादौ पत्नीशाले। पशुपुरोडाशादौ पत्नीशाले। चतुर्थेऽहनि। राम

अपररात्रे अग्नीषोमप्रणयनवता आग्नीध्रीये आज्यग्रहणे हविर्धाने सोमनिर्वपे अभिषवादौ ८७

87

परिसंगृह्णीते। मंत्रवर्ज्जं वाग्यमनं। उमिसुक्ता यथाकर्म प्रसवः। प्रणीताकाले वाग्यमनं। हविष्कृ
ताविसर्गः। हविःकृद्वच्छब्दकाले पलक्षणार्थः। इष्टे च स्विष्टकृति वाग्यमनं अनुयाजसवेनो विसर्गः।
मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति अवेक्ष्यमाणं प्राशित्रं ईक्षते। देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति। पृथिव्यास्त्वा
नाभौ सादयामि इमावुपस्थ इति अवपनीयबर्हिः प्राग्दंडं स्रुवं। इले मा हयानि। उपकनिष्ठिकायांगु
ष्ठेन च प्राशित्रं गृहीत्वा अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि इति दंतैरनुसंस्पृशन् प्राश्नाति। ततः अंगानि रसीतास्च
म्प। आसनं आगस्य प्राणं संमृशति। प्राणपा असि प्राणं मे पाहीति नासिके मुखं च। चक्षुष्पा असि
चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी। श्रोत्रपा असि श्रोत्रं मे पाहीति श्रोत्रे। इंद्रस्य त्वा जठरे सादयामीति ना
भिं। कोदात् कस्मा अदादिति अनेन मंत्रेण अन्वाहार्यं प्रतिगृह्य। ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि इत्युक्ते। देवसवि
तः एतन्मे यज्ञं प्राह्ण इति जपः। प्रतिष्ठेति प्रसवः प्रणीतासु विमुक्तासु उत्सर्जनं ब्रह्मणः प्राश

रू३० नेत्रस्य भागस्य ॥ ॥ ब्रह्मत्वं समाप्तः ॥ ॥ देहोसीति देहकरणं आज्यावेक्षणं पश्यामः चक्षुषेनेत्वेति । यज
८८ मानस्य तेजोसि शुक्रमसीति वेद्यामासादितानां हविषामालंभनः । ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते ।
वज्रस्य वचनात् सहस्रस्य सहस्र नुमंत्रः । मंत्राहृत्विः । वाजिने देशभेदात् । पाहिमां यज्ञमिसात्मानं लभते । श्री२
44 व्रतग्रहणं । दृष्टिरसि पाप्मानमिस्या वम्या ततः आहवनीये समिदाधानं । अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामी
ति । वाचं यच्छति । प्राकृस्विष्टकृतः । अयेनायो विष्णुर्वदमहइति जपः । धानं ॥ ॥ यक्कामो वास्याद । अनु
परस्य मन्त्राद्यमामवानीति । आकाशसमुद्रयोः अन्यतरस्य वाधानं । इला यामुपक्रृयमानायां मा
यीदमिंद्र इंद्रियमिति जपति । पुरोलाशामभिमर्शनं । ब्रह्मपिद्व्येनिराधायसुमंत्रातः । भागनिर्दे
शो कृते सति अपसव्येन पितृतीर्थेन अत्र पितरो यथाभागमिति पुरोलाशाभिमर्शनं । सव्यं कृत्वा । अप राम
स्पृश्य । पाण्यामवधाय । अपसव्यं कृत्वा । अमीमदन्त पितरो जपति । सव्यं कृत्वा । अपस्पृश्य पश्या । इत्वा ८८

भागप्राशनं। मार्जनं। प्रजापतेर्भागोसि। इति अन्वाहार्याभिमर्शनं। स्रुक्व्यूहनं। अग्नेरग्नीषोमयोरु
ज्जितिउत्तानेन दक्षिणेन जुहूं प्राचीं गमयति। अग्निरग्नीषोमौ तमपनुदन्त्विति। नीचा सव्येनोप
५२ भृतं प्रतीचीं गमयति। अन्यथा दैवतं। अमावास्यायां अग्नेर्विष्णोरिन्द्राग्न्योरुज्जितिम् अग्निर्वि
ष्णुरिन्द्राग्नी तमपनुदन्तु। सान्नाय्यं चेत्। अग्नेरग्नीषोमयोरिन्द्रस्योज्जितिं।० अग्निरग्नीषोमाविन्द्र
स्तमपनुदन्तु। गार्हपत्ये होमः। पंवां देवा इति। गंधर्वाभ्यामिति। अग्ने गृहपत इति। प्रजापत इति वेदु
र्यीध्रुवाप्यायनं आप्यायतामिति। प्रस्तरपात्राभिमर्शनं। सदसीति। दिशो व्युद्गृह्णाति। प्राच्या दि
शा सह देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामिति। भागमार्जनं सकृत्सकृन्मंत्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीं। अपसव्येन द
क्षिणाभिमुखो भूत्वा दक्षिणया दिशा सह मासैः पितरो मार्जयन्तामिति। दक्षिणं मार्जयन्तां।
सव्याहृत अपस्पृश्य प्रतीच्या दिशा सह गृहाः पशवो मार्जयन्तां। प्रसृग्मार्जनं। उदीच्या दिशा सह

सू०त्र० र्दुषक्षयो वनस्पतयो मार्जयंतां। उदृंग्मार्जनं। ऊर्ध्वा दिशामसह[प]न्मः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्ज्जयंतां। आ
८९ पो हिष्ठीयाभिः स्तिसृभिः प्रस्पात्रे ज्योषाभिमर्शनं। अग्ने वायं वो मरुतः श्यपो रोजसास्क भितारजांसी।
तिप्राचीनिनीयोदीचीवां। मरुद्वंवइत्यादिना अभिमंत्रणं। अग्ने देवीपाभिश्चतस्रभिरुरोभिमृदुप।
89 समिंद्रणो मनसा। संवर्चसेतिद्वाभ्यां ब्रह्मलक्मेणभाणां संमृशाति। अनुनोमानुमतिर्वोयद्विलिष्ट
मितिमुखं विमृज्य। त्रीणि विष्णुक्रमानुक्रमते। दक्षिणा के देशो णि देशाद्दारभ्य आहवनीयाक्रमते।
पृथिव्यामिति वज्ज्रं वृचे निवर्कासायनस्य। दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन तिभय्यमं। अपस्मरप।
हीनतरं सव्यं॥ अंतरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छंदसेति द्वितीयं। पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गा
यत्रेण छंदसेति तृतीयं। दिक्षु विष्णुर्व्यक्रंस्तानुष्टुभेन छंदसेति तिर्यग्विक्रामाति। अगन्मस्वरिति राम
प्रांङ्मुखो जपति। संज्योतिषाभूमेत्याहवनीयं। समहंप्रजया संमयेति पुनः प्राङ्गीक्षते। स्वयंभूरसि ८९

श्रेष्ठो रश्मिभिरित्यग्निमुपतिष्ठेत् । ततः ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्तेतिमं दक्षिणं कृत्वा गार्हपत्यदेशस्य प्राङ्मुखो गा
र्हपत्यमुपतिष्ठते । अग्ने गृहपते इति । अमुष्मा दिशस्य स्थाने पञ्चमं तं पुत्रनाम गृह्णीयात् । सर्वेषां पुत्रा
णां प्रत्येकं । नामानीति बहुवचनात् । अस्य स्थूरि नो गार्हपत्यानीति मंत्राष्टत्रिंशः । ततः पृष्ठतः स्वः संमाक्र
मेन गमयेति गार्हपत्यस्यागारमुपस्थायेत् । ततः स्वदेहे स्थितो पस्तो बभ्रुवेसैवमादिकं मंत्रं जपेत् । १०४
वृष्टिरसील्याचम्य अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति । आहवनीये समिद्दानं वाग्विसर्गः । योनोह
रद्वेष्टी सा हवनीये विहामा एपु पसमस्य । विहामाणि दग्धशेषाणि समित् कुशादीनि उपसमस्य
सर्पिः । स्वासनेना गोमां अग्न इति त्रिर्जपित्वा । ततः उक्थाय अग्न्यादिसोपस्थानाङ्गं तमसस्परि इति च हु
र्दैवहितं द्वाभ्यां संदृश्य क्लेमाञ्जिञ्जियज्ञेन पस्तस्मैतेमावृत्तोऽस्यादिशमुपतिष्ठेत् । ततः ऐन्द्रीमावृतमिति
दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य सव्यावृदुपविश्य स्वस्थाने । इदं हविः प्रजननं मे अस्त्विति दधिपयसोर्भक्षणं द

सू॰त्र॰ धिक्काराणाद्यकारिषमिति द्धिसहः। संयज्ञपतिराशिषेति यजमानमेो भागं प्राश्नाति। प्रोषितेस
९० तिसमिष्टयजुषा सहाध्वर्युर्जुहोति॥ ॥ एहि कंयाजमानं समाप्तं॥ ॥ अथ सकर्म वक्ष्यामः॥ ॥ जीवितः
कर्माणि। दुर्बले यजमाने समापमाहूतो जुहुयात्। प्रातः कालं यावज्जीवनासंभवे सति तद्दैवप्रान
90 राहुतिः। ततः संस्थाः स्युः ते रिति वक्ता समापनस्याजीवेचेत् पुनः कालेकुर्यात्। नचाहूतलोपात्। द्विवाचे
न्मरणं भवति तदा होमो न भवतः। इष्टिपरिनभवतः। पौर्णमास्यमावास्यं अग्निहोत्रवत्। काले
वाथ कालेकर्तव्यं। कृष्णपक्षे मरणशंकायां सर्वाणि अंत्यतमेन होमेन सह इष्ट्यकुर्याद्वा यथा
संभवं संपुटं येन हुत्वा। पिंडपितृयज्ञवर्जं हविर्भिः समापनीयाः। असमाप्तेवे दाभिषेोयात् नास्ति राम
तस्य समापनं। तदं तं भवति। कर्मी उत्तरं तत्र न भवतः सर्व्यः। स एव विहारः प्रयोगः। यदि समाप ९०
फलं प्राप्नोतत्प्रतिषेधार्थं नास्ति तस्य समापनमिति। अशंकायात् आहवनीये सर्वहवींष्यनुमद्रू

स्येवसिद्धेचञ्च सर्वविधिस्थापनं स्यात्। आहवनीये सर्वं हवींष्यनुप्रहृत्येति। अन्यानि तानि कर्मा
णि। एवंन्यायेन समापनीयानि। अन्तकाले नानानं वा उनो षियइत्यादित्री। लिस्तकानिहंसः
प्रविषत् पावमानीभिः स्नापयेत्। अथ मृते सति ज्येष्ठः पुत्रः शुचिः प्राचीनापवीती। सवस्त्रः
न्तसंस्कारं पूर्वमग्न्युद्धरणं कुर्यात्। सभ्यावसथ्ययोश्च प्राग्उद्धरणं कुर्यात्। मंत्रापजाम्मुस
सर्थ्येगार्हपत्यादाहवनीयं मंत्रापजाम्मुसस्यर्थ्येगार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमा० पंचउरवान्तूतना
नितिस्तृणं मध्ये ब्राणकच्छूर्णसकपोसंमुक्त्वा। तिस्रस्थाली एष्टवैकास्थापनो अक्षैषः। तत्रैव
नाग्निषु प्रसप्याधिश्रयेत्। तनो नातिकानिहृत्रिजनैरधोधमंतं। एवं उरवामध्ये अध्मपः उत्तसंप
द्यंते। ततः सर्वेषां लौकिकैत्वं। सर्वं उबलंस्थापयित्वा उत्सृज्य वस्त्राभिसंवृतां दक्षिणाग्निरस

स्नन०
९१
91

भूमौबर्हिष्मत्यां निवेशयेत्।प्राणेक्रांतेसति संहार्यलोमनखानिप्रेतस्य आप्लुत्यालंकृत्य।ततः
पिंडक्षयं दत्वा।उत्क्रांतो द्वारदेशे च तान्यथास्थानं सचिकान्कृत्वा अनस्मिन्नाग्नेयशाकटस्य आहवनी
यं पश्चाद्गार्हपत्यं।तयोर्मध्ये दक्षिणतो दक्षिणाग्निं निधाय।सभ्यावसथ्ययोः उत्तरवायामु धूस
गार्हपत्याद् उत्तरभागे निधाय।ततः धुरा।शिरसं निधाय।ततः सपिंडैः शवोद्देशे नयनं।दक्षिण
प्रवणेन वा देशे कर्तव्यं।तत्र चितास्थानं साधयित्वा।अपेतवीतेति पालाशशाखया।विमृज्य
स्फ्येनोन्मृज्य।उदकेनाभ्युक्ष्य।ततः प्राग्दक्षिणायां चितिं प्रागग्रान्काष्ठान् कृत्वा पंचभूसंस्का
रपूर्वं अग्निस्थापनं।पुरस्तादाहवनीयं।पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं।ततः उत्तरेण आ राम
हार्यपचनं यजमानस्य संचरेण शरीरं नयेत्।उत्तानं प्राग्दक्षिणाशिरं यजमानं चितौ निपात्य ९१

प्राणायतनेषु स्रुखे नासिकयोः चक्षुषी कर्णे एतेषु स्थानेषु हिरण्यशकलान् कृत्वा। मार्गे विश्रां
ति चतुष्पथे पिंडद्वयं दत्वा। श्मशानं नयेत्। तत्र चितास्थाने शवहस्ते पिंडद्वयं दत्वा। आज्येन हृषदा
ज्येन वक्ष रयित्वा। दक्षिणे पाणौ जुहूं सादयति। आवसथ्यसंबंधिनीं जुहूं च। अनुलोमां। उपभृतं स
व्ये सव्यवित्। ध्रुवामुरसि। प्रागदक्षिणं चीदिक्षपयांसमासादयेत्। अग्निहोत्रहवणीं कंठे। नयैव स्रुवणीं
अनुलोमां च। स्रुवौ नासिकयोः स्रुवद्वयभस्मग्रं। प्राशित्रहरणं दक्षिणे कर्णे त्रिमध्ये। प्रणीताप्रणय
नं सव्ये। शिरसि कपालानि। अश्मपुत्रावाणः। उदरे समवन्नधानी। इडापात्री भिदरे कपाल। पार्श्वतः
पात्र्यौ। स्फ्यं दक्षिणे पार्श्वे। कृष्णाजिनं सव्ये पार्श्वे। उपस्थे अरणी यं। उत्संगे अरणी निदध्यात्। ऊ
र्वोर्यद्यः उलूखलं निदध्यात्। अष्ठीवतो मुशलं। अष्ठीवद्भ्यां शुक्कं जंघे उप्येते। पादयोः शूर्प
त्राकटे। शूर्पं च शाखानरीयं शाकटं च पादयोर्निदध्यात्। पत्न्यग्निहोमपात्राणि पादतः उपवेषणं

स्नात्र०
६२
92

स्थालीकूर्चादीनि । अनाहिताग्नेः पार्वणपिंडयज्ञपात्राणि । विकारैकत्वात् । अनाहिताग्नेस्तु कुस्तु
वस्केच प्रणीताप्रणयनश्रूपाणि । नत्र तत्र स्थानेषु निदध्यात् । तानि धृतेन दृषदाज्येन वस्त्ररयित्वा ।
ततः शारीराहूतिः । अयं वै त्वमस्मादध्यंते यो निस्त्वमस्य योनिः । जातवेदो वहस्वैनं सुकृतां यत्र लो
काः । अयं वै त्वामजयेनेदपं त्वमधिजायतां । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति । असावित्यस्य स्थाने
प्रथमांतनामोक्त्वान संबोधनं । अनयापद्या प्रेताग्निर्भित्वपोऽहं ति । मैनमग्नदहति संप्रदीप्ते हृद्राज
पित्वा । सव्यं बाहुमन्वावृत्य सव्यम्ने नेक्षमाणा । मा अस्तु खाः श्रीघ्रं गच्छेयुः । मृत्यो पदमिति द्वाभ्यां मत्रा
मंतः । अन्यः अनुमंत्रयंते । आपो हि ष्ठामयोभुवः । सनाच्च सोमेद्याभ्यां इदकं स्पृशंति । अनिम
ज्जतः । न शिरो निमज्जयंतीत्यर्थः । असंधावमानाः । असावेतत्ते इसे कमुदकांजलिं प्रदाय । आपो
अस्मानित्युदकम्प । अहतं वासः परिधाय यानच्च हृदिस्मादिसमुपस्थाय कनिष्ठपूर्वाः प्रसायंतीति ॥ एम
६२

दृपात्रे न्द्वर्मिषपयवाम्याद्गोमयेन निधाय। अथ मवृत्तौ मम्मकं मवमानं। अग्निमुदपात्रं च संस्पृशंति मि
पिंडाः गृहं प्रविशेयुः। पश्चात् मरणं वृह्न। एतत्सर्वं कर्तव्यं। तत्रद्वारौराजू तिमंत्रो अन्दह्युः। भाष्यकारेण
निरामपेण पृदिसा। ग्निकस्यादिनां तरे दाहो भवति। तत्रासंस्कारदिनारभ्य एकादशाहादिकं च सर्वं पैत
कार्यं कुर्यात्। तत्राधिभाष्यकारेणाभिप्रायमरणदिनादारभ्य अयुजासु त्रिषु अस्थिसंचयनं कुर्यात्।
।।आहिताग्निप्रसंगेन अनाहिताग्नेरंत्यकर्म वक्ष्यामः।। दुर्बले यजमाने शुक्लपक्षे सायमाहुतौ हुतायां
प्रातःकालं यावज्जीवनाय संभवे सति तदेव प्रातराहुतिः। दिवा चेन्मरणं भवति तदा होमो न भवति। पश्चा
दिकं न भवति। कृष्णपक्षे मरणं शंकायां सर्वाहुतिहोमान् संपुटन्यायेन दत्वा दर्शस्थालीपाकादिस्थाली
पाककर्म समापनीयं। पिंडपितृयज्ञवर्जं। एवं कृते सति यदि जीवति तर्हि पुनः कर्तव्यं। न वा। जीव
नाय संभवे अवसथ्याग्निसमीपे गोमयेनोपलिप्तां भूमौ दक्षिणाग्रान् दर्भान् स्तीर्य तिलान् वि

स्न॰ ९३ कार्यां । तीर्थोदकेन स्नापयित्वा शुभ्र वस्त्रेणाभिसंवृतं । चंदनादिभिरलंकृतं । दक्षिणाशिरसं तत्र निदध्या
त्वा यथाशक्त्या प्रायश्चित्तं अष्टमहादानादिकं कुर्यात् । तत्र नानानं वा उनोधियः । धाज्ञा । शार्यणाव
ति सोमः १२ यइंदोः पवमानस्य धा एतानि त्रीणि सूक्तानि । हंसः शुचिषद् १ पावमानी । भिक्षुश्चावयेत् ।
93 अथ मृते सति जपेषुः उत्रः अग्नोवाथंवकुंगृहीत्वा । अपसव्यं कृत्वा । अग्नेः भाण्डकरणं कुर्यात् । मकरी
करणमिसर्पः । लोमनखनिकृन्तं कृत्वा पुनः स्नापयित्वा पुष्पादिरलंकरणं कुर्यात् । ततन भाण्डमध्ये
अग्निसकलं शुक्का अग्ने तानयेत् । ततउक्कातैधारहेत्रोचपिण्डं द्वयं दद्यात् । ततः स पिण्डाङ्गशरीरं गोर
थशाकटेनयेयुः । आश्वलायने । गोयुक्तशाकटेनैक अजः भेतन कार्यमिति । अथ यवापेनयनमेते
षां यत्र कर्मणि इति निश्चितांगः । विश्रान्ते च चतुष्पथे च पिण्डद्वयं दत्वा । तत्र भूमिं गोमयेनोपलिप्य । अ रामु
पेत वीतेति पलाशशाखया विमृजेत् । उदकेनाभ्युक्ष्य । पंचभूसंस्कारान् कृत्वा । प्रागुदक्षिणाग्रा ९३

रुकाष्ठान् विनिंकृत्वा पश्चिमतः अग्निस्थापनं। ततः शारीरं उत्तानं विनीतो दक्षिणाशिरं निदध्यात्। मु
खे नासिकयो चक्षुषी कर्णयो एतेषु स्थानेषु हिरण्यशकलान् कृत्वा॥ चितायां तु नेत्रा बृहस्ते च पिंड
यं दत्वा। शारीरं घृताभ्यक्तं कृत्वा। आज्येन दृषदाज्येन च मूर पित्वा। दक्षिणे पाणौ स्रुवं निदध्यात्॥
अनुलोमां स्रुवौ नासिकयोः भागयोः प्रणीतापात्रं सव्ये कर्णे भागयोः। सव्ये दक्षिणे पार्श्वे भागयोः। ज
वोरिन्तराले उलूखलं निदध्यात्। अन्यानि पिंडपितृपात्राणि संबंधि अग्निस्थाली पात्राणि च पादतः निद
ध्यात्। अन्यानि अयं वै त्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः। जातवेदो वहस्वैनं सुकृतां पत्र लोकः।
अयं वै त्वामजनयद् अयं त्वमधि जायतां। अमुकगोत्रः अमुकप्रेतः स्वर्गाय लोकाय स्वाहा। अग्निने
न मंत्रेण अग्निं प्रेरयति। अस्य मंत्रस्य स्त्रीणं अस्मइः। ततः मैनमग्ने इति १० जपित्वा। सव्याहृतो अ
न वह्निरेमा एणाः तीर्थं गच्छ पुः भक्षा मंतः मृत्योः पदमिति द्वाभ्यां अनुमंत्रयते अन्यः। आपो हि ष्ठा

स्त्र०
९४

सनाचसोमरुं० द्वाभ्यां स्तुक्का स्यो उदकं प्रविशंति। अमा वेतन्न इमे कमुदकांजलिं कृत्वा। अपोत्थ
स्मानिमुक्त्म्यन्यहतं वासः परिधाय तत्रैव दुरिसा दि स्मनुमस्थाय। कनिष्ठस्वाः गृहं मसायंति। गृ
हे उदक पात्रे दुग्धं पिव समर्षप्यामद्गोमयेनिधाय। अज्ञमवृतीतस्म क्रमश्मानो। अग्निमुदपात्रं चस
95 पिंडाः स्पृशंति। ततः गृहं प्रविशेयुः। मरण दिवसादारभ्य अस्थिसंचयने एकादशाहादिकं सर्वं प्रेत
कार्यं भवति। यदा दिनांतरे दाहो भवति तदा मरणदिवसादारभ्य सर्वं प्रेतकार्यं। अनाहिताग्नेर्मर
णं कुर्यात्। ततः सपिंडाः अधःशय्याक्रमो वर्त्यते। हविष्यभक्षता। पत्रहनं चक्रमेणां वेतान वर्जं। गा
हणिंस्तु परिगाः एकरात्रं त्रिरात्रं नवरात्रं वा। आ वा संचयनादिनानि। अधःशय्यादि। नाघाहानि
वर्धपियुरिति इस्माद्कौषीतकिः। कौषीतकि दर्शिनात्। अथास्थिसंचयनं। अपूरपूहे संवि
समयुजासु रात्रिषु विषम रात्रिषु तीर्थं गत्वा प्रेतश्राद्धविधिना श्राद्धं कर्तव्यं। तत्र प्रयोगः। अस्थि राम ९४

संचयननिमित्तं श्राद्धमहं करिष्ये। श्राद्धं समाप्य। श्मशानं गत्वा। प्रथमं चतुर्दिक्षु फलेन तंडुलेन वा
बलिदानं कुर्यात्। अत्र मंत्रः। येऽस्मिन् श्मशाने देवास्तु भगवंतः सनातनाः। तेऽस्मत्सकाशात् गृह्णंतु बलि
मष्टांगमक्षयं। प्रेतस्यास्य शुभांल्लोकान् प्रयच्छंतु पिशाचास्तान्। अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च वर
तां वरं।।। इति बलिदानं।।। यं त्वमग्न इत्यृचा। पयसा मिश्रेणोदकेन श्मशानं सिंचयेत्। पला
शवृंतैः अस्थीनि परिगृह्य। मृत्तिकेणोदकेनास्थीनि निर्वाप्य। पुराणे घटे मृल्लेपः। दुग्धचंदनपुष्प
तत्र मल्लेपः। उत्तिष्ठ भ्रातमित्येतांश्चिंबिवत् परांतिलोष्टेनापिधाय। उच्छ्वंचस्वेति गर्त्ते निखाय। उच्छ्वंच
माने पांशुभिर्निपर्यूहेति। ततः दक्षिणसंस्थाने पिंडपितृयज्ञवत् पिंडत्रयं दद्यात्। प्रथमं श्मशानस्थ
वासिभ्यः। द्वितीयं प्रेताय। तृतीयं प्रेतसखिभ्यः।। अस्थिसंचयनं समाप्तं।। शरीरे षड्रूपमानेषु
त्रीणि षष्टिशतानि पलान्याहुर्दंतानि द्वत्रिंशत् कपालानि चत्वारि शाखास्थि शिरसि ग्रीवायां दश। अंसा

सूत्र० वृसंसयोर्बाहोः शतं। उरसि त्रिंशत्। जठरे विंशतिः। षड् वृषणयोः॥ शिश्ने चत्वारि। ऊर्वोः शतं।
९५ त्रिंशज्जानुजंघायां विंशतिः। पादांगुलीषु विंशतिः। एवं त्रीणि षष्टिशतानि भवंति विकलांगे पितृसं
ख्याहानिः। आकृतेः प्रतिनिधित्वात्। एवं पुरुषाकृतिं कृत्वा ऊर्णासूत्रैः परिवेष्ट्य यवचूर्णैः
प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्य। अग्निभिः संस्कुर्वंति। पात्रसंचयनमुद्दिष्टव्या। इष्टकादूरपत्नी सर्वमारणीभ्य
95 ग्निभिः संस्कृत्य सांतपनेन वाप्याभानीयतः ततः पुनराद्दधीत। अंत्यकर्म समाप्तं॥ ॥ परिधि
वक्ष्यामः॥ ॥ व्रतापवर्गेऽपि परिधिकर्म शांत्यर्थं। इदं ज विम्भः परिदद्यामीति मंत्रवत्सर्ज्जयोर्होमौ क्रि
यावतपवर्गे उद्धरणं। समुद्धरणं कृत्वा अग्निप्रणयनं। ब्रह्मणः प्रतिष्ठापनं। प्रणीताप्रण
यनादि आज्यसंस्कारांतं कृत्वा आनडुहं रोहितं चर्म उत्तरग्रीवं वा उत्तरलोमं पश्चादग्नेरुपस्तीर्य राम
पविशति। पश्चादग्नेः चर्मतरणं। तत्र सर्वेषामासनं कृत्वोपवांतरेणाग्निं वैताश्वाभ्यक्रमश्मानं ९५

निधायशम्याःपरिधीन्कृत्वा।उत्तरमध्यमदक्षिणान्युगवत्शमीमयमिध्मंपलाशंवा।
वारणेनस्रुवेणकांस्येनवाजुहोति।उपस्थकृतमहृद्कृत्विजपश्चाद्वारस्थेषुयजमानंमानुषेषु
होमश्चाघाराज्याज्यभागान्तंकृत्वा।इमंजीवेभ्यःपरिधिंदधामीतिसेकः।परैतुमृत्युरमृतंमआगा
दितिसेकःकल्पजा।अपनःशोशुचदघमितिसप्त।आग्नेयपत्नुपयागमेद्यस्मानिसेकः।यस्मा
त्कृतकिरीणामन्यमानड्सेकः।त्वंनोअग्नेस्वधरादितिसेकः।एवंत्र्यारुणेः।अस्मिन्वाश्मिनंदृशाएवं
द्वादशाहुत्वा।ततःप्रदक्षिणमवंसंपर्याहान्यनुप्रवंभवती।तिस्रःशम्याःसंगृह्य।ततोघृत
मिश्रांतेननकुशोदस्त्रीणामक्षीएपनक्ति।इमानारीरविधवास्सुपत्नीरिति।सकृत्सकृन्मंत्रेण
द्विर्द्विस्तूष्णींब्राह्मणस्यदक्षिणबाहुमन्वारभ्य।उत्तिष्ठतेऽश्मानड्होवापुच्छंनानुमन्त्रयते।उत्ति
ष्ठब्राह्मणस्यतिसृभ्यामृत्विग्भ्यांकृत्विजः।अनड्वान्ब्रह्महन्तवामःकामस्यदक्षिणा।दक्षिणेन

स्मृ० आवसथ्याग्नेः सर्वविज्ञस्तु पमाद्यानिवर्त्तयेद्भूमिति स्रुक्केनउपेक्ष्य दक्षिणं त्रिः पर्यौति। एतस्मै
९६ वाग्नौ एतत्कर्म। ततः स्विष्टकृदादिशेषं कर्मसमापनीयं। आवसथ्याभावे आवसथ्यकरणं।
॥ ॥ परिधिकर्मसमाप्तं ॥ ॥ रुद्रगवा यजन्ते स्वस्त्ययनाय श्वलगवइत्याचक्षते। अपूर्वसनेक्रिया
स्तत्रपाकः एतुवमतिषेधमर्थो नात्रमदक्षिणादानं। स्रुवा आयपश्चिन्नहोमः। उपाकृतवेपमाना
96 दित्यद्यास्तु विष्णुनुयजतइति। आनुउपस्पर्शनं। स्तुडपहृउपोष्यपुरस्तेन हृत्वे प्रागुदीच्यां दिशि।
उपोष्य इति दृदंशस्र्थमासवत्सर्वे वेषुः। प्रातरौपासनं समारोह्य अयं ते योनिरिति तयनः प्रागु
दीच्यां दिशि गमनं। ततः उपलिप्य पश्चाद्धवि एनमेव अग्निं मथित्वा। मां चं मणीयमथित्वा पश्चादेवा
ग्निमलयामिमंत्रेण निक्षय। ततः एकं परिसमुह्य ततः सर्वतः प्रणयनमंत्रेणैव। उभयोः स्तृतश्रीवाप रामु
रिसमूहनं कयोरपि एकं परिस्तरणं। सर्वस्य प्रथमं। होमक्रमात्। सर्वस्य दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयो ९६

रासनं । ततः उत्तरतः प्रणीता । ततः आज्यसंस्कारादि प्रोक्षणान्तं कृत्वा सर्वस्मादिध्मात् स्रुवस्मात्पला
शशाखा निखनं । एकत्रणयाए कस्मद्दीनं । उपकरणं । रुद्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । प्राकृतानि
रद्भिः प्रोक्षणं । रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । द्विगुणरशनया । दक्षिणाकोद्यापादाङ्कृत्वा । शिरसि प्रोक्ष
णं । रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । ततः शृंगमध्ये दक्षिणं बध्नाति । ततः पलाशशाखायां बध्नाति । रु
द्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मीति । तत्र उल्मुकेन दक्षिणेन ततः पर्यग्निकरोति । उदंचं तमग्निं पशुं ऋत्विजो
नयन्ति । प्राक्शिरसमुदक्पादं । आरभमाणं । आवाह्यमानं । पृषदाज्यमिषुमकृतो रोमापनिराहुतेनीबू
द्रुपमाने जुहोति । वपोत्खेदनं । वपाश्रपणीभ्यां मध्ये स्थाल्यां सर्वं गोश्रपणं । अभिधार्यमाणायां पश्चिमे
ग्नौ आज्यसंस्कार दक्षिणे स्थित्वा श्रपयेत् ॥ उद्वासितायां पृषदाज्यं कृशानुरूपेणाम्यां पश्चिमे आ
ज्यसंस्कार दक्षिणेन ततः । शिवां शिवमिति मन्त्रेण कृशानादाय दक्षिणेन स्रुवं विस्रोहं स्तोसीति आ

स्व॰ ज्याहुतीर्जुहोति। यातिरश्ची। निपद्यत इति द्वे। अग्नेश्विष्यावाअधिपत इति तृतीया। प्रजापतये स्वाहेति
८७ चतुर्थी। ततः त्रीणि पलाशानि मध्यमानि संतत्दामा दीपलर्थः। आज्येनोपस्तारः वपाहोमं दिशमि
घारणं। यावतामहमीश इति जुहोति। ईशानायाशनये स्वाहा। ततः शिवं शिवमिति त्रिः पर्युक्षणं। ततः
अवदानग्रहणं। हृदयस्थलहृदयं प्रग्रह्य जिह्वाकोडंस ब्य साक्थि शर्वनउकं पार्श्वेत। एवं दक्षिणश्रोणि
97 दक्षिणसाक्थि दक्षिण शर्वनउकं उच्यते। सव्याश्रोणिमिति तमः पश्चिमेऽग्नेः स्थालीपाकं श्रपणं। त
थैव उत्तरपार्श्वे उषायां अवदानश्रपणं। ततः शृतेषु स्थालीपाकादि यूषमिति वृासायाद मांस
मिति अवदानार्थं त्रिराज्यं १ कस्मिन्नूपात्रे समनीय ततः पर्युक्षणं। के २ नशेंयोः शंपारिति त्रिः पर्यु
क्ष्य। स्थालीपाक अवदाना निव मांस माज्य संनीय जुहोति। भवाय स्वाहा। शर्वाय स्वाहा। रुद्रा रम
यस्वाहा। ईशानाय स्वाहा। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति स्थालीपाकधर्मेण जुहुयात्। ततः शेषा ८७

वहानावर्द्धिनसंज्ञाय। ततः पश्चिमे गौणपुच्छिएं। शंयोः शंयोरितितिभिः संनितानिजुहोति। भवामै

स्वाहा। शर्वायै स्वाहा। रुद्रायै स्वाहा। ईशानायै स्वाहा। अग्नायै स्वाहेति समापनं। त्रिः पुच्छि

एं। शंयोः शंयोरिति। ततः विकर्त्तनदिशात्मध्यमा निपलाशपत्राणि षट् मागुहं विनिधाय। तेषु पा

त्रेषु अवधंयावमुच्यते। लोहितं वदहतिसर्वेषु हत्वा अनुदिशानि। अघोषिण्य एष वो भागस्तं जु

षध्वं स्वाहा। प्रतिघोषिण्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा। संघोषिण्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा॥

विचिन्वत्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा। श्वसना एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा। क्रव्याद एष वो भागस्तं

जुषध्वं स्वाहा। तत उपकत्वा उपतिष्ठते। यजमानमुखदेशोस्थितं उपातिष्ठते। भूपते भुवपते भुव

नपत इति द्वाचपि। कद्रुद्राय प्रचेतसे सूक्तं। इमा रुद्राय तवसे सूक्तं। आ ते पितर्मरुतामिति सूक्तं

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति सूक्तं। वरो हान्निणा। गो ब्राह्मणस्य वरः। ततः ऊशांजनादि शेषकर्म

स्त्र० ९९

परिसमापनं। पर्युक्षणं मार्जनं कुशप्रक्षेपात्। परिस्तरणेऽपि प्रतिपत्तित्वात्। समिधानमुपयत्वा
र्थत्वात्। कर्मांते उपस्थानं। कृत्स्नस्य रौद्रत्वात्। ततः पश्चिममग्निनाम्नयः इति रस्य प्रणीत
स्याप्रवृत्तकर्म॥ ॥शूलगवः समाप्तः॥ ॥गृह्ये पिशुनस्य पशवः श्वप्रकाद्याः। तेषां विधिवदुपा
मः॥ ॥उपाकरणसंज्ञपनसनं उपाकरणादीनि रस्यति। सूक्तानि च ग्रहणं। अध्वर्युमनुमति
षेधनार्थं पलाशशाखेति देवतायै वपामिस्याद्दलप्रतिग्रहणार्थेन ततः श्रपणमुद्वासनं। पलाश
होमः। उपस्तरणाभिघारणासिद्धदेवतावचनं यावत्। महमीशा इति चानिरूढस्यार्थः। स्थालीपा
केपूषं मांसमाज्यमिति स्विष्टकृती पहोमस्थालीपाकोवदाननमित्याममेति। वाक्यं सर्वप्रतिषेधनार्थं।
श्रुतेर्देवतावचनं यत्र तेषु पाकयज्ञेषु क्रियमाणेषु पशुपुरोडाशस्य प्रतिषेधार्थं। तेन ज्ञातेषु मोक्ष राम
लं। तं ग्राह्यं कृत्वा शाखादि वपोद्वासनांतं करोति। पर्युक्षणादि महाव्याहृत्यन्तमाज्यभागांतं कृ ९९

त्वापलाशेसंस्थस्न्ना रिशानांनपाज्याहुतिप्रभृहिरणं वर्ज्जं। प्रथमनः स्विष्टकृद्धोमांते शेषं। विवाह
प्रकरणदृष्टिणा। अपरशाखापशुः समाप्तः॥॥ आग्नेयः सौम्यश्चाज्यभागौ। देवतायैवपांदै
वतायैहविः स्विष्टकृते चाज्याहुतिश्चानुमतयेस्थालीपाकानां। प्रकरणात्पार्थानोचदर्शना
च। आज्यभागोपदेशपश्वर्थवादप्राप्तेः। नोनपृशेनमनोमेकरोत। निइहपशेनमप्रतिषेधः
अतः स्वशाखापशुः श्वेतानुदेवतानुदेशे गृह्मातिविहितत्वात्। श्रुतैवपाहोमः। स्थालीपा स्त्रु ५
कस्यमारोवैदेशो वैवपार्थे पायसोरेकदेशत्वात्। स्विष्टकृदनंतरं अनुमतयेस्त्रुवेणाज्याहुति
जुहुयात्। शेषपरिसमाप्तः॥॥ षलघ्यभिवंसावार्यश्च त्विक् श्वशुरो राजास्नातकः प्रियइति
एते चार्घ्याहाः प्रसिद्धाः। स्नातकइतिसमावर्तनमात्रः। समावर्तने कृते तदानीमेव। तस्मै चार्घो
ह्तनव्यः। इतरेषामपियथाकाले। कूर्चः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्क इत्येवमादि। शक्तिद

सूत्र० रणेमधुपर्कविधिः सम्यक्कथ्यते। तेन प्रकारेण सर्वत्र कर्तव्यः॥ ॥ इति श्रीशांखायनसूत्रविरंजन
९९ पद्धतिः प्रकारेण यावच्छास्त्रामर्थ्ये शोध्य लिखितमस्माभिः। पुनरपि विद्वद्भिः शोधनीयं॥ ॥इति
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥४॥ ॥कौषीतकिं प्रमुखादौ शांकरैरं पद्मजोद्भवं। शांखचक्रधरं
99 चापि शांखायनसूत्रं निप्रमुं। ब्रह्मदत्तमतं सर्वेषां प्रदस्य पुरःसरं॥ कृत्वा नारायणाख्येन पद्ध
तिः कथ्यते स्फुटं॥ ॥तत्र अग्निहोष्टोमोसग्निष्टोमाउक्थ्यषोलशीवाजपेयातिरात्राप्तोर्यामि
इति। एते सप्त सोमसंस्था यज्ञाः। तेषां प्रथमोऽग्निष्टोमः कथ्यते। शुक्लपक्षे शोभने दिने पुण्ये
हेहीह्वारंभेः पुण्ये नक्षत्रे समापनं। पुष्यादगविसमर्थः। वसंत एव। कुतः। वसंते वसंते ज्योतिषा
यजेतेति दर्शनात्। पर्वसु दीक्षाप्रारंभः। पंचम्यां सुत्यमहः। अथवा एकादश्यां दीक्षारंभः। प राम
र्वसु सुत्यमहः। अयमभीष्टपक्षः। अंगगुणविरोधे तु तादर्थ्यादिति। प्रथमं विनायकपूजा॥ ९९

मातृपक्षजनपूर्वकं व्यास्तुदैकैश्राद्धं । ततःप्रभृति वेदनेक्षत्विग्वरणं । अम्ब्यायदिहीमग्निवा यतेरनुस्ना
तःस्वपदार्थे निपुणमतीनृत्विजःस्मार्थयेत् । कीदृशानि इति । आर्षेयान्मूनः अक्षत्वानृक्षत्विजोवृणी
तइति श्रीआचार्यैर्लेवपन्नःकृतः । ततस्तुल्लाहसर्ववरणं । ब्रह्मोजात्र्व्यध्वर्युब्राह्मणछंसिप्रस्तोतृ
मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृप्रतिहर्त्रच्छावाकः नेष्ट्राग्नीध्रब्रह्मण्यःग्रावस्तुदुन्नेतृसदस्यानृत्विग्वृणीते ॥
चतुरेवातेनैवतत्पुरुषाहृतास्तुः । अत्रश्लोकः ॥ ब्रह्माणं वरयेत्पूर्वं छन्दोगं बह्वृचं ततः । अध्वर्यु
मं ततश्चैवं सर्वांश्च वेदानुसदस्यकं । अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यक्ष्ये इति फलसंकल्पः । प्रथमं देवित्वि
वरणं । चन्द्रमामेदैवोब्रह्मा इत्युपांशु । त्वंमानुष इत्युच्चैः । बद्धांजलिभूत्वा ब्रह्माणं इत्विते । एवं सर्वान्वृणी
ते । आदित्योमेदैवउद्गाता । त्वंमानुषः । अग्निर्मेदैवोहोता । त्वंमानुषः । वायुर्मेदैवोध्वर्युः । त्वंमानुषः । स
र्वेषांवरणपक्षेपवमानसदस्यः । प्रजापतिर्मेदैवःसदस्यः । त्वंमानुषः । ऋतवोमेदैव्याहोत्राशंसिन

स्त्र० इत्युपांशु। यूयं मानुषाः युगपद्ब्रूत वचनेन केषांच मस्माध्वर्यूणां वरणमस्ति। तत्र रक्षमेयो मे देवाश्च
१०० मस्माध्वर्यव इति। ततो मनुष्यवरणं। गोत्र अमुकामुकशर्मन् ज्योतिष्टोमेन चतुष्टोमेन रथन्तरपृष्ठेन
नाग्निष्टोमसंस्थेन गवांक्षार द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये। तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव। भवामीति प्रतिव
100 चनं। ततो गर्भमिव वोढ इत्यादिकं जपेत्। ततो अर्हणानुदेश्यपादीन् विधाय अनुकूलं त्वा विपरी
तं वा ब्रूयुः। ततो यजमानस्तेभ्यः कूर्चं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं गौरिति तत्सर्वं दद्यात्। कू
र्च इति विष्टर इति वा अर्घं दाता निरूक्के प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्य। उत्तानाय अहं व भूदिति मंत्रे
ण उत्तराग्रं कूर्चं निधाय। तस्मिन्नुपविशेत्। अधितिष्ठति वा। पाद्यमित्युक्ते विराजो दोहोसीति राम
पाद्यं प्रतिगृह्य। पादौ निनयेत्। अर्घ्यमित्युक्ते अपः प्रतिगृह्य पाद्यादौ निनयेत्। आचमनीयमि १००
त्युक्ते अपः प्रतिगृह्य आपोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिरेकैकया चम्य। मधुपर्क इत्युक्ते। मित्रस्य त्वा च

स्तुषामतीकृइ इति प्रतीक्ष्य। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां०॥ अपहृता सि ब्रह्मव
र्चसायेति प्रतिगृह्य। कांस्यस्तंभं सव्ये पाणौ संस्थाप्य। अंगुष्ठेनोपकनिष्ठिकया च सर्वाङ्गुलपलसर्वा
र्दिकां स्पृष्ट्वा निर्लिंपति। वसवस्त्वेत्यादिना मंत्रेण। तथा दक्षिणेन पितरस्त्वेत्यादिना। अपसव्यं यज्ञो
पवीती। केचिदपसव्यमिच्छंति। नेति संप्रदायः। पश्चादादित्यास्त्वेत्यादिना। उत्तरतो रुद्रास्त्वेत्यादि
ना। अपस्पृश्य। मध्ये ऊर्ध्वं विश्वे त्वा देवाः इत्यादिमंत्रैः सहस्रहस्तं मंत्रेण द्विर्दिस्तुलसी। निमज्ज्य पाणौ
लिलेपं तु भूतेभ्यस्त्वेति मंत्रतः। त्रिरूर्ध्वं त्रिरुद्दिश्य प्रोक्ष्योपात्रं निधाय च। आश्वलायनात्। महा
व्याहृतिभिः प्रोक्ष्य। व्यस्ताभिः समस्ताभिः स्मृतः। ऊर्ध्वमादाय पात्रं समस्ताभिः किंचिल्लिखेत्। इति
ऊर्ध्वं गार्ग्यायनात्। भूमौ पात्रं निधाय प्रहृष्टः कार्यः। ततस्तद्भाभ्यां यात्। भूरिति प्रथमां भुव इति द्विती
यां। स्वरिति तृतीयां। तेनैव पात्रेण तुलसीं च तदर्थं अनुपायनं। शेषमिष्टाय प्राशनाय दद्यात्। ब्रह्मे

सूत्र० ष्टमपि। वचनात्सर्वपानं वाञ्छयीत। अप्सु वा प्रक्षिपेत। शंनोदेवीति वतस्त्राभिरभिमृश्य। अप
१०१ स्पृश्य। प्राणपा असि प्राणं मे पाहीति नासिके मुखं वा। चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी।
श्रोत्रपा असि श्रोत्रं मे पाहीति श्रोत्रे। इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिं। अनुनोमाद्युतिर्वोयाद्वि
101 लिष्टमिति मुखं विमृज्य। मौनं कुर्युः। गौरिति सर्वे हृत्वोक्ते॥ माता रुद्राणामिति जपित्वो मुत्सृजतृण
मत्त्विति गामुत्सृजेत्। अयमेव पशुः श्राद्धे त्वेषः गोस्तित्त्वपक्षे वेदेषा। उत्सर्गेऽपि यावत् परिसमाप्तिः
स्तावंन्न मांसमश्नीयुः। न रामामुपेयुः। याजमानं स्वयं गृह्योक्तं सर्वं गृह्णीयात्। परकीयमप्यध्व
र्यु वेदोक्तमविरोधं गृह्णीयात्॥ देवयजनं देहीत्येवमादि दत्त्वा मृत्विजो ब्रूयुः। उक्तलक्षणं देवयज राम
नं। पशुभूमिरिस्यथः। प्राचीन निम्नं यज्ञकामस्य प्रागुदक्प्रवणं। ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रागुदक् भागे १०१
नदीतडागादिपवित्रं भवति। तदुक्तं मनुना यत्र देवास्तत्रदीयमादिसमपञ्चपञ्चेपरितो अरत्नी

रग्नौसमारोप्य ज्वारावादिषु वा गृहीत्वा शालां व्रजेत् । अस्मिन्विषये श्लोकः । दर्शनस्थ क्षाग्नानाहृग
यो द्दक मंडलं तु । पापात्नैः सह यागार्थं ब्रह्मा गृह पसंति नो । हिकेः । व यजमानमध्यवसायमधिलाग्नी
र्विहूस । होमकाले मंत्रेण अन्नसंस्कारमन्यत्रापि समीपतः । अपराह्णे दक्षिणीयाग्निहोत्रहोमात्
पूर्वमिसर्थी । ततो होमस्य निषेधः । पत्नी च यजमानश्च भुंक्तः स पवमानादिकं कर्म कृत्वा पत्नसंयाना
यमध्वर्यो वेदिं चोद्दिते । अथावैस्वदीष्टि अथाचम्य ब्रह्मा जैयेमानश्च पूर्वपाद्द्वार शालां प्रविश्य प्रणी
तास्थापनमुत्करं चांतरेण गत्वाहवनीयमार्गेण परीत्य यथास्थानमुपविशतः । मंत्रेण ब्रह्मा सुकृ
तिवता जे यजमानस्यापि तूष्णीं तेन निरसनं भवतीति नैऋरीयाः । हविःसंमार्जनादिव्रतग्रहणं
कृत्वा होता प्राङ्मुखं स्ववाचं यदक्षिणावत् पूर्वयाद्वारा शालां प्रविश्यांतरेण प्रणीतोत्करौ गत्वा
सव्याङ्गत्रिष्टं न बर्हिरा क्रमस्य केप्रपद्यादि पंचदश सामिधेन्यः । पंच प्रयाजाः । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ढ

स्तू०
१०२
102

पांस्तु हविः। आवाहनं। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्नाविष्णू आवह। देवां इत्यादि। उन्नेमेमयाजे।
स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्नाविष्णू स्वाहा देवां इत्यादि। प्रधानस्य। अग्नाविष्णू महि तद्धामधुरो नुवा
क्या। ये३ यजामहे अग्नाविष्णू अग्नाविष्णू मपिध मप्रियं याज्या।। निमेस्विष्टकृतः। त्रिष्टुभाविति श्रुतेः।
ये३ यजामहेग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया० सोमस्याप्रिपा० अग्नाविष्ण्वोः प्रिया देवानामि सा
दि। विराजौ वा इत्नोपक्तोने विशेषः। सूक्तवाके च यजमानस्य नाम नयाह्यं। पावमसवनीयपश्चिला
तावत् पर्यंतमयमेव धर्मः। तृतीयसवनीयपशुरेलाद्योला यातः। अर्द्ध प्रकृतिवत्। उपहूतो यं यजमानो
स्य पज्ञस्यायुरउद्दृचमशीयेनि तस्मिन्नुपहूतः। सूक्तवाके।। अग्निर्हविरक्रित० सोमो हविरकृत०।। सो
मो हविरकृत० अग्नाविष्णू हविरजुषेतां० क्रातां। देवा इत्यादि। देवंगमायामाद्ग्गस्ते यं यजमानो [illegible] साम
स्य पज्ञस्यायुरउद्दृचमशीयेसा शास्ते। यदनेन हविषेत्यादि पत्नीसंयाजांता। न वेदपत्नीवाचयति। १०३

नस्तृणाति। वेदश्चोषाहवनीयपोरुपस्थानस्याविनिवृत्तिः। उत्सृज्यते होता वाग्यमनात् दिक्षु तृणो।
भवतीत्यर्थः। यजमानं यथावचनं कार्यं। ओं इदमहमेना निजुह्रुतं। ऋध्यमवारम्य यमसाकृतिमनुमं
त्रयते। मनो मे मनसा दीक्षितामिति प्रथमां। वाग्मे वाचा दीक्षितामिति द्वितीयां। प्राणो मे प्राणेन
दीक्षितामिति तृतीयां। चक्षुर्मे चक्षुषा दीक्षितामिति चतुर्थीं। श्रोत्रं मे श्रोत्रेण दीक्षितामिति पंच
मीं। एकदीक्षोपस्थानं करोति। स्वस्थानस्थः। उक्त्वा यमनो दीक्षामुपैमीत्याहवनीयं। वाचं दीक्षा
मुपैमीति गार्हपत्यं। प्राणं दीक्षामुपैमीति दक्षिणाग्निं। ब्रह्मा यथान्यायं सर्वं करोति। दीक्षणी
यामापणीयामातिथ्योपसत्सु। याज्यानुवाक्यानां। उपांशु धर्मो नास्ति। कथं। उपांशु हविः स्त
त्रमस्ति। तथापि श्यध्वर्युवशात् उपांशु धर्मो नास्ति। सर्वमुपांशु न वदेत्। तन्न कथं। तस्मिन्गृहे भव
ति। नहि। दैवतन्त्रैरुपांशुतायां वाध्वर्युमनुविदधीतेति स्मरणात्। यथा ब्रह्मयजमानौ प्रेषानुकुर्वे

स्त्र० तितया कर्त्तव्यं। अथ त्यागः। उत्तमे प्रयाजो इदमग्नये सोमाय यमाय विष्णुभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रथ
१०३ मस्य। इदमग्ना। विष्णुभ्यां। इदमग्नये स्विष्टकृते। व्यूहनं। अग्ना विष्णोरु जितं०। अग्नि विष्णूतमप
नुदतां०। सूक्तवाके। इदमग्नये सोमायाग्नये विष्णुभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्योग्नये होत्राय। सुहासिमि
103 न्मइसा हियाजमानं भवति। अनुबंधस्यांते कर्त्तव्यमिसर्थः। पयस्याचांते वा। द्वितीया परि
समाप्तो श्वोभूते मायएी) येष्टिः। तत्र ब्रह्मवरणं। अग्निन्वाधानसंचरप्रवेशप्रतग्रहणानिनभ
वंति। सोमेकृतत्वात्। कं प्रपद्ये। द्विपंचदशसामिधेन्यः। आज्यभागो नस्तः। यदिङ्क्वेतिर्कि
त्सायनाः। वार्त्रघ्नौ न्या यात्। आज्यभागावन्ताके आवाहनं। आवह देवान्यजमानाय। पथ्यांस्व
स्तिं। अग्नूवं आवह। अग्निं आवह० सोमं आवह। सवितारं आवह। अदितिं आवह। देवांइसा राम
दिं। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहा पथ्यास्वस्तिं। स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहा सवितारं। स्वाहादितिं। १०३

स्वाहा। देवा इत्सादि। प्रधानस्य। स्वस्तिनः। पथ्यासु धन्वंसु। इतिपुरोनुवाक्या। उपांशु। ये३ यजामहे॥
पथ्यास्वस्ति। स्वस्तिरिद्धि यज्या। अग्नेनय सुपथा पुरोनुवाक्या। उपांशु। ये३ यजामहेग्निमग्नेत्वं
पारयान व्यो याज्या। त्वंसोम प्रचिकितइति पुरोनुवाक्या। उपांशु। ये यजामहे। सोमयास्ते धामा
नि हविषा यजं ति याज्या। तत्सवितुर्वरेण्यं पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे॥ सवितारं यइमा विश्वाजा
तान्या याज्या। सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहं पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे। अदितिं मही सुपुत्रमातरं
सुव्रतानां याज्या। वरेस्विष्टकृतः। त्वां चित्रश्रवस्तम हवंते पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहेग्निं स्विष्ट
कृतमयाल ग्निः पथ्यायाः स्वस्तेः प्रिया० त्वग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिया० सवितुः० त्वदितेः प्रिया० दे
वानामित्सादि। यद्वाहिष्ठं तदग्नये याज्या। स्विष्टकृवाके। पथ्यास्वस्तिः हविर० कृता। अग्निः हविर० कृ
ता। सोमः हविर० कृत। सविता हविरकृत। अदितिः हविर० कृता देवा इत्सादि। अथाप्युपांशु हवि

स्तु० वस्थ्वंतेयमिष्टिः। अथत्वागाः। इदंपथ्यायैस्वस्तयेअग्नयेसोमायसवित्रेअदित्यैदेवेभ्यआज्यपेभ्यः।
२०४ प्रधानस्य। इदंपथ्यायै। स्वस्तये। इदमग्नये। इदंसोमाय। इदंसवित्रे। इदमदित्यै। इदमग्नयेस्विष्टकृ
ते। भूइनं। पथ्यायाःस्वस्तयेरग्नेःसोमस्यसवितुरदित्याउक्तिरिति०। पथ्याःस्वस्तिरग्निःसोमःस
विताऽदितिस्तमपनुदंतु·सूक्तवाके। इदंपथ्यायैस्वस्तयेअग्नौसोमायसवित्रेदित्यैदेवेभ्यआज्य
पेभ्योअग्नयेस्विष्टकृते। होत्राय। सोमंतत्रेस्विष्टिद्दक्षिणानभवति। सोमांतुभविचातु॥ अथराजक्रयः॥ प
दहोमेब्रह्मामंत्रोपवेशनं। यजमानमपिपृथ्या विहितंकार्यक्रयदेशेचमंत्रेणोपवेशनं। क्रीता
शकटेस्थाप्यसोमायपर्युह्यमाणायेसध्वर्युणासंप्रेषिताः। अंतरेणवर्त्मनीतृषन्नु। भस्त्राहविः
श्रेयःप्रेयहीसेतांत्रिरनूच्यअंतरेणैवानुगच्छनइमांधियंशिक्षमाणस्य। वनेषुव्यंतरिक्षं राम
सोमयास्तेमयोभुवइतिचतस्रःशकटमवस्थाप्यसोमंशालाप्रपादयंति। तंसोममनुप्रपद्यया २०४

तेधमस्मानि हविषा यजंति १ येन मार्गेण गच्छेयुः अग्रेण हवनीयं । अपरेण वा गच्छेत् ॥ ततः सव्याह
उत्तरेणाहवनीयं परीत्य आग्नेण दक्षिणमुखस्तिष्ठन् आगन्देव इति परिधाय । उपस्थ अपो स्पृश्य ते । इ
तउत्तरं महं तिजलैरेव क्र तं गत्वा विहीतमुपस्थ इनिं । अग्नीषोमप्रणयन पर्यन्तं ॥ ॥ आनिध्मवर्हिः ॥ ॥
आमने हविषि आचम्य पश्चाद्देवरवस्थाय अग्नये मथ्यमानायेत्युक्तः । चातुर्मास्यवत् । अभित्वादे
वसवितरित्यादि सर्ववत् । पुनराचम्य । केभपद्यादि समद्भ्य सामिधेन्यः । आवाहनं । अग्निमग्न आ
वह । सोममावह । विष्णुं । उपांशुं । आवह । देवां इत्यादि । उत्तमे प्रयाजे । स्वाहाग्निं । स्वाहा सोमं । स्वाहा
विष्णुं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ । प्रधानस्य । विष्णोर्नुकं वीर्याणि पुरोनुवाक्या । ये ३ यजाम
हे । विष्णु प्रत द्विष्णुस्त वते याज्या । अथ स्विष्टकृतः । होतारं चित्ररथं पुरोनुवाक्या । ये ३ यजामहे ग्निं स्विष्ट
कृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया ० सोमस्य प्रिया ० विष्णोः प्रिया ० देवानामित्यादि । पस्त्यास्व, ध्वः सुहिर

स्त्र० रं एपयाज्या॥ ॥ इलांतेयमिष्टिः॥ ॥ सहस्रस्य सप्तदशार्त्विजः स यजमानकामश्च मे साध्वर्युर्व
१०५ र्जिताः। मदंतीरुपस्पृश्य तान्नन च्छाव मत्रनिंक्रुयुः। त्रुना धृष्टमित्यादिना। वरणक्रमेण का
स्यपात्रीस्थं च मम सपात्रीस्थं वाक्षैव माऽपं स हिरण्यं तर्वेदिनिहितनान्नन च्छामित्यभिधीय
105 ते। पुनर्मदंतीरुपस्पृश्य। सर्वे पूणाहवनीयं परीत्य सव्यदक्षिणेन राजानं परीत्य प्राङ्मुखा राजान
माप्यायंति। अंशुरंशुष्टइत्यनेन मंत्रेण। ततः स्वंइन्द्रस्यमभिमृशंति। यमादीत्यादौ श्रुमित्यनेनू।
पुनरुपस्पृशनं। राजासंदीमग्रे ऐव मार्गः सर्वत्र। पथाच बौधायनः। मा राजानं चाहवनीयं चांतरे
ण कश्चन संचारमेनं मा युमो वेसदंडो मासर्वत्रे मासो ज्ञीपोम धस्तानुप्रपादीति। तथैव भसे
सनिक्रवनं दक्षिणे त्वानान्याणीनूभस्न रनिभ्रमयएष्ठा राय इत्यनेन। सर्वे यजमानषष्ठाः। सो राम
माप्यायपंतीति। शातपथी श्रुतिः। तत्रप स्यमिवाधिकारः। तदंगत्वात्। आत्मा पिते त्रिरीयाणां। १०५

सर्वेषामाप्यायनं तथैवास्माकमपि। एषा ते अग्ने नमवति। अन्नमन्नवृद्धं वृत्ताः स्रुकेवाकः। प
वितव्यः। एतावत्समिष्टीनामिति न्यायात्॥ अथ सागाः। उत्तमेषयाजे। इदमग्नये सोमाय वि
श्वेभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रस्थानस्य। इदं विष्णवे। इदमग्नये स्विष्टकृते। इदमग्नये सोमाय विश्वे
देवेभ्य आज्यपेभ्यो। ब्रह्मन् इत्यग्नये होत्राय॥ ॥ अथ प्रवर्ग्यः प्रथमपक्षः॥ ॥ अग्निष्टोमे सप्रवर्ग्यः॥
प्रथमोऽग्निष्टोम इति केचित्। त्रिपस्य विकल्पः। इतरस्मिन्नि सप्रतिषेधः। तैत्तिरीयाणां सैवं प्रवर्ग्य ए
व प्रथमपक्षः। प्रवर्ग्यपात्रसृङ्गहृदाहादिषु यथोक्तं याजमानं ब्रह्मा च यथाम्नायमन्त्रेण वाउत्तरे
ण गार्हपत्यं प्रवर्ग्यप्रचारः। ब्रह्मयजमानौ दक्षिण आसते। महावीरपात्रेषु साद्यमानेषु होतास
र्वथा हुराज्ञलोम विश्वस उत्तरेणाहवनीयं खरे धर्मपात्राणि अगताउत्तरेण गार्हपत्यं खरस्य प
श्चाडुपोपविशति कात्यायनोक्तजपः। ऊर्ध्वं वाच मध्यमपेन होनरामिन्दुहीति प्रेषितः। उप्रवयति

सूत्र०
१०६
106
षि३

ब्रह्मणोर्क्के मकारांतम एवामेकेकामन वानमभिष्टौनि मध्यमस्वरेण। ब्रह्मजज्ञानमित्येतां त्रिः(
इयं पित्रे राष्ट्र्येत्यग्रे। अभि त्यं देवं सवितारं १ क्र पास्वः स्वृपास्व रिति वा। अंजंति यमिति महावी
रस्य प्रविलेज्यमाने। स्रीसं दृस्वेति मुंजमलवान् प्रक्षाल्य रवरे स्थापिते षु महावीरे सा घमाने। भ
वाने। अग्ने सुमना १ न पो घर्मे अंतरां १ पोनः सनु सः १ इ सेनास्ति स्तो धृष्टीस्यामंगारेषु परि
कीर्यमाणेषु कृणुष्व पाजः परि त्वा गिर्वणो १ अधि द्वयो रदधा १ शुक्रं ते अन्यत्। अहनि वि
भर्षि १ पतंगमक्तं सूक्तं। स्वके त्वसस्येति सूक्तं। पवित्रं ते विततमिति द्वे विपल पवित्रमित्येका।
अयं वेन इति सूक्तं। नाके सुपर्णमित्येतां अर्के त्विं वा गणानां त्वेति सूक्तं। इहह्रद्दुमविद्धे सुवी
राइस्तत्र पुत्रकामायेपत्न्ये वीरं धत्तयेत्। कारणधर्क्कोत्वा त्वानो विश्वाभिरूतिभिरिति तिस्रः। मा राम
नयां वाल्येति सूक्तं। उत्तमेन स्वरेण। अभमस्वतीमश्विने सुक्कारु सितोघर्मइस्सुक्के। अरूरूचदुस १०६

भिद्युसद्युभिरक्तुभिरिसुन्नमया परिदध्मत् । मंहन्तीभिरुपस्पृश्य । उद्गायगर्भो देवानामिमनुवा
केन महावीरोपस्थानं कुर्यात् । होता चाध्वर्युश्च एव वावं यंति । तथा चाश्वलायनः । अध्वर्युर्वा वाचयं
तीति । पुनर्महंतीरुपस्पृश्योपविशेद्याति । उपविशतीत्येकवचनात् । ब्रह्मयजमानयोरुपस्था
नस्य निवृत्तिः केचित् । पत्नुपतिष्ठतइति शाते थं पथीश्रुतिः । अत्राप्युपोपविशतीत्येकवचन
मात्रमेव होतृग्रहणेन कृतं स्वकारेण तस्माद् ब्रह्मयजमानयोरपि भवतीति वृत्तः । अपडपंमे
पाम निपद्यमानामिसनेन तैत्तिरीयाणामुपस्थानं । तेषां गार्हपत्यस्याप्युपस्थानमस्ति । त्वमग्ने
गृहपतिरिति महावीरग्रहणेन तस्य निवृत्तिः । मरस्वसे हिंगंगए ही ति आरूह्यमानापांग विउपड्क
यइसेनोविः । आगच्छ सांगधि । हिं क्र एव तीवसु पत्नी । १ रड्रान या बाध्यमानायां । अमित्वा देवस
वितः १ समीव स्नमातृभिः । १ संवत्स इव मातृभिः । १ मवत्सी क्रियमाणायां गृ वि । पृस्तस्तन इति

स्तु॰ वत्सस्तनं गृह्यमाणे । गोरमीमेदिति निस्तनाडनुमुच्यमाने वत्सो नमस्तेऽडुपसीदतां संजोनानाउप ।
१०७ अधर्पयां होगधर्युपविशति । दोहेनगामुप । दुहंति सप्तैकां । आहशानि विविस्वनः । आत्मन्वन्नभो
डुह्यते । समिद्धो अग्निरश्विना कल्पजा । समिद्धो अग्निर्वृषणा कल्पजा । नदुभयपहृतं मं एताः
107 समनडुह्यमानायां गावि । अधुक्षत पिप्युषीं । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते होगधर्युत्तिष्ठति । उपद्रव प
यसा कल्पजा । गोः आगयो । पयसो राज्ञी यमाणपोः । आसुते सिंचत श्रियमिति प्रथमं आसि
च्यमाने । आनूनमिति द्वितीयं आसिच्यमाने । केषां चिद् धुर्यूलां आजें प्रथमं । केषांचित्तु गव्यं
प्रथमं । नत्रं आश्वलायनेनव्यवस्थाकृता । आनूनमश्विनोर्ऋषिरिति गव्ये । आसुते सिंच
तश्रियमाने इति । तथाप्यस्माकेष्वव्यवस्थास्त्वकेमेणैव भवति । तथाच भाष्यकारेणापिव्या राम
ख्यातं । उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेति स्वराडुघंम्यमाने महावीरे । केषांचिद्धर्यूणां स्वराडु १०७

धंम्यमानेमहावीरेकेषांचिद्धर्मपूर्णं खराद्घर्मस्यअवसेचनं। तथैवकात्यायनाःकुर्वंति। त
त्रुष्टुप्छंदःइतितस्मिन्कालेकर्मविपर्यासोयथाक्रमेनियतत्वात्। ततःआसुतेसिंचनान्नमिति।
प्रैतुब्रह्मणस्पतिरितियागार्थमाहवनीयंव्रजंति। उद्धायनाकेसुपर्णमितमनुगच्छन्नूहोतृषदन
स्थानेउपविश्य। घर्मस्ययजेत्युक्तः। मन्त्रः उर्ध्वःपंचउयजामहेज्ञनापिबतइतिमन्त्रेण। नमोवांब्रमइ
तिद्वाभ्यांअनवानेनवषट्कुर्यात्। एकएववषट्कारः। ॐजिःसह०। ततःमन्त्रःविः घर्मस्याग्नेवीहि
वौषट्। ॐजिःसह०। अनुवषट्कारेसर्वत्रैपेयजामहेनास्ति। ततःस्वाहाकृतःशुचिर्देवेभ्युसख
८१ सखायमस्यावहस्वेतिहुत्वागच्छति। गंधर्वइत्थेतिखरेसाद्यमानेमहावीरे। नंवेमित्था० अर्थंचिद्वस्मे
तिप्रागार्थमहावीरेमुञ्जक्रीयमाणेकेषांचिद्घर्मपूर्णं होमादनंतरमेवमुञ्जीकरणं। तत्रतं
घमित्थानम०सखेसखाय। गंधर्वइत्थेति। क्रमः। हविर्हविष्मइतिअग्निहोत्राहुताहोमात्पूर्वंमाण

स्त्र०
१०८
108

भह्लो होतुः प्रत्यह्लो यजमानो दृधिषमेवाकुतं हविरित्यादिना भह्लः यजमानः ब्रह्मा होताध्वर्युः
प्रस्तोता प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रश्च । उपहवं इष्ट्वा ततः ब्रह्मा । यजमानः होताध्वर्युः प्रस्तोता
प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रो यजमानश्च उपहवं इष्ट्वा । ततो होता यजमानो ब्रह्माध्वर्युः प्रस्तोता प्रति
प्रस्थाताग्नीध्रो यजमानश्च उपहवं इष्ट्वा । ततः प्रस्तोता यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नी
ध्रो यजमानश्च उपहवं इष्ट्वा । ततो प्रतिप्रस्थाता यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युः । प्रस्तोताग्नीध्रश्च यजमा
नश्च ततो आग्नीध्रः यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युः प्रस्तोता प्रतिप्रस्थोता यजमानश्च । ततो पुनर्यजमा
नः ब्रह्मा होताध्वर्युः प्रस्तोता प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रश्च । ततो हुतं हविरित्यादिना भक्षः । इतरां
श्च अनेनैव मंत्रेण काम्या येनेन सर्वेषां भक्षः । अस्माकं तु हे यजमानयोरेव । संसाद्यमानाये राम
तु स्रुक्षा । आयस्मिं सप्तवासवेसन्ति हुता । स पवमानि त्रिपदिदं यादृ । मदंतीरुपस्तृणोपा सृज्यते । १०८

त्रूणांतिजपश्चाद्यंतयोर्भवति। अस्माकमपि तथैवोक्तं माष्यकारेण॥ ॥उपसंहरंति॥ ॥ब्रह्माती
येनिमपद्यप्रकृतिवन्मंत्रेणोपविशेत्तदा यजमानश्चप्रकृतिवद्यथाम्नायं। होतामकृतिवत्पविश्यपज
पवर्जं त्रिर्हिंकृत्यउपसंधायेतितिस्रः सामिधेन्यः। तिसृणिनेववक्त्वात्। तद्यथा उच्यते। प्रथमामका
रांतमणवात्पुरुक्त्वावसायपुनस्तथैवावसायपुनः श्रुद्वेनमूएणवेन। अत्रोदाहरणं प्रेनोनेदिष्ठमा
प्वायः पंचवचषणी रितिमकरांतेनावसायपुनः स्तुद्वेनमणवेना। पुनरपि पंचचर्षणी रितिमांतथै
वपुनः श्रुद्वेनउतास्मास्मात्वं हमोउ३ अग्निमावहसोममावह। विष्णुमावह। एतावद्देवतान्यापात्।
अवसायेतिवचनाद्देव्यान्नवानसिद्धं। उपविश्यतस्मीश्चमिमन्वारभ्यात्। तस्मीमंशावभिमर्शनं। तस्मी
निरस्योपविश्य। एषवामाकाशाइतिभवति। आहोतिवचनात्। स्तुगाहापनमग्निहोतेति। उपां
शु यजति। यथैवैवमियः संस्तरणेवीरंभितिवचनं दृष्टव्यं। अग्निरीन्द्राणिपुरोनुवाक्या। ये३यजाम

स्त्रा० १०९ हे ग्निं य उ अइव शार्य हूयाज्या। त्वं सोम क्रतुभिः पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे सोमम ष० हं युञ्जस्तुया
ज्या। यः सर्वाग्निवेधसे पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे विष्णुं नमस्तोतारः सर्वं याज्या। स्विष्टकृतं न भव
ति। ततो मदंती रूपस्पृश्य सोममाप्यायनं। सर्वं वाग्निं कुर्वनेया वृद्धादिष्टकपालिति वचनात् एषाने अग्ने
न भवति। सूक्तवाकादिकं न पवितव्यं। अग्निरीविर० कृता। सोमो हा कृता। विष्णुरिह० कृता। देवा आ
109 ज्यपा न भवति। यदि कामायनाः कुर्वंति तदिहासूक्तवाकादिकं पठितव्यमेव॥ एतावत् इष्टिनामि
तिम्यायात्॥ ॥ अपरा क्षिकीन्यो प्रवर्ग्योग्गेपीप सन्यावरंति॥ ॥ अत्र विशेषः॥ प्रातर्यावाणेतिस्त
क्तस्य स्थाने अग्ना नानीतिसूक्तं। याज्या। अस्य पिबतं। यदुग्नियामृतमितिसमस्ताभ्यां वष
ट्कारः। अनुवषट्कारादि सर्वं वत्। अनुसामिधेन्यः। इमं मे अग्ने समिधमिति तिस्रः सर्ववन्नवक एम
नेव्याः। याज्यापुरोनुवाक्यानां विपर्यासः। य उ अग्र इवशार्यहा पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे ग्निमग्नि १०९

द्विनाणिजं धनहृत् याज्या। अषाह्लं पुरस्तु पुरोनुवाक्या। ये३ यजामहे सोमं त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुः
याज्या। ये३ यजामहे विष्णुः पः श्रवीयाय वेधसे ॰याज्या। देवतादेशनं पूर्ववत्। क्रयमहः समाप्तः॥ इदि
तीयेह नि। इमां मे अग्ने समिधं मिति स्वाहा। अग्न सर्वं ह्यस्तनवत्। तृतीये हनि उपसद्यामेति श्वःवीक्षि
कृत्वा अग्निप्रणयनं। अप्रवर्ग्यो वि उपसन्नावै त्रेनवति। अमोह्मासने निधनगानं हेतुरेव। सामाप्रस्तो
ता वै वेति। त्रिर्निधनमुपयन्ति। पुरुषः पुरुषो निधनमुपेत। इति यजु ब्राह्मणं। तृथा पिब्रह्म यजमान
यानिवृत्तिः। अग्निप्रणयनं चातुर्मास्यवत्। इह प्रोच्यते। अग्नये प्रणीयमानायेत्युक्तः। प्रदेवं देव्या
तिनिस्त्रः। आसीनः प्रथमा त्रिः। उत्तरे रुचो अनुगच्छन्। इलाया स्त्वेति साध्यमाने अग्ने विश्वे द्भिः
स्वनीकः। स इद्धोनः स्व उ लोके। नि होता होतृषदने। तेहूतः परिधानीया। प्रदक्षिण मावृत्य॥
तिनेव गत्वा समामावृत्य सर्वस्थाने उपविश्य। ततः छायायां स्रस्त्यते। ब्रह्मा दक्षिणे न गत्वा सह धोनमं

स्त्र० ११० त्रेणे प्रविशेत्। यजमानस्तत्र पश्चान्मायं। एहि होतः। हविर्द्धानिप्रवर्त्तिनाथामंत्रितस्तदक्षिणस्योत्त
रवर्त्मोत्तिरस्यच दक्षिणं वर्त्मा ताभ्यामंतरेण पदमात्रे तिष्ठन्। हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामित्यु
क्तः। अपेतो जन्यमित्यादिना दक्षिणेन पादांगुष्ठतलेन तत्र लग्नं लोष्ठं प्रसंचमपास्यप्रक्षाल्यपाणि
पादौ प्रेतां यज्ञस्य सेतां विः। तिष्ठन्नेवाह। द्यावानः पृथिवी इदं मं। तपोरिद्रुहुतवत्सयशः। प्रमेइवय
110 तमाने इति। दक्षिणस्योत्तरं वर्त्मोपनिश्रितो नुगच्छन्। अर्द्धे विरमेत्। अस्मिन् गृहे। आवामुप
स्थं प्रथमां प्रवेत्। अधिष्ण्योः द्वितीयां प्रगेत्। विश्वारूपाणीति तृतीयां प्रवेत्। विपर्यासे पाठेलि
खितं। अधिष्ण्योरिति द्विहविष्याधीयमाने। अत्रापि विरामः। विश्वारूपाणीति परिश्रीयमाणयोः
अत्रापि विरामः। आवामुपस्थमिति नभ्युपस्थयोः केषांचिदर्द्धर्चेणायं क्रमः। तत्र कर्मयथावि राम
पर्यासितंथा कर्मकुर्यात्। परित्वा गिर्वण इति परिधयदक्षिणं हृत्। प्रथमस्थानंमध्याद्वृक्षि ११०

त्वा वाग्यमना दिविसर्गः। अत्रावसथे गृहं गत्वा भोजनादिकं कार्यं॥ तथावसथमभ्युपेयादिति
श्रुतेः। इतऊर्ध्वमनुबंध्यापर्पतिं अंतरेण चात्वालोत्करौ गत्वा तीर्थेन प्रपद्य। उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं
सदस्यो त्तरेण गत्वा सर्वया द्वारा शालां प्रपद्य उत्तरेण धिष्ण्यं पात्राणि च गत्वा आगत्य मुखीय
स्य पश्चादुपोपविश्य। अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामिच्छुक्कः। सावीर्हि देव प्रथमाय पित्रे
त्रिः। आसीनो न्वाह। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः। होता देव इति तिस्रः। अ
तानां गर्भमादध इति। गर्भकामायै पत्न्यै गर्भं धापयात्। उपलायन्ते दिवे दिवे इति तिस्रः। उत्तरे
ण सदोनुगच्छन् आग्नीध्रीये अग्निं निधाय होमे क्रियमाणे। अग्ने जुषस्व प्रतिहर्यतेति। तमग्निं उ
त्तरेण गत्वा सोमो जिगाति। तिस्रो नुगच्छन्। उपप्रियं पनिप्नतमिति आहवनीये क्रियमाणे। तमस्य राजेति
सोमे हविर्धाने प्रपाद्यमाने। अंतश्च प्रागा इन्मनु प्रपद्य। दक्षिणे हविर्धाने सोमे स्थाप्यमाने। उत्तर

स्त्र० तोदक्षिणातिष्ठन्नुदङ्मुखो नयोनिं गणानां त्वा गणपतिं। अस्तभ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदाः। एवा वन्दस्व निप
११९ रिक्रम्य। भद्रं ते। अग्निरूपस्थ्य ऽप गोत्र पदं गृहीत्वा सव्या हृदत्सु र्वस्यां द्वारुपविशति। अस्य यजमानो
चात्वारो मनपद्य होतव संचरः। अपरेण गार्हपत्यं परीत्य दक्षिणतः कुंड उपविशतः। अन्तर्वेध्यक पर्यन्त
मयमेव सर्वेषां संचरः। न तस्मिन्नेवाग स भ्रक्ष्या सोमभाद्य याज्ञ पुरुषहस्तेन पश्चेत्। अस्मिन्न वस
रे आग्नीध्रीये सहधर्मिनो पवेशनं मंत्रेण। आहवनीये च स्व पुरुष हस्ते सोमं हुत्वा दक्षिणतो मंत्रे
णोपविशेत्। तत उत्थाय दक्षिणे हृदत्ते ऽग्रेण यूपं परीत्य सर्वया द्वारा ऽऽविश्य निं प्रविशेत्। सोममनस
ह। दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणतस्त्वानं। अपरया द्वारा प्रपाद्यमाने होता तेनैवानुगत्वा दक्षि
णं हृदपरया द्वाराऽऽनिष्क्रम्य सव्या हृदत्सु र्वस्यां द्वार्युपविशति। अस्य यजमानो न त्राषियाद्वार इव। राम
अग्नीषोमीये णोपसूथ्ये पशुना यजते। यूपायाज्यमानाय सुक्रः। अजं निर्वामिसेतां रेः। हुती ११९

तीयेवचनेऽस्य ईर्चविविरमेत्। उच्छ्रीयमाणाये तुकः। यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्र विणेह०। उच्छ्रयस्व वनस्पते।
समिद्ध्यस्यश्रयमाणः। ऊँ जातो जायते॥ ऊर्ध्व ऊषुणऊतये। ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसः। अत्रा प्यर्द्धे वि
रमः। परीवीरमाणाये सुक्तः। युवासुवासा इति परिदध्यात्। तिष्ठन्नग्निमंथनीयात्राह सर्व
वत्। तं मर्जयंतेतिमक्कदुक्स्वा यज्ञेन यज्ञमिति परिदध्यात्। ततः चात्वलतीर्थेन प्रविश्य उत्त
रवेदीसमीपे महावेदे बर्हिराक्रमणं कृत्वा। कंभपद्यात्दिसमहराशास्यामिधेन्यः सर्वस्यां दार्यु
पविशतीति प्रकरणात्। तत्रस्थानेमिश्रत्वेतिकेचित्। अस्तु वेदिमध्यत्वात् विक्रमणमेवात्रवि
चार्य। आज्यभागौ नस्तः। ऊँ युक्ष्वेहूधवंतौ। आवाहनं। आवह देवान्यजमानाय। अग्नीषोमाव
ग्नआवह। यदा आज्यभागौ भवतः तदा अग्नीषोमावावह। इति वर्ज्यं। वनस्पतिमावह। दे
वां इत्यादि समानं। अधयूसंमृज्य। षण्मोर्वीरिति जपित्वा तिष्ठति। अथ प्रोक्षेत्याद्वरुणेहुतो

स्तृ० ध्येनि प्रविश्य पुहेमरसं निधौ तिष्ठेत्। तस्मै जेयेमानो मित्रावरुणप्रेस्वस्तस्तेनेन मन्त्रेण दंडं प्रयच्छेत्।
११२ मित्रावरुणयोस्त्वेसनेनमन्त्रेण प्रशिषा प्रतिगृह्णामी स्मृहितेन मंत्रेण मैत्रावरुणः प्रतिगृ
ह्य दक्षिणेनहोतारं दक्षिणेनात्मा वेगिच्छेत्। उत्तरेण हविर्धाने दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं त्र
112 त्तरेण गत्वा सर्वया द्वारस्तदः प्रपद्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविशेत्। प्रकृतिवत्स्नुगादप
नांतं कृत्वा एकादशप्रयाजान्यजति। प्रैषामैत्रावरुणस्य प्रैषसहितेष्वनुवाक्याश्चा
नुवचनादिनि वक्तु तु प्रैषे प्रश्नास्तृपजेति दर्शनात्। × स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविशति मै
त्रावरुणः। होता ऐन्द्रीमाहतमावर्त्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य ×। उल्लिख्य॥ ॥ त्वन्यस्य प्रैषा
धिकार इति मीमांसकाः। तंनिष्टसर्थं प्रैषामैत्रावरुणस्येति दर्शनं। प्रशास्ता निष्ठन् प्रैष्यति राम
ऊवक्रइत्यर्थः। समिधः प्रेष्य प्रेष्य सुक्का। होतायक्षदग्निं समिधेतिप्रैष्यानि। समिधः प्रेष्यतीतिवक्तु ११२

ध्यंते न तेन्तिरीयाणां संप्रैषः। तत्र कारेण द्वितीयां तं समिधः प्रेष्यत्सुक्त इति प्रहर्षितं। तनूनपा
स्थाने नाराशंसप्रैषो नाराशंसानां। होता यक्षन्नराशंसमिति। होता यक्षदग्निमीलईलितः। हो
ता यक्षद्बर्हिः सुष्टरी। होता यक्षद्दुरो ऋष्वाः। होता यक्षदुषासानक्ता। होता यक्षद्दैव्या होतारा।
होता यक्षत्तिस्रो देवीः। होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टु। होता यक्षद्वनस्पतिं। इति प्रैषः। याज्या त्वा
ष्ट्रीः स्रुक्स्य समिद्धो अद्य मनुष इति वा सर्वेषां नाराशंसी चेत्। स्वस्य सूक्तस्य स्वकीया शकुनव
ति। हस्त्याभिः प्रयाजैः चरित्वा। पर्यग्नये इत्युक्तः। अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रो नवा इ मैत्रावरु
णः त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमां सर्वत्र। उपप्रेष्य होतरित्युक्तो मैत्रावरुणः। अजैदग्निरसनद्वाजं नितुप
प्रैषमाह। ततो होता अग्निगुमावह। दैव्याः शमितार इत्यादि मेधमित्यवसाय। प्राशा अग्निमित
वस्य यूथ्य इत्यवसाय। एकधास्य त्वचमित्यादि वारपध्वं इत्यवसाय। अपेन मस्य रक्षः प्रहि ग्रीवेनेस

स्व॰ ११३ वसाय।कृष्णुता हिमवसाय।ऊनध्वगोहं पार्थिवमित्यादिरवननाहिमवसाय।[illegible]मा॰ रुद्रइमादि
संसृजनादिमवसाय।वनिष्ठुमित्यादिर्वामृतारइमवसाय।अग्निंगोत्रामधीमित्यादिर्त्रिःप
रिहध्मत।अनवानमेव।अग्निरिशोइतिस्तु[illegible]नस्तुनेनेना उंकारेणैवावसाय।उभावपापश्चेतिजपः क
र्यः।अनुष्टुसंनेवउपांश्चितिविशेषः।अवसानेमकारांतमित्यत्रप्रणवाभावान्नभवति।ऊहुमला
113 वस्यप्रवेशः।अत्रनप्रवेशक्तिमर्थमितिरेकमुक्तविनिवेत्।केचिद्रुंनामकारंकुर्वंति।प्रयोगे
नत्रमहादोषः।तंनिहृसर्थमतिरेकमुक्तं।संरुप्यमानंपश्चंनपठेपेत्।दृषद्दावेह[illegible]प्रायश्चित्तंय
दिपठेपेत्।वैस्सवीवाञ्जवंजपेत्।अतोदेवाश्चवंतुनइतिप्राथम्याह।इदंविष्णुरितिवा।ऊरुवि
ष्णुविविव।स्तोकेभ्यइमुक्तः।जुषस्वसप्रथस्तममित्येतांत्रिः।इमंनोयज्ञमितिपंचर्चंसूक्तंत्रि राम ११३
रुत्तमां।ततःहोतास्तुगोपादापनं।स्वाहाकृतिभ्योभवतीतिकेचित्।उत्तमप्रयाजप्रैषः।होता

यक्षदग्निं स्वाहाग्नेर्ज्येतिः प्रैषः। स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य हविषो व्यंतु हो
तर्यजि। हविषः इत्यत्रापि भवत्यस्माकं आश्वलायनानां न भवति। आज्यभागप्रैषे अग्निः प्रत्ने
न पुरोऽनुवाक्या। होता यक्षदग्निमिति प्रैषः। जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेतु वौषट् याज्या। सो
मं गीर्भिष्ट्वा पुरोऽनुवाक्या। होता यक्षत्सोममिति प्रैषः। जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु वौषट् या
ज्या। अग्नीषोमाविमममिति वपायाः पुरोऽनुवाक्या। होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्येति प्रैषः। युव
मेतानीति याज्या। देवतादेशानवर्जं सर्वत्र प्रैषेषु। पशावप्ययनस्तु पनिष्क्रम्य मैत्रावरुणः सर्वैः। यथा
प्रयत्नवचनाग्निः क्रामेद् इति। इदमापइति त्वेन चात्वालपं ठ पश्वङ्गपोस्सर्जयते द्विवचनात्। ब्रह्म
यजमानयोर्निहितिः। तथाप्यध्वर्युर्वेदिहोकेन मंत्रेण कर्तव्यमिति केचित्। कथं। अध्वर्युर्विदेहस
पत्नीकाः मार्जयंत इति वचनात् कर्तव्यमित्युपपत्तिः। पशुपुरोडाशाद्याम्नायमंत्रितौ। तीर्थेन

स्म॰प्र॰ ११४ 114

प्रविश्य माग्नीध्रीयं धिष्ण्यं उत्तरेण होतृधिष्ण्यं चोत्तरेण गत्वा मैत्रावरुणः । होताध्वर्यवं ?ैता । स्वंस्वं
धिष्ण्यमुपविशतः । अग्नीषोमयोश्चाहमिति पुरोला(डा)शस्य पुरोनुवाक्या । होतायक्षदग्नीषोमौ
पुरोलोडाशस्येति प्रैषः । अग्नीषोमा पिबतमिति याज्या । इलाम्मन्द्र इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या ।
होतायक्षदग्निं पुरोलाडाशस्येति प्रैषः । अग्निं सुदीतिमिति याज्या । ततः इलोपह्वानं मार्जनं च ।
अथ पशुप्रचारः । मनोतायै हविष इत्युक्तम् । त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोता नारभ्य त्रयोदशार्च
सूक्तमन्वाह । प्रथमां त्रिरुत्तमां च । अग्नीषोमा य आहुतिमिति पशोः पुरोनुवाक्या । होतायक्षदग्नी
षोमौ छागस्येति प्रैषः । अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येति याज्या । अर्द्धर्चे विरमेत् । वसाहोमा
र्थी जुते वषट् करोति । पशुप्रचारे सर्वत्रैवं । देवेभ्यो वनस्पत इति वनस्पतेः पुरोनुवाक्या । होता राम
यक्षद्वनस्पतिमिति प्रैषः । वनस्पते रशनयेति याज्या । पिप्रीहि देवानिति स्विष्टकृतः पुरोनुवा ११४

क्या। होतायक्षद्दग्निं स्विष्टकृतमिति प्रैषः। ये३ यजामहे ऽग्नेयद्द्यविशोऽध्वरस्ये मेनावनीयाज्या।
निगदरहितिसर्व्वः। इलोपकानं मार्जनंच। एकादशानुयाजान्यजति। देवंबर्हिःसुदेवमित्यादिभिः
अनवानं प्रेष्यति। याज्या। देवं बर्हिर्वसुवने ०वेतु। देवी द्वारः ०वंतु। देवी उषासानक्ता ०वीतां।
देवी जोष्ट्री व०वीतां। देवी ऊर्जाहुती ०वीतां। देवा दैव्या होतारा ०वीतां। देवीस्तिस्रस्तिस्रो दे
वी०व्यंतु। देवो नराशंसः ०वेतु। देवो वनस्पतिः ०वेतु। देवं बर्हिर्वारितीनां ०वेतु। देवो अग्निः
स्विष्टकृत्। मैत्रावरुणस्यानवानं। याज्यापामध्ये च वमानं। अग्निमद्यहोतारमवृणीतेति सू
क्तवाकप्रैषः। होतायक्षद्दिदं द्यावापृथिवी सादि। अग्नीषोमौ हविरजुषेतां० कातां०। वनस्पति
र्हविर०कृत। देवाइस्मादि। शंयोर्वाक्। उक्तेपश्चात्प्रपदनं निष्क्रम्य उत्तरेण होतृधिष्ण्यं आग्नीध्रीयं
धिष्ण्यं वेसर्प्यः। उरुस्पते मैत्रावरुणः। होतानिष्क्रम्याध्वर्युहस्तादिदमादाय दक्षिणाद्दक्षूर्वया

सू०वृ० द्वारङ्गत्वातांप्रपद्यपत्नीसंयाजान्तंकृत्वा।उत्तरेणाग्नीध्रीयंधिष्ण्यौगत्वाऽसृज्यतेपत्नीसंयाजान्तेमार्ज
१९५ नेमहावेदिमध्येभवति।अग्न्यागारवसतीवरीग्रहणपरिग्रहणादिकृत्वयथान्यायंकपालानि।आग्नीध्रेदीक्षि
रात्रौऋत्विजांनिवासः।नैतांरात्रींसदःकश्चनप्रपद्येतसोमे।अत्रमिथुनीभवन्ति।छंदोगब्राह्मणं।तस्मा
द्रात्रौसदःनप्रपद्येत।नक्तंसंस्थापयन्ति॥ ।अथयदग्नीषोमीयप्रसंगेनसंक्षेपेणपरिभाषाउच्यं
115 ते।व्याख्यातोऽग्नीषोमीयप्रसंगेनसंक्षेपेणपरिभाषाउच्यते॥व्याख्यातोऽग्नीषोमीयः।प्रकृतिःप्रवे
षोपशूनां।आर्षमाम्नातंमंत्राणांप्रकृतौ।यथार्थमुत्तरस्यांतंतावदविकारस्यउक्तिरूपेणानभि
धानात्।आहुर्विकारमूहंब्रुवते।ऊहस्तुविकारोनविद्यते।यजमानाभ्यांयजमानेभ्यः।द्वियजमा
नकेयजमानकेयजमानाभ्यां।बहुयजमानकेयजमानेभ्यः।आग्रामानांमेधपतिभ्यांएकदेव राम
समेधपतये।बहुदेवसमेधपतिभ्यः।मेषं।द्विपशौमेषौ।बहुपशौमेषान्।अग्नीषोमौछागस्य १९५

हविषश्चासामद्य। द्विवचन देवते अघन्नां तंमे हस्त्ताः एकवचनदेवते अूद्धतंमे हस्त्ताः। आदह घा। बऊ
वाचकदेवते आहंनद्य। ब्रस्तां न्नूनं। एकवचनदेवते घस्तु न्नूनं। बऊवचनदेवते घसंतुन्नूनं। अघन्नांतंदे
मेहस्त्ताः। एकवचनदेवते आ। घृन्नंमेहस्ताः। बऊवचन देवते अहूस्तंमेहस्ताः। तमिति पशु विशेषणं।
ते४ पशुद्वित्वे०तौमेहस्तः। पशुबऊ तान्मेहस्ताः। रनीयांसमिवकृत्वी। रनीयांसमिति पशुविशेषणं। प
शुद्वित्वे रनीयांसाविव। पशुबऊत्वे रनीयसइव। अग्रमीषामवीहृधेतां पुरोलाडोन। एकदेवते पु
रोलाडेन अग्रमीदवीहृधत पुरोलाडेन। बऊदेवतक बऊ पुरोलाडेः। अग्रमीषवीहृधंतपुरोलाडेः
अरूपासु रिध्मसुः। स्रूक वाके यजमानस्याशीर्वादं। द्वियजमानके अरूपास्तामिति ऋध्मस्तामि
ति। बऊयजमानके। अरूपासुरिति। ऋध्मसुरिति। अवीकमेता। रवीकमंतां। यद्यवीकमतेतियज
मानस्याभिधायकं वचनं। द्विजेयेमाके यद्यदवीकमेतां। बऊयजेजमानके यद्यद्वीकमंते ति। इस
नै१

सूत्र०
११६

र्थभेदा बहुविकाराः। अहं कर्त्ता व्यः। बहिः॥ वहूं॥ श्रोत्रं। प्राणोसुः। वाग्मा निः। रूपमाजा निना
मानि। रूपेनां शाला। कुडूपपा। कवषा। स्तोक वं त्सीस्ती विध्यगो हृ। मस्तीति पपूा समाम्नातं। एतेषु क
होनकर्त्तव्यः। चोदनासंदेहे च। तेष्वक वा गामिा न दम्मे देवा रासंता मित्सेव मादो विकृतिष्वपि यथा
समाम्नातं कर्त्तव्यं। शेषभूतान्यक्षराणि। यस्मिन्मंत्रे। मंत्रांते प्रकृतो क्रियानन्तवंतीत न जहानकर्त्त
व्यः। क्रियानुयाज्या। अन्नोदाहरणं। सहस्राणेभसह वर्चसे तेवमंतो मंत्रः। ननु भन्हूमी सध्यमहारा। एकैक धे
कथा। एकधास्यत्वचमाच्छनामिति। बहुपशौ। एकधेकधावो। साकर्त्तव्या। उराणु रावीक्षा नाम्या। अपि
नूमोवपामुत्खिदतात्। द्विपशौवपेउत्खिदतात्। द्विपशौवपेउत्खिदतात्। बहुपशौवपा उत्
खिदतात्। अंतरंतरेणवोष्माणं। वीसा। रूपेनमस्य वहु कृणुतात्। द्विपशौ रूपेनमेन योर्वहुसी राम
कृणुतात्। बहु पशौ रूपेनमेषां वहूंसि कृणुतात्। स्त्री पशौ। रूपेनमस्या वहुः। स्त्री पशौ द्वित्वे। रूपेन ११६

नमेनयोर्वहूसी। स्त्रीपशौ बहुत्वे रूपेन १

मासं वृत्तं मिकृणुतात् । प्रशसा बाहू आमी लोहिताषणीकश्यपेवांसा छिद्रेश्रोणीः कवषोरुस्ने
कूपश्रीवीवनः । षड्विंशतिरस्य वंक्रयः । नात्रनुष्ठोय्यावपनातत् । द्विपदशौ । द्वापंचाशद्देनयो
वंक्रयः । पशुमितेो अष्टसमस्तेषां वंक्रयः । एवं यावत्संख्याकाः पश्वो वा भवंति । तावत् पशुप्रति
षड्विंशतिः । एवं गणनया समासः कर्तव्यः । अथवा । षड्विंशतिर्वीप्साकर्तव्या । द्वौ पशौ षड्विंशति
रस्या वंक्रयः । द्वौ । द्विपशौ द्विते । द्वापंचाशद्देनयो वंक्रयः । द्वौ पशौ बहूते अष्टसमस्तासां वंक्रयः ।
गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । पशुद्विते । गात्रं गात्रमेनयोरनूनं कृणुतात् । पशुबहूते । गात्रं
गात्रमेषामनूनं कृणुतात् । द्वौ पशौ । गात्रं गात्रमस्याश्च नूनं कृणुतात् । गात्रं गात्रमेनयोरनूनं कृ
णुतात् । द्वौ पशौ बहूते । गात्रं गात्रमासामनूनं कृणुतात् । वनिष्ठुमस्य मारावि श्लोरूकं मन्य
मानाः । पशुद्विते । वनिष्ठुमेनयोर्मारावि श्लोरूकेमन्यमानाः । पशुबहूते । वनिष्ठुनेषां मारावि श्ल

स्त्र० रूकालिमन्यमानाः स्त्री पश्चौ व निष्ठुमस्या मारा विष्टो रूकं मन्यमानाः स्त्री पश्चौ द्विवे । वा निष्ठ एनयो
११७ मारा । विष्टो रूकेन मन्यमानाः । स्त्री बहू पश्चौ बहूते । वा निष्ठ नासां मारा विष्टा रूकालिमन्यमानाः ।
तद्धितदेवत एकदेवतपोश्च बहुवचनेन जहः कर्तव्याः । पुंवन्मिथुनेष्ठ । अजश्च । मेषी चा । अजा वा । तत्र पुंवद्भाव
नेन जहः कर्तव्याः एवं समूहेन संधानं । देवतानामधेयस्य स्वरादेर्द्वि देवतस्य । करदेवमग्निर्जु
117 षतां । देवतानामधेयस्य स्वरादेर्द्वि देवतस्य पश्चौ । सर्व एव दशाष्टास्य अकारादेर्द्वौ भवति । पश्चुले दे
मत्कृद्युष्मं भवति । स्तपस्थाश्च समृजवति । एवं भयात्सवृद्धानुसारेण परिभाषा व्याख्याकृता ॥
विद्वद्भिः शोधनं ॥ ॥ अथ उदगयनस्याद्यंतपौर्णमास्यां निरूढपशुबंधः ॥ ॥ सो वसंते वा क
त्यायने पश्चिमे कासं वत्सरे प्रावृष्या स्वनिमुखपौर्णमास्या वाहवो निरूढाः पशवो भवंति । अग्नि राम
मण्यनादस्या हृदयस्य लोताः पशवो भवंति । तत्र सर्वे धूम्राः वैश्वानवीष्टिर्भवति । तत्र पंचदशा ११७

स्य मिधेन्मः। वार्त्रघ्नौ वाज्यभागौ। निगमे स्विष्टकृतः। अवाहार्यौ हविषि एणा इलायां सूक्तवाके च आशि
षा वचनं ब्रूयात्। साममपिकंयं उ स्यति। हविर्ल एणीपाधर्म प्रापणं पर्यग्निकरणान्तरं अवृणत्। ततो वृषि
स्वाहा। ततः उद्धरणं। निरूढपश्वर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि। निरूढपश्वर्थं गार्हपत्याद्दक्षि
णाग्निमाहरामि। ततो वरणं। गोत्र अमुकामुकशर्मन् निरूढपशुहविर्लिलेनैं शामेन निरूढपशुना हं यक्ष्ये॥
तत्रैमित्रं ब्रह्माणं वा एवं स वेषां। ततोऽग्निं वाधानं। व्रतं वा तत्र पशुसम्बन्धे। आमावेम वीक्षि। उद्धरणं।
त्र परे यथा श्विप्रणयनादि कर्म कुर्यात्। अग्नीषोमीयस्मवनीयो अग्निं प्रणयनं हृदयं पश्च लोपस्थ
नं वचनं भवति। अग्नीषोमीयात्। अन्यत्रे ला सूक्तवाके यजमानस्य नामग्रहणं कार्यं। प्रामरनुवाक
प्रभृति शास्त्रानुवचनयोः। अहिमन्दिष्टानि सकलानि तानि वेदितव्यानि। शास्त्रानुवचूभैनेन्योऽत्र
न्यत्रआदिप्रदिष्टे एकांप्रतीयात्। नामहाराणे प्रानरनुवाकायामंत्रितः। महाराणेऽत्र ईरात्रारुद्दमि

स्तत्र० सप्रर्थः। होतातीर्थेनप्रपद्य आग्नीध्रं धिष्ण्यं अग्रेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्प्रपदसंज्ञकान्मंत्रान्ज
११८ पति। प्रपद्य इति प्रपद्यं स्थित इति सूत्रभाष्यकारः। ब्राह्मणभाष्यकारैरेतन्न दूषितं। भूः प्रपद्ये
भुवः प्रपद्य इत्यादि प्रपदसंज्ञका मंत्रा एवेति। नमः पितृभ्य इत्यत्र प्राचीनापवीनापवीतिवृत्स्य से
118 प्रहापः। उपसर्शनं। ततो दक्षिणेपश्चात्स्तूपमुपतिष्ठते। अस्यां मे प्राच्यां दिशीति प्राचीं। अस्यां मे द
क्षिणस्यां दिशीति दक्षिणां। अपसव्येन। सव्यं कृत्वा। उदकोपस्पर्शनं। अस्यां मे प्रतीच्यां दिशीति
प्रतीचीं। सव्यावृत्तुत्तराभिमुखो भूत्वा। अस्यां म उदीच्यां दिशीत्युदीचीं। ततः प्राङ्मुख्यानीति वचना
त्। प्राङ्मुखो भूत्वा। अस्यां म ऊर्ध्वायां दिशीत्यूर्ध्वां। अस्मिन्मे अन्तरिक्ष इत्यन्तरिक्षं। अस्यां मे पृथिव्या
मिति पृथिवीं। उपतिष्ठत इति सर्वत्र। ततो बृहद्रथन्तरे म इति जपित्वा अमुना मा लोकं पृथिवी मित्यूर्ध्वं राम
जपति। दक्षिणा हृदयाग्नीध्रीये स्रुवेणजुहोति। भूर्भुवः स्वः स्वाहा। अयमपे स्वाहा। उषसे स्वाहा। अग्नि ११८

भ्यांस्वाहा। सरस्वत्यैस्वाहा। जुषाणानिमहांसिसवनान्याज्यस्य व्यंतुस्वाहेति षष्ठीमाहुतीं। उद्गाय
सप्याहृक्षि विर्जुनिपोः शर्वस्यां धासुपविशति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्य इत्युक्तः। सकृद्विकृत समध्यम
पावाचा प्रातरनुवाकमन्वाह॥ ॥अत्र श्लोकः॥ ॥एक एव तु हिंकारः प्रातरस्यानुवाचके। अन्यत्रापि
तृपापांचत्रय एवोपदिश्यते इति। पंक्तीनां त्रीणि पदानि समस्य द्वाभ्यां मध्ये एवं कुर्यात्। अन्यत्रा
ईचेनि। अत्र इंउकं पदद्वयं पाति। अपोरेवती स्विर्वचनं। उपप्रयंतो नवर्च। अग्निमीले नवा तमु त्वा पा
थ्यो वृषेति त्रयो दश। होताजनिष्ट सप्त। अग्ने कदा त आनुषगिति दश। यो मर्त्येष्विति विंशतिः
अगन्म महेति तिस्रः। एना वो अग्निं दश। अयमग्निः सुवीर्यस्येति षट्। त्वामग्ने मनीषिण इति नव
ईळिष्वा हि त्रिंशत्। पुरु त्वा दाश्वानिति तृचं। वेदिषद इति सप्त। जनस्य गोपा इति षट्। अग्निं त
मन्ये दश। कस्त उष इति तिस्रः। प्रति ष्या सूनरी। उषो भद्रेभिश्चतुष्कं। उषा रुरुच इत्येकोनविं

स्व॰ ११९

119

चातिः। मत्स्व अदृश्पीयनीतिषट्। सहवामेननषोडश। उषस्तच्चित्रमितितिस्रः। एताउत्याइति
चतस्रः। महेनोअघदश। अश्विनापञ्चरीरिषइतितिस्रः। प्रातर्युजेतिचतस्रः। आश्विनाव
श्वावसेतितिस्रः। आमेहवंनव। आनोविश्वाभिरूतिभिरितित्रयोविंशतिः। क्रुष्ठोदश। आ
भातीतिदश। नामसाम्यां। पंचविंशतिः। अतारिष्मसेकादश। पाभिःकएवमभिरिस्सेका। युवो
रुश्चरथ्यामितिपंच। त्रिश्चिन्नोअद्येतिद्वादश। समानमुसंन्त्यंचं। प्रतिप्रियतममितिनव। उन्नम
यावाच्यां द्विर्वचनं। एवंषष्टिशतत्रयं। अपूर्वाजमितिजपति॥ अत्र श्लोकः॥ ॥आघृतपोम
तिछंदस्सूक्तं मृग्वाप्यवोभयं। त्रिशुनौद्वौजगत्येक। एवंषष्टिशतत्रयं। अतःपरंअंतपामिग्रह
होमपर्यंतंवाग्यमनं। अपइष्पृहोतरिसुक्तः। प्रदेवत्रेतिनव। प्रथमाभिः नवम्याद्वितीयेनार्ध राम
चेनहिनोतानइतिसंध्यमस्तुहोमे क्रूयमानेघटस्थाप्सु आनीयमानासु आवर्तनितोरितिएकघन ११९

स्त्वा २ सु स्वेदृश्यमानासु प्रातिपदापड्इति।समापतौ वसुमत्सु संभृत्यायं सुपर्णसंज्ञो निरात्वालोक
राभ्यामंतरेण आगतास्विमित्यर्थः।आपो नदेवी रूपयंतिहोत्रियेषु मिति।निहोढ्वमसेवनीयमानास्व
सु।आधेनवः पयसेतिहविर्धूर्निर्मानीयमानासु।सर्वासुक्तामकारांतमणवेनावसायास्व ध्वर्य
वैषीरपाउइत्यध्वर्युरित्युक्ति।उतेववृनेनसुरितिमसाहाध्वर्युः।ततो निगदमाह।नितरांगदतीति
निगदइत्यर्थः।अनुक्रोशं संनेवसर्वेषुपोगेष्वित्यर्थः।तास्वध्वर्यवाधवे सादिभसजन्यादिनितोरिषोबध्या
पंसध्वकर्मित्युच्यन्ततोऽधायस्य अध्वर्युमिवाहृत्य सदक्षिणाहृतेत्यर्थः।तत्रैवतिष्ठत्रनुत्तरमध्वकर्माह।हवि
र्धानेपाश्विमुखइत्यर्थः।सिंधुभ्यः कल्हिवोउएमाच्वगमेनितिस्त्रक्रस्योपोत्रमामाह।आग्नेनापउ
द्वातीरित्युत्तमयापरिभाय।सव्याहृत्रैवोपविशति।ततःप्राणमेपाहीत्यादिनाउपांशुसंतरकंग्रहंद्ह
यमानमनुप्राणपाद।श्वासंबहिर्गमयेदित्यर्थः।ततःअपानंमेपाहीत्यादिनाचांतर्यामाख्यंग्रहंहूय

म० त्र० मानमनुवाक्यात् । अथास मंतः प्रवेशायहितमर्थः । ततो ब्रह्मा त्रयाणां पवमानानां पुरस्तात् विष्णु
१२० र्बाहो मं कर्मभिर्यत् । यत्ते स्कन्नं दक्षिणे पृथिवीमित्येताभ्यां सकृज् तेन हविषा जुहोति । ततउ
त्तरेणाहवनीयं बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेणाङ्गं होगा स्तुभवति । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा अग्नुरवो मैत्राव
120 रुणः ब्रह्मा उदङ्मुखउपविश्य । ब्रह्मन् स्तोष्यामहे इत्युक्तो आयुष्मत्स्व ऋचो मा गात इत्यादि जप
तः उत्स्तुतेति प्रसवः । उच्चैः सर्वेषां स्तोत्राणां । अथ यजमानः पवमानानुपसारिष्यत उपयास्य नि
वृत्तमर्थः । असतो मा सद्गमयेत्याह । पवनपवपस्तोता प्रस्तावं दृदाति । तत्र तत्र यजमान असतो मा स
द्गमयेत्यादि श्येनोऽसि पतेत्यादि त्रिष्वपि पवमानेस्तुते । उद्गाता उपद्रष्टा देवा इत्यादि जप
ति । स्वस्थान एव । ततः उद्गाता स्नाता पश्च धर्मागच्छेत् । आग्नेयः सवनीयः पशुः ऐन्द्राग्नो वा । एका एम
दक्षिणा वा । तत्रैता देवाः । आग्नेयः प्रथमः । सारस्वतो द्वितीयः । सौम्यस्तृतीयः । पौष्णश्चतुर्थः । १२०

बार्हस्पत्यः पंचमः। वैश्वदेवः षष्ठः। ऐंद्रः सप्तमः। मारुतोऽष्टमः। ऐंद्राग्नो नवमः। सावित्रो दशमः। वारु
ण एकादशः। एतानि वत्साः पशवो भवंति वा। नन्वेकयूपपक्षे एकादशिनेषु क्रियमाणेषु परिव्ययणी
स्विस्विरावर्त्तते। रशनानां संक्षेषः पृथक्त्वात्। प्रतितिविकंचावसानं। नानायूपेषु विशेषमाह। स्वा
हवनीयसमीपस्थे परिव्ययणीयास्थूणा। ततो नवसु यूपेषु अंजनादि स्वेसेका। उच्छ्रयस्वेसादि सर्वोपविष्टाः
पंच। ततो युवासा इति परिधाय। एकादशयूपे अंजंति त्वे सेका उच्छ्रयस्वे साधाः सर्वोपदिष्टाः पं
च। ततो यान्वो नर इति सूक्तशेषमुत्तमावर्जमन्वाह। ततो युवा सुवासा इति परिधाय। एकादशयूपे
षु समीपस्थे एकं द्वादशं यूपं उपशयं भवति तस्मिन्नुपशययूपे वनस्पत इत्येतया अनुमंत्रयते। के
षांचिद् द्विषष्टिं उपशयं उच्छ्रयणं। तद्दशेनांजनीयाप्रभृतिपरिव्ययणीयावर्जं केचित् निःपाठीते
तस्यैव परिध्यमत। संतानावापादि होता चर्चयेन्नैव कांहेतात्स्ववंतेन कारस्यायमभीष्टः पक्षः एवका

स्त्र० १२१ रणादितिगम्यते। परिधानीयां न कुर्यादित्यर्थः। ततः स्क्रोक्ते ऊधीन इसारभ्य युवस्सुवासा इति प
रिदध्मात्। अग्निष्ठेतु युवा सुवासैवा एकादशिना वा रात्रिः आरभ्य युवासा इति परिदध्मात्। समा
नजातीया अनुसमीयात्। वा शाखेनुक्तं तो कथमाह। यूपाया ज्यमानाय स्रुक्तोऽजुं तिलेतित्रिः
121 ततो यावत्प्रैषं। अजति लेसर्वं वैरेति यूपमाह। ततः उच्छ्रीयमाणाये सुक्तप्रतिप्रेषे यदृ ध्वस्त्रिष्ठा।
उच्छ्रयस्व वनस्पते समिध्यस्व श्रयमाणो जातो जायत ऊर्ध्व ऊ षु णः ऊर्ध्वो नः पाहि प्रतिव्ययणो
यं प्रैषं ऊधीन इत्यारभ्य सर्वेषु परिव्ययणीयां त्रिस्त्रिः परिदध्मात्। एकादशेतु ऊधीन इत्यारभ्य या
वोन रइति पंच हृर्व वृत्। ततः सर्ववत्परिव्ययणीयां। केषांचिदर्धर्चशणां यूपेन्य आज्यमानेभ्यः इ
त्स हे न बहु वचनेन प्रैषात्। तस्मिन्नुपाल्लेपथा उत्तमे यूपे तथा कर्तव्यं॥ ॥ अग्निमंथनं॥ ॥ यक्षेन राम
पत्नि मिपरिदध्मात् सर्ववत्। ततः कें पघादिसमदशासामिधेन्यः॥ आवाहनं॥ ॥ अग्निमन्न १२१

आवह। वनस्पतिमावह। इंद्रं वसुमंतमावह। इंद्रं रुद्रवंतं मृभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिमंतं विश्वे
देव्यावंतमावह। देवां आज्यपां इत्यादि। समानं अध्वर्युः संप्रैषमप्रूयादिति जपित्वा। प्रहस्तमोऽग्ने
तीजुहोति। सप्तऋद्धीनेन। जुष्टो वाचो भूयासमित्यादिना सरस्वतामिसंतेन प्रथमां तस्मै। द्विती
यामाहुतिं तत्र प्रजापतिं इति मनसा संकल्पः। चूडावाकस्य प्रवरामावाहस्य प्रहृतार्हती नवतः।
ऐंद्रीनाद्य नेत्यादि अग्नीयवपद्यातं। तत्र अग्निगुमेषु विशेषः। अग्न्ग सानामेधपतये मेधमिस्यैक
देवत्यस सर्वत्र। अग्नेनयेति वपायाः पुरोनुवाक्या। इतायनस्य हर्विश्छागस्येति प्रैषः। जुषाणस्य रज
सइति याज्या। एकादशिन्यास्तत्रोक्तक्रमेण याज्यापुरोनुवाक्याः। तासां एकादशिन्यां अग्नेनयेसा
नेयस्य षट्। आनो दिवो बृहत इति सारस्वतस्य षट्। त्वं सोम प्रचिकित इति सोमस्य षट्। पूषेमा
आशा इति पौष्णस्य षट्। आदैव्या वेधसमिति बार्हस्पत्यस्य षट्। विश्वे अद्य मरुत इति वैश्वदेवस्य ष

ट्कं। इंद्रंनर इंद्रो राजेति ऐंद्रस्यपषट्कं। गोमदध्वा वदिति मरुतस्यपषट्कं। उभा मा हृत्त्र हलेति ऐंद्राग्न
स्यपषट्कं। आनोदेवः सविता त्रायमाण इति सा वित्रस्य षट्कं। अस्मा मृद्या हृतलाया मा तिवारुणस्य
षट्कं। इमानुश्र वणे सेत्रापेो स्मस्यषट्कं मिसादि सोमा सुषलेति षड्डैलेवावे सत्वम्यपषट्कं। नासत्या
भ्यामिति षत्नाश्विनम्यषट्कं। विसोनुकमिति षट्के कवस्यषट्कं। रात्री व्यरव्यदम्यती ति षत्र रात्र्याः
षट्कं। भूरिंद्रे इति षट् द्यावापृथिवीयस्यषट्कं। जनीयंत इति तिस्रः सवाहृधनर्यः। दिव्यं सुपर्ण
वायसं भृस्य व्रतं पञ्चावो यंति। एना षट् सारस्वतस्यषट्कं। य इमा विश्वा भुवनानीति षट्ॆत्वकर्म
णस्यषट्कं। वतुर्थीं परिहाप्य। आनोविनरि ति षट् सोमस्यषट्कं। अहं रुद्रेभिरितिवाग्देवस्यपषट्कं
एतेषां तिस्रः स्त्रिस्रः सुवर्णाः पुरोनुवाक्याः वपायाः पुरोलाशस्यपषट्कं। अहं रुद्रेभिरितिवाग्दे राम
वत्सस्यपषट्कं षट्कं अहं रुद्रेभिरितिवाग्देवत्यस्यषट्कं। एतेषां तिस्रः स्त्रिस्रः स्वं पुरोनुवाक्याः। व १२२

वपायाग्स्तु रोलाशस्य पशोः । इति स्मृतिः । स्मिस्त्व छन्नरायाजाः । नैके पशुपुरोलाशाः सवनीयस्याकर्मत्वं
न्यायतः । सप्त विंशे वाग्देवत्यैवोपांशु । न केवलं श्रुतौ । ते वा एते चत्वार एव पशवः ... पांशुभवंति सौ
र्यः सावित्रः प्राजापत्यो वाग्देवत्य इति । आवर्त्तते पशुगणे मनोता । प्रतिपशोर्मनोतास्तत्कर्मावर्त्त
ताकालमेदात् । वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यानां पशूनां वसह मनोता । देवतैक्यात् (परिव्ययणं)
यादिव पांतं मा ततः सवनेन पशुकर्म कृत्वा निष्क्रम्य तत्र सोवोपसृज्य चात्वाले । अग्नीषोमीय वहा ततः
सर्वे ऋत्विजः स यजमानकाः धिष्ण्योपस्थानं कुर्युः । इमस्य वाजितः । अग्रेण हविर्धाने निष्क्रतः । तत
मीक्षमाणः । सम्राडसीति आहवनीयं उपतिष्ठंते । अपि जोसी तिमार्थितानु मऊतं । संकल्पमानं ।
तमग्निमेवेत्सर्य्यः । परिषद्योसी सामस्तवं बहिष्पवमानस्थानमितसर्य्यः । प्रतक्रासीति चात्वालं कव्यो
सीति आग्नीध्रं । समुद्रोसी स्रुकरं । हल्लिणा हतो भक्तान विश्वरसी मार्ज्जालीयं धिष्ण्यं । उपारिकार्यभिम्ह

स्त्र०
१२३६
शंतिमपक्ष्यमानाः। दिवस्पृष्ठमसीत्याहिनामंत्रेण। कृतस्यद्वारेण वितिद्वारश्रोमेः उत्तराभ्यांहस्ताभ्यामं
त्रलिंगात्। आग्नीध्रीयंप्रविश्यतमग्निंउत्तरेणगच्छेयुः। येप्रसंव। केपुनस्ते। यजमानसदस्यावस्तुवेते
वर्ज्जिताः। एतेत्रयः। दक्षिणेनाग्निंगच्छेयुः। ततोमार्ज्जालिंगत्वाओसीत्यासाहमच्छावाकस्य। मेहोतारिक्कि
त्वावह्निरसीतिहोतृधिष्ण्यं। प्रशास्त्रोसीतिमैत्रावरुणस्य। बुध्योसीतिब्राह्मणाच्छंसिनः। उशिगसीति
पोतुः। अववस्युरसीतिनेष्टुः। अंहारिरसीतिअच्छावाकस्यधिष्ण्यंशुन्ध्युरसिमार्ज्जालीयं। तत्रस्थाएव। अ
वेहीतिविवाचनात्। तत्रनगच्छेयुः। अंतरेणगमनंसर्वत्रैववर्जयेदीदित्सर्पः। तथात्वबोध्यायनः। विहृताग्न
नयोनकश्चनांतरेणसंचारीदिति। शुंधुरसुपसव्यदइतिब्रह्मसदनं। तत्रैवस्थितः अग्नेवेहिब्रह्मस
दनेउपतिष्ठते। कृताध्रमासीसौदुंबरीं। समुद्रोसिविश्वव्यचाइतिसदोनुवीक्षते। उत्तरेणसदोग राम
त्वाअजोस्येकपादितिशालामुखीयमाहवनीयं। अहिरसिबुध्न्यइतिप्राजहितं। पुरएणगार्ह १२३

123

पत्न्याभिसर्पः। अग्नीदाग्नीध्रमित्युक्तश्चापरेणां दक्षिणमभिसर्पः। ततो दक्षिणद्वारस्याग्रे तिष्ठं
तः। अग्नयः सगरा इत्यनेन सर्वानृत्विजोऽनुपतिष्ठन्ते। बहुवचनेनत्वत्र पाभिक्रमेण। रौद्रादि रुद्र
केऽनुद्रकौ वा सर्वत्र। ततः अध्वनो अधिपा असीत्यादि सं उपतिष्ठन्ते। तदन्तोऽच्छावाकं परिहा
प्य सर्वे पाद्वारा सदः प्रसर्पन्ति। केचिद्दक्षिणेन शालामुख्याद्द्विसोपस्थानमिति। दिवस्पृष्टमसीति
सदो द्वारे परिसृशन्ति। ऋतस्य द्वारा वितिद्वारं शोभे सर्वे वल। दक्षिणधिष्ण्यो दक्षिणधिष्ण्यः सर्वे:
प्रविशन्ति। विश्वेदेवा अनु मा प्रसर्पन्ति। इन्द्र विश्नुद्वारेण १ यत इन्द्र भयामहे १ सदसस्पतिमद्भुतमिति
१ जपन्तः। उत्तरेणाच्छावाकधिष्ण्यं गत्वा मैत्रावरुणादयः। क्रमेण स्वस्वधिष्ण्यपश्चादुपविशन्ति॥
ब्रह्मा उत्तरेण सदो गत्वा अपरया द्वारा दिवस्पृष्टमसीत्यादि उक्त्वा दक्षिणेनौदुम्बरीं मैत्रावरुणं च
गत्वा स्वस्थाने मन्त्रेण प्रविशेत्। यजमानः सदस्यश्च पश्चाद्द्वारा प्रविश्य अत्र सर्वान्धिष्ण्यान्दक्षिणतउ

सूत्र० पविशतः। अच्छावाकं परिहापयेति वचनात्। आवृत्तस्तु तःप्रवेशः सिद्धो भवति। प्रविश्य किं कर्त्तव्य
१२४ मितिचेत्। संनिधौ स्थातव्यमित्यर्थः। अस्मात्सवने प्रयोजनवशेनच परयाद्वारयासर्पेयुः॥
अंतरेण होतृधिष्ण्यं मैत्रावरुणधिष्ण्यं च विसंस्थितसंचरः। अधिष्ण्यानां अस्मात्सवने प्राग्गति
125 भ्यां ब्रह्मणो परया द्वारा प्रविष्टत्वात्। प्रसर्पन्ति तु इतरेषां सर्वया द्वारा प्रविष्टत्वात्। अत्रोपरेण स्वं स्वं
धिष्ण्यं धिष्ण्यवतां विसंस्थितसंचरः। येऽधिकृताः ते स्वार्थेन उदंचो गच्छंतिचेत्। पश्चार्द्धेनाग्नी
ध्रीयस्य यदि दक्षिणामार्जालीयस्य पश्चार्द्धेन। आव्यावर्त्तमानाश्चागच्छंति। चकारादविलंबिता
श्रमणमकुर्वंतः प्रातःसवनाद्धर्मसमस्थोपस्थानप्रभृतिना प्रसर्पंति। अन्यत्सगराद्दृश्यादि
नेत्यर्थः। आदित्योपस्थानं रात्रिपर्यायेषु आश्विने च न भवति॥ ।नारायणभट्टविरचितमांडोरस्वा राम
यनसूत्रपद्धतौ षष्ठोध्यायः॥ ॥६॥ नारायणेनामवता त्रिवपुरयामजन्मना। तेन आर्जित १२५

म्नजितिगंगाभः। पिबता विमुक्तभक्तियुक्तेन। प्रस्तूप्य पुएलाङ्गोःसवनीयेष्वरंति वार्त्रघ्ना वाज्यभा
गोध्यनावेनमित्यतिपुरेखनुवाक्या। होतायक्षदिंद्रंहरिवामितिप्रैषः। येऽयजामहे हरिवानित्सिषे
वयाज्या। इंद्रमित्यस्य देवता देशानस्यपरित्यागः। ऊर्ध्वं सोदृश्यामित्याश्वलायनके दर्शनात्। हो
तायक्षदमित्येतत्पदं वर्जयिता। होतयजेंद्र। अग्नेजुषस्वेति स्विष्टकृतःपुरोनुवाक्या। होतायक्षद
ग्निंपुरोलाशानामितिप्रैषः। हविरग्नेवीहीतिचयाज्या। अनुसवनं। वायवायाहिदर्शतेति। इंद्रवा
यूइमेसुताइति ऐन्द्रवायवस्यमकारांतः प्रशंवेपुरोनुवाक्ये। अनवानं। होतायक्षद्वायुमग्रेगा। हो
तायक्षदिंद्रवायूअर्हंतेति प्रैषौ। अनवानंसर्वत्रपिदिदेवसेषु। पिबता मिहि द्विवचनं। आम्नायपा
ठस्तथैव। पिबतामित्याम्नायपाठोननवति। सोमपाठएव। पिबत्विसेकवचनं। पिबतामिति
द्विवचनं। सर्वत्रप्रैषेषु इतरथा। अत्रांत्यानकर्तव्यं। अग्ने पिबामधूनाशातेनानो अभिष्टिभिरिति॥

स्नु॰ त्र॰ १२५

याज्या। अनवानं पृथग्वषट्कारः। मन्तुर्वः समहन्त। ऊर्जः समहं समहं ऊर्जस्वुरिति समहन्त। येभ्य जामह
श्वसहन्त। एतु वसुः पुरुवसुरिति ऐन्द्रवायवमध्वर्युर्हस्ताभ्यां गृह्य आपो एतु सा। दक्षिणमूरुमात
स्मिन्निदध्यमत। अनपिधानमनवेक्षणं च पिदेवसानामाशेषस्यावनयनात्। अथ वा मित्रावरु
णं मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या। होता यक्षन्मित्रावरुणा सुतस्येति प्रैषः। गृणाना जमद
ग्निनेति याज्या। एतु वसु विदद्वसुरिति मैत्रावरुणं प्रतिगृह्य। दक्षिणेनैन्द्रवायवं हत्वा। दक्षिण
तः पश्चात्स्थापयेत्। प्रातर्युजेत्याश्विनस्य पुरोनुवाक्या। होता यक्षदश्विना नासत्सेति प्रैषः।
वाहृधाना शुभस्पती याज्या। एवसुः संयद्वसुरिमाश्विनं प्रतिगृह्य। दक्षिणेनैन्द्रवायवमैन्द्रव
रुणे हत्वा। उत्तरतः पश्चान्निदधाति। ततः उन्नीयमानेभ्य ऽनुब्रूते। आ त्वा वहन्तु हरय इत्युन्नीय राम
मानसूक्तं। होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातः सावस्येति प्रैषः। इदं ते सोम्यं मध्विति याज्या। सोमस्याग्ने १२५

125

सवीहीमनुवट्कारः। सर्वत्रानुवषट्कारेऽपस्पर्शनं। कथं। त्रिष्टुब्धर्मत्वात्। ततो चमसाध्वर्युर्ह
स्तात्स्वहस्ते संस्थाप्य ग्रहाः प्रतीक्ष्य इमनेन होतृचमसं प्रतीक्ष्य। वषट्कृते चमसाध्वर्युरनेन
प्रतिगृह्णन्तु चमसाः संस्रवः। द्विदेवत्यग्रहाः संस्रवाः। पुनरुन्नीतानां चमसानां यथा चमसं होत्र
काय जंति। मित्रं वयमिति मैत्रावरुणः। सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः। इन्द्र त्वा वृषभमिति
ब्राह्मणाच्छंसी। सोमस्याग्ने। मरुतो यस्य हि क्षय इति पोता। सोमस्याग्ने। अग्ने पत्नीरिहावहेति
नेष्टा। सोमस्याग्ने। उक्षान्नायेत्याग्नीध्रः। सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः। अथ सोमस्याग्ना
सु द्विदेवत्येषु याज्यो जातः। आदित्यग्रहमाविन्नमह पात्नीवतग्रहाणां वर्जयित्वा। ततः अच्छावाक
त्रिहस्त अध्वर्युणोक्ते अच्छावाकसाग्नीध्रः समनम काप्येनिद्रमहिहोता सवनस्य वनस्पतेरपगे
त। अथ द्विदेवत्यानां भक्षः। इह वसुरिति द्विनाऽऐन्द्रवायवमध्वर्यवे समर्प्य। गृहीतग्रहएव। अध्व

स्त्र० यँउपकृयस्वेति ष्टष्ट्वा । उपहूतः अनुज्ञातः । भागं होष यित्वा । उपहूतोवायुरिंद्र वायू इत्यादि
१२६ नाभक्षयेत् ॥ ततः द्राणानो मे वेति उपरोऽभिमर्शनं । उपस्पर्शनं च । आलस्यात्मानमेवेति दर्शनात् ।
ततो धृष्णुभक्षः । ततः पुनरपि इहवसु इत्यादिना समर्प्य अनुज्ञातः उपहूतो वायुरिति पूर्व
वन्मंत्रेण भक्षयेत् । उरो भिमर्शनं च । उपस्पर्शनं च । ततो धृष्णु भक्षः । हुते । त्वा भक्षितमित्य ने
नमंत्रेण शेषमर्द्धं होतृ चमसे वनयेत् । पुनरप्याप्यायितत्वा सम्हितमिति अवनये समस्तं । अत्र विचार
यामः । वारद्वयं भक्षणं वारद्वयमवनयनं स्तु ते विहितं । तत्र सकृदुत्पत्ते सकृदेव नयनं कस्मान्न भवति ।
उच्यते । होमद्वयमपि हितमेकेन ग्रहेण । तत्रैकस्मिन् हुते सकृद्भक्षणमितिन प्राप्तः । तस्माद्धोमद्व
येकृते भक्षणद्वयं । ततो अवनयन द्वयं व सिद्धांततः प्रांतिने कर्तव्या । मैत्रावरुणग्रह इह वसु विद
द्वसुरित्य धर्य वे समर्प्य अध्वर्यु उपहूयस्वेति ष्टष्ट्वा । चक्षुषी ढौकयित्वा । उपहूतोमित्रावरु राम
१२६

लोमहे इति भक्षयेत् । उरोग्निमद्भिनं उपस्पर्शनं च । सर्वत्र सोमभक्षणे । ततो ध्रुवभिर्हुतः । ऊनेत्रेति शो
षावनयनं । ततो आश्विनग्रहमादाय शिरस्य दृक्षिणं पर्याहृत्यावेक्ष्य पुनः अम्म दृक्षिणं पर्याहृ
त्यावेक्ष्य । इह वसु । संयद्वसुः । रिमाश्विनं सम पर्वेश्वद्ध्वर्यु उपहूयस्व इति प्रष्टा अनुज्ञातः श्रोत्रे हो
कयित्वा । उपहूतो देवावश्विना विमाद्दिनाभक्षयेत् । उरोग्निमद्भिनं उपस्पर्शनं च । ततो ध्रुवभि
र्हुतः । द्विपदे वसेष्ठु । ऊंछितेले पुनं । आघ्राणं वा केवलं । सोमेभ पात्रन्यः । ततो ऊनेत्रे निशोषावन
यनं । ततः पात्नीम हाल्पइलो पहूतं । चमसाध्वर्यवः चमसान् होतृचमसान्तिके धारयेयुः । होतृ
चमसमन्वारभते । मध्येन होतृचमसं च पात्रीं च संयुक्ष्णं ती । निस्नुतः । अंसंस्पर्शनं सर्वत्रा ऽऽ उपलेपे
न सोमस्य उपहूतमित्यादि इडामव घ्राया वस्पति । छंदोगाः होत रूपमा ह्वयस्व सुश्लोके होता उप
हूतनइत्याह । ततो बर्हिर्गच्छा उत्तरेणाग्नीध्रपा । आचम्य । आगत्य । स्वस्थाने उपविश्य प्रस्थितानार्

स्त्र० भक्षयेयुः। प्रथमं होतृचमसं। अध्वर्युः इष्ट्वा प्रतिप्रस्थातारं वा। नाभ्याम् उपहूतः। तेजसे त्वेत्यादिना
१२७ भक्षः। उत्तरेणाभिमर्शनं। उपनं च। अयं शुक्रनिमित्तो भक्षः। ततो अध्वर्युणा भक्षिते होता पुनर्भक्षः।
प्रतिप्रस्थातरुपहूयस्वेत्युपह्वयमिष्ट्वा। तेनोपहूतः। पूर्ववद्भक्षः। उत्तरेणाभिमर्शनोपस्पर्शनादि
कुर्यात्। अयं मन्थिनिमित्तो भक्षः। ततः प्रतिप्रस्थातारं भक्षिते। होतृचमसे वषट्कारनिमित्तो भ
127 क्षार्थं अध्वर्युमुपहूयस्वेत्युपह्वयेदिष्ट्वा। तेनोपहूतो भक्षणादि पूर्ववत्। कुर्यात्। ततः ब्रह्मोद्गातृय
जमानचमसांस्तान् इष्ट्वा भक्षयेत्। तेनैव मन्त्रेण सर्वे प्रातःसवने। उद्गातृचमसेन प्रपद्यन्ति बलात्का
रेण कौथुमाः। प्रपद्यन्ति। ततः सगणास्च चमसं प्रगृह्यास्तान् उपहूयस्वेति भक्षः। ततो ब्राह्मणाच्छंसि
नः ब्रह्मन्नुपहूयस्वेत्युपह्वयेति भक्षः। ततो ब्राह्मणाच्छंसिनः ब्रह्मन्नुपहूयस्वेति भक्षः। केचिद्ब्राह्मणा राम.
च्छंसीति तिनेति संमन्यन्ते। ततः पोतृनेष्टृचमसांस्तान् इष्ट्वा भक्षयेत्। ततो ध्रुवभक्षः। ततः १२७

म॰

प्रशास्त्रादयो होतारं अध्वर्युं वषट्कृत्वा तेजसइत्यादिना भक्षयेत्। ततो होतानुः समाख्याभक्षः। ततः आप्या
यनं यथोक्तं। षड्ढोता होतृचमसे दैक्षौस्त्वां ब्रह्मसुत्रयोमेः। उरुणा वृष्णं त्रयः स्वसुः पंचपंचपूर्वसु। ब्र
ह्माणं दृष्ट्वा प्राध्मन्यात्। अध्वर्युं दृष्टेति द्रुद्ध संप्रहायः। ततो ब्रह्मादयो होतारं दृष्ट्वा तेजसे तेति भ
क्षा। उन्नरो भिमृशनं। उपस्पृद्धर्मिंत्रा। ततः प्रशास्त्रादयः सर्वे समाख्या भक्षं कुर्युः। होतारं दृष्ट्वा
तानुपकृयस्वेति वचनात्। वषट्कर्त्ता प्रथमो भक्षयति सर्वत्र। तथा चूजैमिनिः। वषट्कर्त्ता प्रथमो
भक्षयति मंत्रलिंगाच्च। एते वदंति शान्तस्य हस्तं वदभिकं दंति हरंतिनेभिरासभिः। विद्धीयावाएः
सुकृतस्सुकृमया हेतु भ्वितस्सेवेहविरघमाशातेति। अत्रकर्को भिप्रायेन परिग्रहीतव्यः। ततः स
व्यहस्ते चमसान्नहला दक्षिणेनाप्याययेयुः। आप्यायस्वसमेतुतइत्येतावदेवाप्यायनं। नसोमांत्रे
णमंत्रसामर्थ्याद्देवाप्यायनं भवति। अच्छावाकः सीदेसुकोच्छावाकः अग्रेण सदउत्तरेण मध्यस्तु

सू.व° तिष्ठुपविष्टा। पुरोलाशास्वंदंमतिगृह्य अच्छावाकवदस्वे स्तुक्ते अच्छावाको अग्निमघमद इति तिसृः। त्रिः
१२८ प्रथमामुत्तमां च उपोत्तमेव वचनेसुहक्ति अभिर्वरेण्य इसेनसंधायय यजमानहोतरित्यादिना निगदं
अनवानेनाह। ब्राह्मणाकयध्वर्युमिसंतं। उपहवमयं ब्राह्मण इच्छतेच्छावाकोवा। तं होतरुपह्वय
स्वेसध्वर्युराह। तं होता उपह्वयते। प्रसेता वामेति उपहूता इसंतं जपित्वा। उपहूतो पहूत इत्युक्त्वेः।
128 एतद्रु पह्वास्यमानः। उतनो गाव उपहूता इसंतं नु पह्वास्यमानः। उपहूतो पहूत इत्यनेनचानु
पहूतो अच्छावाको निवृत्तेध्वर्यावितिस्रुक्कस्यया वच्छकुर्यात् नाववदनुदृवीत्। न गणधर्मो नैकस्व
र्यां होतावादनिच्छास्वर्वंउपहवं दत्वा। उन्नीयमानायेत्युक्तः। प्रसस्मेस्रुक्कं अच्छावाकमन्वाह। त्रिः प्र राम
थमामुत्तमां च। प्रातर्यावभिरागतमितियाज्या। सोमस्याग्ने उपस्पर्शनिं। अध्वर्युहृदयाते जस्रे त्विति १२८
भक्षः। उन्नेता भिमर्शनमुपस्पर्शनं च। अध्वर्युणा भक्षितेसमाख्याभक्षणा केचित्समाख्यामक्षने

छंति। केचिद्दध्यर्थं चेन मद्रयंति। आप्यायस्वेत्याप्यायनं। ततस्तं चमसं अध्वर्युहस्ते समर्प्य उत्तरा
यद्दक्षिणाद्द्वारेण सदो गत्वा। अपरयाद्वारा। दिव स्पृष्टमसी सादित्यकलान्यपद्य। स्वस्य धिष्ण्य
स्य पश्चादुपविश्य। तत उत्तरेण स्वं धिष्ण्यं। पूर्वयाद्वारा निष्क्रम्य पुरोडाशभक्षणाति। सर्वे प्रशस्त
श्चैव मैत्रावरुणादिरच्छावाकीयां कुर्यात्॥ ततः स्वेन विसंस्थितसंचरेण निष्क्रम्य अच्छावाकव
हिष्कर्मः। अग्रेण सदः इत्यादि कलात ततः स्वं कर्म पुरोडाशशेषाशनकर्मेत्यनुसर्पणप्रभृति तथा
त्याग्रावस्तुवत्। अप्रसृप्त एतत्कुर्यात्। संप्रसृप्य सर्वप्रसर्पणं ह सदस्य यजमानौ तु सर्वप्रसृक्ता वपि
न कुर्यात्। होता स्वधिष्ण्ये सच्छावाकं कुर्यात्। तृतीयेनानस्यापि होतृकस्य कर्म स्वधिष्ण्य एव
भवति। होतृकाणां प्राश्नासु विकल्पः। स्वधिष्ण्य एव नान्यत्र। प्रैषानुवचनात्। स्वधिष्ण्य एवा॥
अनवानं प्रातःसवने यजंति। अर्द्धर्चशो वा। अवभ्रतयंति। ऋत्विजो भोजयंति। ऊर्ध्वं चतुपासने

स्त्र०
१२९
129

ष्मः। तृतीयसवने यजमानपिष्टपिंडं हृत्वा ऋत्विजो भोजयंति। अत्र इडलामह्नं कुर्वंति। अत्र कात्यायने
उक्तं॥ हविःपंक्तिर्ऋत्विजः इडलामह्नं कुर्वंति। मार्जनानंतरं वाजिनयागः॥ ॥ ऋत्वृतुयाजैश्चरंति॥ ॥ होता
यजादिं द्वं होत्राश्च ज्ञ रिसा हिभिः ऋतुप्रैषैरनुवानं प्रेष्यति। ऋतुप्रैषा याज्या क्रमेण नवानं। उश्च
सहोता यत्न मसो यजं च। मेधातिथ्यो वा। इंद्र सोमं पिब ऋतुनेति प्रथमा होतुः। द्वितीया मरुतः पिब
तेति पोतुः। अग्निः पूर्वं गृणीहीति नेष्टुः। अग्ने देवां इहावह इत्याग्नीध्रस्य। ब्राह्मणादिंद्र इति ब्राह्मणाच्छंसि
नः। युवं दक्षं धृतव्रतेति प्रशास्तुः। द्रविणोदा द्रविणसद्गतिर्होतुः। द्रविणोदा ददातु न इति पोतुः। द्रवि
णोदाः पिपीषतिनेष्टुः। एवं तुरीयमृतुभिरित्यच्छावाकस्य। होतरेतद्यजेत्युक्ते स्रुक्स्रुणा। अश्विना
पिबतमित्यध्वर्युर्होता यजति। गार्हपत्येन संत्पेति गृहपतेर्होता यजति। सोमस्याग्ने इत्यत्र न राम
नवति। प्रशास्त्रा प्रैषमुक्त्वा गृहीतदंड एवोपविश्य यजति। ततः उक्थ्यायप्रैषमाह। केषांचिदध्व १२९

सत्र

पूर्णां सर्वं जुह्वतः। तैः सह प्रचारैरेवं भवति। यो पस्य होमकारी स तस्मिन्नुपहवमिष्ट्वा तेजसे त्वेत्स व
जिघ्रेत्सोऽष्टत्वेपं वा। ततः उत्तरेऽभिमर्शनादिकिरंन ततो होतानाभक्षयेत्। वषट्कारनिमित्तं त्वात्। अ
ध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारं वा उपहवमिष्ट्वा भक्षयेत्॥ ॥आज्यं मीमांसिष्यन्॥ ॥वितायमानरश्मिवत्सा हि जप
न्ता। श्रेणं माबो ३ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेत्यसौ होमास्तीति। इन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः। सूर्यो ज्योतिर्ज्यो
तिः सूर्यः। पृष्ठ्यो के मवसानं। ततः पादं पादमवस्पृश। अग्निर्देवेषु इत्यादि। प्रवो देवायेत्याज्यस्य
प्र ६ के। तेस्य प्रथम मर्द्धर्चे पिष्ठो न वानं। ततः अर्द्धर्चशः। त्रिः प्रथमा। ओं स्वावोरनो रास्वेति परिधानी
या॥ उक्थवीर्यं भारिता उपांशु इत्यादि॥ अग्न इन्द्रश्चेति यजति। सोमस्याग्नेः। अध्वर्युरिष्ट्वा तेजसे
त्वेति भक्षः। होतृचमसमस्येशोषावनयनं। जुतेत्वेति। ततः समाख्याभक्षो देवो सोसा हि नाम प्याय
नं सर्ववित्। तस्मीमांसिष्यासि विमहमीति पृच्छति तैत्तिरीया अध्वर्युः। तत्र विग्रहमितिब्रूयाद्धोता। अ।

स्त्र० ज्येसंस्थितेस्तुवतेछंदोगाःस्तोत्रवतांउगस्त्वा एणं प्रस्तोता एषोत्रेमेतिप्राह। उक्त्माहेतृप्रतीहाराणसूक
१३० द्वमाकूयत्रंसंति। एषेसे तावदेवकौस्तुमाः। शोंसा वोउवायुरग्रेगासक्रुस्त्वा। वायवाया हिउप्र
थमा त्रिः। शोंसावोहिरण्यवर्त्तनी १इंद्रवायूइमेउ। शों० काव्ययो राजानेष्ठोमित्रंजवेरुतदहंउ। शों०
दैव्याववृयूर१ अश्विनायक्ष्यरीउ। शों० इंद्रउष्ठेन्द्रोभिभं१इंद्रायाहिचित्रभानोउ। शों० विश्वा देवा
130 नृहवामहे। द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्याम्प्रणेतिति। उमासः श्वर्षणीधृतः। उ। शों० पावका
नःसरस्वती १ शों० महो अर्णः परिभनीया। उक्तवीर्यवाचमेजिह्वेत्यादि। विश्वेभिःसोम्यंमधुया
ज्या। सोमस्याग्नेभक्षादि। तेजसेत्वानिभक्षः। ततश्शेषावनयनं। होतृचमसेजुतेति। ततःसमाख्या
भक्षः। देवीसीसादिना॥ ॥मैत्रावरुणस्याज्यं॥ ॥शोंसावो० आनोमित्रावरुणघृतैर्गव्यूतेति राम
स्तात्रियः। त्रिः प्रथमा। शों० आनोगंतरिशादसेत्यनुरूपः। शों० प्रवोमित्रायगायतउक्थेनुरवं। १३०

प्रमित्र योर्वरुणयोः। ओं० ते स्याम इति परिधानीया। उपनः सुतमागतमिति यजति। सोमस्या
ग्ने० अधृ धुर्मु इद्धा तेजसे त्वेति भक्षः। होतृचमसात् इळस्य स्थाः। भक्षयेद्। ततः समाख्या भक्षः सर्वे
षां। सर्वेषां तेजसे त्वेति॥ ॥ ब्राह्मणच्छंसिनः आज्यं। ओं० अयाहि सुषुमा हि ते। ओं० आ नो या
हि सुतावतः। ओं० आ पप्रुला विचर्षणे। उक्थमुखं। इन्द्र त्वा वृषभं वयं उदेद् अभिश्रुतामघं। ओं० स
नइन्द्र शिवः सखा परिधानीया। इन्द्रः क्रतुं विदमिति याज्या। सोमस्याग्ने। प्रतिप्रस्थाता अधृ धुर्मु
इद्धा तेजसे त्वेति भक्षः। इतरेषां चमसाश्च। ततः सर्वे समाख्या भक्षः। अच्छावाकस्याज्यं। ओं०
इन्द्राग्नी आगतं सुतं। ओं० तोशा वृत्रहणा हुवे। ओं० इन्द्राग्नी अपसस्परि। उक्थमुखं। इहेन्द्राग्नी
उपह्वये। इयं वामस्य मन्मनः। ओं० गोमृष्टिर एव वस्तु परिधानीया। इन्द्राग्नी आगतं सुतमि
ति याज्या। सोमस्याग्ने० प्रतिप्रस्थाता इद्धा तेजसे त्वेति भक्षः समाख्या भक्षश्च सर्वेषां॥ इहस्र

स्त्र० चेतिविह्लति।निष्केवल्यस्यतस्मिन्पक्षेमित्रंहवामहे।इंद्रमिज्ञाथिनोबृहदित्यादिद्वेऋचौ।नमोबृहद्।
१३१ एतास्तोत्रियाः।पश्चात्क्रमंहोत्रकाणां।अर्थात्स्त्रिवेषांनिहन्निः।अनुरूपादिरथंतरपक्षोक्त
मेव।अच्छावाकस्यइंद्राग्नीआगतंसुतमिति।३।अनुरूपास्तोत्राबृहद्बृहणज्जवेद्भुउक्थमुखंभवति।
13) रथंतरस्यमुक्थमुखस्यनिहन्निः।चतुराहावा।होत्रकाःसर्वत्र।स्तो।त्रियानुरूपाभ्यां।पश्चात्तंतर
मनुरूपात्परिधानीयापैव।ततःप्रशास्ताःप्रसुहीति।ॐसर्पतेतिसवनत्रयेपिप्रशास्ताब्रूया
त्।प्रस्तुताःसंतःसर्वेदक्षिणाहृतोऽपरयाद्वारानिःसर्पंति।उत्तरेणौदुंबरीं।पश्चानश्चन्वंसदोभ
वनितथासदस्यनिष्क्रमणप्रवेशानेभवतः।अग्रेणाज्ञणलासुचैर्हवोमाध्यंदिनायसवनाय।यथा
निःसृप्तंप्रसर्पंति।अयमपःसगणइमादिना।सर्ववित्प्रविश्यायथासनमुपविशंति।आदौमाध्यं राम
दिनस्यसवनस्यराजानमभिषुत्यसधुर्पवनः।तत्रग्रावस्तुतःसर्वपाद्वराहविद्वानेप्रपद्या।उत्तरस्यहृ १३१

विस्तीर्णस्य दक्षिणं चक्रं सर्वेण दक्षिणमुखस्तिष्ठन् । सोमाभिमुख इत्यर्थः । प्राङ्मुखायानीसस्य परि
भाषितस्य निवृत्तिः । सोमो पनहनेन मुखं प्रदक्षिणं परिवेष्ट्य । यावद्ध्वनिं कृत्वा च संप्रेषितो ऽभिष्टौ
ति । असंतत्वरूपेण वेण । अर्ध्वचिह्नो वानवानं वा । अभित्वा देव सवितरिमे तां चिः । युंजते मनः । आत्
न इंद्रमंतं । आनो भर दक्षिणेन १७ उपक्रमस्वा भर । आप्यायस्व समेतु ते । प्रैतेव दंतु २ आप्यायस्व
मदिंतम १९ एतेव दस्य विदंनना । सुपर्णी वा वमक्रत । संते पयांसि १७ ग्राइव मवहं मः १६ द्रोणा पवित्रे स्था
प्यमृजीकरणे । मृजंति त्वा दशाक्षिपः १९ एनमुसंदश्याक्षिपः १९ एनं मृजं निमर्ज्यं । कलशे चासिच्यमाने
आकलशेष्वनूषत । आकलशेषु धावति । परिप्रसोम मनेरसः । पुनराप्यायनकाले । आप्यायस्व
समेतु ते । दशाव निम्नो दशा २ आप्यायस्व मदिंतम २ ते सोमा दोहरी २ संते पयांसि । नूनं दक्षिता आत
दक्षितासो । पुनरपि मृजीक्रियमाणे । मृजंति त्वा दशाक्षिपः १९ एनमुसंदशाक्षिपः १९ एनं मृजं निमर्ज्यं ।

सू०च० पुनःकलशेआसिच्यमाने।आकलशाग्रअनूषत।आकलशेषुधावति१परिषिक्तोमनेपुनरप्याय
१३२ नकाले।आप्यायस्वसमेतुते१ऋत्वाएववः।पिनरो१आप्यायस्वमदिन्तम१ब्रह्मद्विदंतिमदिरेण२सं
तपयासि१नदिवदेवस्पयोः१पुनःमृज्यमाने।मृजंतित्वादशक्षिपः१९नमुसंदशक्षिपः१९तं
132 मृजंतिमर्ज्या१९पुनःकलशेआसिच्यमाने।आकलशाअनूषत१आकलशेषुधावतीपरिप्रसोमनेर
सः।एवमाप्यायितवती।मृष्टवती।कलशवती।इतिसंज्ञाकरणस्याभिप्रायः।अथसुरपितत्रवि
हितं।तत्राध्वर्युप्रभृतीहोतृकर्मकुर्यात्।अन्ययोरप्येकमत्संकार्यं।यस्मिन्सवेबहलंस्कुर्युः।तन्नो
क्रमेणबृहद्वृहदर्थंइतीतिब्रूयात्।ततोवितथेदशापवित्रे।पवित्रंतेततं१विपसवित्रंशिषणात्रत
वत१कल्पजा।मल्हरंतीसुधमरामु।प्रास्यधाराअल्हरंनू१अधराअस्य।भिनेधमस्वसश्वतः१अभि राम
हुयात्।ग्रहेषुगृह्यमाणेषु।पावमानीनामध्येयाःऋचःकामयतानाअभिष्टुयात्।आप्यस्यात्। १३२

स्वादिष्वयेस्माद्याभवंति। भाष्यकारस्याभिमतमनुष्टुमइति। अभिनोवाजसातमभितिस्मनुष्टितः।
तत्वाकाम्यनत्तोयायायावञ्जहारणंपरिसमाप्तिंतावत्पर्यंतं। मेवनांसंख्यानास्ति। दशवा। रंचद
शवा। विंशतिवा। अथवानित्यः। इंद्रायेंद्रोमरुत्वतेइ अनुसंधानंकुर्यात्। अनुपव्ठतीत्यर्थः॥उ
त्तमेप्रक्षाजिरहेगृहीतं। स्तुतेअध्वर्युइमिंदधमत्। उभीषमाशायाः इंद्रोह्व। यजमानइत्यादिगृहीता।
यथाप्रपन्नंनिष्क्रम्यांग्रज्यपता। अहीनेष्टुमत्वादिष्टिं। त्वंमेहनिगत्नीकंगृह्णाति। अग्नेराधुत्वमपि
कुर्यात्। अभित्वेत्यादिसर्वमविहृतंकुर्यादित्यर्थः। ब्रह्मणो विष्णुर्होमः। यजमानस्यासनइत्यादि
सर्ववत्। स्तुतेमाध्यंदिनेपवमानेस्तुपस्सेत्सीत्यादिवा। माध्यंदिनस्तुतेपवमानेदधिघर्मेणचरंति।
यदिप्रवर्ग्यः। प्रथमयंगुभवतीत्यर्थः। होतर्वदस्वेत्युक्तेहोनागत्तिष्ठतावषट्कृतेत्याह। भभणेवा
मेकेकामनवानेन। श्रातंहविरित्युक्तो श्रातंहविरिंद्रप्रयाहि। स्तनुकुर्यात्। ततोदधिघर्मस्य

स्व॰ स्रुक्ः। श्रां तं मन्मक्कधनीमनवानेन यजति। हविर्धर्मस्याग्ने वीहीमनुवषट्कारः। उपयम्य इति। धर्मस्विजः।
१३३ उपकृयमहल्यंति। प्राणभक्षो हेतुः। ब्रह्मन्नोयजमानस्य। मपितस्यदिंश्यामित्सनेनमंत्रेण हो। कर्नराम्नी
ध्येतिचकारणं। ८। अथ पुरोडाशयागः। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। अग्नेत्वपारयेतिपुरोनुवाक्या। होता
यक्षदग्निंपुरोडाशस्येतिप्रैषः। भवतःश्रुकोयमानवइतियाज्या। इलामग्न इतिपुरोनुवाक्या। होतायक्ष
133 दग्निंपुरोडाशस्येतिप्रैषः। अग्निंसुदी[illegible]तियाज्या। इलोपह्वानं। भक्षमार्जनं च। केचिदनंतरमेवस्वि
ष्टकृतं। सवनीयस्विष्टकृद्वती मर्थः। पशुपुरोडाशःस्विष्टकृतोलोपः। अयमेव पक्षः प्रशस्तः।
अयं नाभीष्टपक्षः। अथ सवनीयानां प्रचारः। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। माध्यंदिनस्यसवनस्येतिपुरोनु
वाक्या। होतायक्षदिंद्रंहरिवाइंद्रोधानाइत्सूहितःप्रैषः। पिंउ यजामहे हरिवान्निषे वयाज्या। मा एम
ध्यंदिने सवने जातवेद इति स्विष्टकृतः। पुरोनुवाक्या। होतायक्षदग्निंपुरोडाशानामितिप्रैषः। हवि १३३

स्व०

रग्ने वीहीतिच याज्या। उन्नीयमाने भ्य इत्सुक्तः। अस्मा इदेवमित्युन्नीयमानसूक्तं। होता यक्षदिंद्रं माध्यंदि
नस्य सवनस्येति प्रैषः। शुक्रामंथिनः। प्रस्थिताइत्यामन्नाय पाठः। मधुश्चुत इति कासापन वक्ष्येन भ्रां। तिः।
पिबासोममभिंयमुग्रेति याज्या। सोमस्याग्ने। एवहूसंत्वेत्यादि सर्ववत्। सईं पाहि इय ऋजीषीति
मैत्रावरुणः। एवा पाहि प्रत्नथेति ब्राह्मणाच्छंसी। अर्वाङेहीति पोता। नवाय सोम इति नेष्टा। इंद्राय मा
मः प्रहि वडूसच्छावाकः। आपूर्णो अस्येत्याग्नीध्रः। अयालग्निरित्यादि सर्ववत्। नकिरेवसुतुर्यांजा
त्रयोः सवनयोः। न बर्हिः। कर्माच्छावाकस्यासमानमन्यत्प्रातः सवनेन। ततः इलोपह्वानं कृत्वा
पर्द्वं दत्त्वा। उत्तरेलां प्राशनं। अथ प्रस्थितभक्षः। सर्ववत्। शुक्रामंथिवषट्कारसमाख्या। ऊर्जसे
ते इन्द्रियायेति भक्षमंत्रः। अस्मिन् ब्रवेमंते पयोसी सा प्यायनं। अत्र इलासभक्षः। मार्जनं च। अत्र दक्षिणा
कालः। द्वादशशतं गवां दद्यात्। एकविंशति प्रभृति वा यथाविभवं। अस्मिन् प्रतिग्रहः मंत्राः उद्व

स्त्र० ते। अग्नये त्वेति द्विरं एपं प्रतिगृह्णाति। रुद्राय त्वेमादिना गाः। बृहस्पतये त्वादिना वासः। यमा
१३६ य त्वेमादिना एकशफं। अश्वगर्दभा एकशफाः। प्रजापतये त्वेत्यादिना अन्यत्सर्वं प्रतिगृह्णाति॥
अन्यत्रापि दक्षिणासु मासादिषु अन्वाहार्यादि अनेनैव मंत्रेण प्रतिगृह्णीयात्। ऋषभो दक्षिणे
134 ति न तद्रुद्राय त्वेति। उमिति वा सर्वं प्रतिगृह्णामीति वाक्यशेषः। अनेन मंत्रेण सह विकल्पते। को
दादित्यनुमंत्रयते। प्राणिवाक्यं वे सर्वमित्यर्थः। उपस्पृशातीन रत्। अप्रालिङ्गत्वमाषाद्वा हार्यकोद
वादिकोदादित्यनेनैव मंत्रेणैव उपस्पृत्य उपमर्दी प्रतिगृह्णीयात्। अग्नये त्वेति हुत्वा यजमान उप
विशपजपति। पत्नी चाविशेषात्॥ अथ मरुत्वतीय ग्रहः। इन्द्राय मरुत्वत इत्युक्त्वा। इन्द्र मरुत्व इति पु
रोनुवाक्या। होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वंतमिति प्रैषः। सजोषा इन्द्रेति यजति। सोमस्याग्ने० अध्वर्यु राम
पकपयस्वेमा जसे त्वेति भक्षयित्वा। मरुत्वतीयं शंसति। अध्वर्यो शोंसावो अध्वर्यो तात्रथंयथ्यातद्वाहि

यो२

पदंनूवं । त्रिः प्रथमां० ओं० इदं वसो सुतमिन्धनुवरं । तृचं । ओं० इन्द्र नेदीय एदिहीदनिहवं प्रगाथं द्वेति
स्रः करोति । पुनराहायं कुक्कुटकारं । ओं प्रत्नं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथं द्वे तिस्रः । अथ पञ्चः । ओं० ब्र
म्निर्नेताम गइवा । ओं० त्वं सोम क्रतुभिः सु० । ओं० पिन्वं सपो म० । ओं० जनिष्ठा उग्रः ८ ह अग्निरप्रथ
मः प्रतिगरे मुद्दामो दैवेति । ओं इन्द्रो मरुत्वा निनि निवृत्त पञ्चः । विलं विनं शंसेत् । वमागमो त्वं जघंथन
वपः सुपसोधरि श्रनीया । उक्थ वीर्यं रूपमनुरूपा यत्वा हि हि सेवमय वन्न वर्ध्नीनितियाज्या । सोमस्मा
में० अध्वर्यउ पङ्कयैस्त्वे निर्द्रुजिसे त्वसाहि नामन्त्रः । होत्रचमसे वनयनं । ततः पुनः ८ ट्प्रक्षादे वोमिन राव्रं
मः समाख्याम हत्तः । उत्तमै रिमस्य स्थाने जवैरिति । संते पयांसी त्सा प्यायूनां । रथंतरे सुते निष्के वल्यं । अथ
यीशों० अभिलाश्वरनोनुमइतिस्तो त्रियः द्वे तिस्रः । ओं० अभिलाश्ववपीतये अनुरूपः द्वे तिस्रः । ओं०
यवानाने निश्च यया १ पञ्चः । ओं० पिबासुतस्य रसिनः १ प्रगाथः । अरूईवज्रिः । ओं० इदं स्य नुवीर्याणि प्र

सू० १३५

135

पछः। ओं० इंद्रो देवः सोमं पिबतु। तस्यां अगस्तायां अर्थं दद्यात्। गांवां। वसागभीवावया० ओं इंद्रोया
नो वसितस्मृतिनितरांपरिधीनीयां शंसेत्। निष्केवल्येस वेत्र नितरांपरिधानीयां शंसेत्। नितरांनीची
स्तरां मितस्यर्थः। उक्थवीर्यं संत्रालस्या। साहि। पिबा सोममभिंद्र मंदतुत्वेति याज्या। सोमस्याग्ने अध्वर्युउपक्र
यस्वेसोजेस्त्वेति मलः। होतृचममसेवनयनां देवासी तिममारब्धा मलः। आप्यायनवर्जी। बृहत्पृष्ठं चेत्॥
अध्वर्यो शों० त्वामिद्धि हवामहे इति द्वितीयः। शों० त्वं ह्य्रे हि चेरवे इति तृतीयः। ओं० यद्द्याव इन्द्र ते शतं ओं०
उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः। ओं० तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति सूक्तं। उभयत्रापि पक्षः। ओं० इंद्रो देवः
सोमं पिबतु। वसागमी। उदावतात्वक्षसा। ओं० अनु द्यावापृथिवी नितरां परिदध्मात्। शेषं तुल्यं। उ
भयपक्षा अग्निरथंतरपृष्ठे। उभेत्र बृहद्रथंतरे सामनी यस्या उभयसाम। प्रसहानि विशेषेण रथंतरपृ राम
ष्ठावा बृहद्रथंतरपृष्ठे वाभिधीयते। रथंतरपृष्ठे यो विशेषः स उच्यते। पिबा सुतस्येति प्रगाथं उक्षितस्ता १३५

मिद्धीतियानिं शंसेत। बृहत् पृष्ठेतु उभयंपृष्टं एणवद्वने तिचौ ऋसरथंतरयो नी शंसेत्। यो निशंसनं
श्रईत्वेनि। अग्निष्टोमसंस्थे। अन्यत्रतुसामप्रगाथं शस्त्रापोन्यनु शंसनं। एतदुभयप्रकारीयोन्यनुशं
सनं। आचहोतेनियाज्ञिकाः। बृहद्रथंतरयोरेनत्स्वाति। नान्येषु पृष्ठे। यत्र बृहद्रथंत रञ्च योजनं। तत्रानु
ष्टानापेक्षं॥ वामदेव्यंस्तुते मैत्रावरुणस्य पृष्ठं॥ अध्वर्यो शों०। कयानश्चित्र३ त्रिः प्रथमां। शों०। कयात्वं
न्नऊत्याउ३ शों। कस्तमिंदेतिश्चसामप्रगाथः। सामप्रगाथाः सर्वत्रार्धर्चेन। शों०। सद्योहजातः पच्छः सूक्तं। ए
वात्वामिंद्रवज्रिन्निति निस्सूक्तं पच्छः। शों०। स्तुतः परिधानीया। अशंनुष्टुभ स्तुमनायज्या। सोमस्याग्ने। ऊ
र्जेसेवेति त्रिः। प्रथमं स्वसं। ततोहोतादीनां पथा न्यायं। स्तुते नौधसे रथंतर पृष्ठे। ब्राह्मणाच्छंसि
नः पृष्ठं। अध्वर्यो शों०। तंवोदस्मं त्रिः प्रथमां पादंनिस्तुः। शों०। तत्वायामि सुवीर्यं पदं निस्तुः। शों०। उदुत्ये मधु
मत्तमाश्च सामप्रगाथः। शों०। इन्द्रायाग्निदानिरत्सूक्तं पच्छः। शों०। एवेदिंद्रं पृष्ठण प रिधानीया। ऊर्जीव

स्तत्र० षीववज्रीं।। तिपाज्या। सोमस्याग्ने। उंजिसेत्वेति भक्षः। प्रथमं स्वं चमसं। ततो होत्रादीनां यथान्यायं। अपै
१३६ तं नु हतं पृष्ठे। अथ धाय्ये ऋचौ। अभिप्र वः सुराधसं दे तिस्त्रः। प्रथमा त्रिः। ओं० प्रसुश्रुतं सुराधसं दे तिस्त्रः। ओं०
उदुत्ये मधुमत्तमाः अर्धर्चित्रिः। ओं० अस्मा विसोमः पुरुहूत इति सूक्तं पच्छः। उदु ब्रह्माणी सूक्तं पच्छः।
ओं० एवेदिंद्रं परिधानीया। ऋजीषी वज्री याज्या। स्तुते काले अच्छावाकस्य पृष्ठं। अथ धाय्ये ऋचौ। ओं० तरोभिर्वो
136 विदद्वसु दे तिस्त्रः। प्रथमा त्रिः। ओं० तरणिरित्सिषासति दे तिस्त्रः। ओं० उदिन्न्वस्य रिच्यते अर्धर्चशः।
ओं० न्नयइद्वा दूधे सूक्तं पच्छः। इमाम्नु षु प्रभृतिं सूक्तं पच्छः। ओं० शुनं हुवेम परिधानीया। पिबा वर्द्धस्वेति
याज्या। सोमस्याग्ने। उंजिसेत्वेति भक्षः। स्वं चमसं प्रथमं। ततो होत्रादीनां च। ततः प्रशास्ता प्रसुहीत्सध्रुपुंसलो
के। उंसर्पतेति प्रशास्ता ब्रूयात्। ततः सर्वे हविर्धानपरया द्वारा निष्क्रम्य। अन्यया सगरा इत्यादिना प्रविश्य। राम
यथासनमुपविशंति। अत्र शान्ताणं प्रसंगे पथा छंदसां कर्मणस्संक्षेपेण होमसनलक्षणमाह। अग्ने १३६

शुश्रांस्त्रेषु। इत उत्तरं पञ्चस्यामः। तच्छन्दःसु भवती। निरुक्तत्वं। प्रायेण यथा समाम्नातं। प्रायेणाङ्कुल्ये
नत्र्य यथा समाम्नातं। ऋग्जातं भवति तदुच्यते। बृहती सर्वा ककुब्वा सतो बृहत्युत्तरां तं प्रगाथं इत्याच
क्षते इत्यादि पाङ्क्तिकाः। बृहती षट्त्रिंशदक्षरा सा सर्वा ककुब्वा सर्वा। मध्यमेन द्वादशाक्षरेणाष्टाविंश
सहाक्षरा सा ककुभः सर्वा वा सतो बृहत्युत्तरा सा चत्वारिंशदक्षरा। यस्याः प्रथमतृतीयौ द्वादशाक्षरौ द्वि
तीयचतुर्थौ चाष्टाक्षरौ एवं विधा सोत्तरा। सतोबृहती नाम। तमेव रूपं हृचं प्रगाथ इत्याचक्षते याज्ञिकाः।
बार्हतो बार्हतं सा सर्वस्यां बृहत्यां सुवस्यां तृतीयो द्वादशाक्षरः पादः। त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः। सा एवं
विधा बृहती। पुरस्ताद्बृहत्या हि विका सतो पावा। सतोबृहत्या उत्तरस्या मिति स्थितं। स बार्हतः प्रगाथो
नाम। काकुभः ककुभि सर्वस्यां सतोबृहत्या उत्तरां विपरीतं हि विहृतानामपि। स काकुभः प्रगाथो भ ता२
वति। तयोर्द्वयोः प्रगाथयोः पादा त्रीमन माह। [illegible] बृहतीं सकलां शास्त्रात् तस्या एवोत्तमं पादं प्रत्यादाय पञ्चत्

स्तु॰
१३७ 137

रस्याः प्रथमेन पादेन सह संधानं कृत्वा वसाय द्वितीयेन प्रणुमतं प्रस्याहाया तृतीयेन आवसाय उत्तमे
न प्रणौति। नाः स्तिस्रो भवंति बृहतीस्त्वैराजे ककुभौ द्वेति स्वः करोति। याः स्तिस्र उक्ताः ता एवं
भवंति। एवं ककुप्प्रकारः प्रगाथो भवति। तस्योदाहरणं। अभित्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिंद्र तस्थुषः उ ईशानमिंद्र तस्थुषो न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थि
वः। न जातो न जनिष्यते उ न जातो न जनिष्यते अश्वायंतो मघवन्निंद्र वाजिनो गव्यंतस्त्वा हवामहे। उ इत्यु
दाहरणं। बृहद्रथंतरयोः न कः एष धर्मः बृहद्रथंतरयोः प्रगाथ स्तुवयोः रनुशंसने भवति। होत्रकाणां
वा यत्रैते पृष्ठे प्रगाथरूढे भवतः। यत्रैषु नरः प्रगाथारूढे बृहद्रथंतरे तत्र नायं होतृधर्मो नि होत्रका
णां न तु धर्मो मैत्रावरुणस्य प्रगाथो यत्रो स्तोत्रियानुरूपो भवतः। तत्र प्रगाथाभावाद्धोत्रकाणामिति राम
बहुवचनं न युज्यते उच्यते। सर्वकारिसह्यात्। कविस्प्रगाथः क्रियापात्रापि भवत्येवत रत्थं बहुवचनं १३७

नेहोत्रकाण्णमिति। होतुर्हइस्यांतरप्रोक्तप्रगाथ्यस्येव। होत्रकाण्णमपि प्रगाथन करणे भवतः। वचनात्।
सर्वत्रैयपलीपस्यसर्वत्रदृष्ट निरपेक्षो पक्षियस्यायं ककुब्कारधर्मः। इंद्र निहवं ब्राह्मस्पत्यानां च। सर्वत्री
यं ककुब्कारधर्मः। अतोस्यत्र बार्हतानां। आतद्रकेभ्यः। अन्यत्र। बार्हस्पत्यानां प्रगाथस्य धर्मोच्यते॥
बृहतीशास्त्रा। उत्तमं पादं द्विः प्रसारयावसाय। बृहतीसकलांशास्त्रा। उत्तमं पादं। तस्या एव द्विः प्रस्ता
रायां नेवसायचार्द्धर्चेनोत्तरस्याः प्रणुत्य। उत्तरस्याः कचोर्द्धर्चेति प्रणवं कृत्वा उत्तरस्याद्वितीयं पादं
द्विः प्रसार्यांदस्यावसाय। उत्तमेनार्द्धर्चेन प्रणौति। यस्मिन् प्रणवः कृतः। तमेव द्वितीयं पादं द्विः प्रस्ता
रायावसाय। उत्तमेनार्द्धर्चेन प्रणौति। यस्मिन्प्रणवः कृतः। तमेव द्वितीयं पादं द्विः प्रस्तारस्तिस्रो बृह
त्यः। एवं ककुप्प्रमाणं भवतीत्यर्थः। तस्योदाहरणं। तरोभिर्वो विदद्वसुमिंद्रं सबाध ऊतये। बृहद्गायं
तः सुतसोमे अध्वरे ३ हुवे भरं न कारिणे ३ हुवे भरं न कारिणं न यं दुध्रा वरंते न स्थिरा मु

स्तृ० मदे सुशिप्रमंधसो ३ मदे सुशिप्रमंधसो मदे० सः पञ्चा द्वसा ३।३। मानायसुन्वते दाता जूरिव उक्थ्यो ३
१३८ ऋयस्त्व इतीकारः प्रगाथः। उत्तमं ककुभः सत्याद्रिने। ककुभं सकलां शस्त्वा। तस्या एवोत्तमपाद
प्रसाहत्ने। स नो बृहत्याद्वितीयं प्रसाहत्नेतं प्रसाहायतत् नीयेनावसाय। उत्तमेन प्रणौति तास्तिस्रः
138 ककुभः। तस्योदाहरणं। वृषमुत्वामहस्त्व सिद्धरं न स्विस्तरंतो वस्यवः। वाजे चित्रं हवामहे ३ वाजे चित्रं ह
वामहं स उपत्वा कर्मन्नूतये स नो युवा उग्रश्चकाम यो धृषा। ३। उग्रश्चकाम यो धृषत्वामिध्यसा विना
४३ वृत्रं णीमहे। सखाय इंद्र सानसीं। एवं काकुभः प्रगाथो भवति। स्तोत्रियत्वादनुरूपत्वाद्वा। एवं धर्मं
प्रगाथालभंते। स्तोत्रियत्वात् कारणात्। अनुरूपत्वाद्वा। एतदुक्तं प्रगाथनधर्मं प्रगाथालभंते। न
तु पुनः प्रगाथत्वेनैव कारणेन। ततः सामांत रूक्थ्ये यो नु शंसनाहीन प्रगाथनं। इंद्रनिहवो स्तो राम
त्रियः। इंद्रनेदीय एदिहीत्यस्य मिंद्रनिहवः प्रगाथः स्तोत्रियानुरूपत्वविनापि प्रगाथनधर्मं लभंते। १३८

ब्राह्मणस्पत्यसाध्वमन्नूनं ब्रह्मणस्पतिं। उत्तिष्ठब्रह्मणस्पते। प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येते ब्राह्मणस्पत्यास्ता
त्रिपत्वानुरूपत्वरहितात्वपिङ्क्तेः ककुप्कारधर्मा भवंति। तस्यामवसायतस्यामवसायैकेनप्रणेति
पंक्तीनां। नामासमुदाहरणं। इमंसोमहायवा हर्यश्वावसेहन्त्रहान्नृभिः। नमिन्महस्वाजिष्वतेमभेहिवामहे।
प्रवाजेष्वमनोविषो। भ्रातरनुवाक्या हम्भत्रपङ्क्तीनामपंक्तांसन्नधर्मः। पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगती नामक्षरपंक्ती
नां द्विपदानां वा एतासां पश्चाद्दृष्टानां वैकृतानां पञ्छःत्रासनंत्व तिजगसोपिजगस एतासमप्रण
वाद्वितीयश्चतुर्थश्च। शर्वस्यत्रोक्तानां द्वितीयपादश्चतुर्थश्चसप्रणवो भवति। चतुर्थवचनं पं
चपदानां त्रिष्टुब्जगतीनां द्वितीयचतुर्थ्यन्तेष्वप्रणवः। तत्रायमर्थः। पंक्तिषुपंचपदानां द्वास्यविधि
र्लिखिते। सत्रेष्टुप्प्रायेजागतेवेति। विशिष्टत्रेष्टुभजागतप्रायपादन्यत्रयाः स्ताठव्यंतोसत्रानतं
वरुणमप्रत्राावहस्व। एवेंद्राग्निभ्यामहाविहव्यं। त्वामयःप्रमोभानुनारोदसीउभे। विश्वासांगृहपति विशा

मसि। त्रिषंशश्चैनिमारुतं तु विद्यणि। समिंद्रेरयगामनड्वाहं। युवं ह्यनराजावसीदतं॥ अथ पंक्तौ। द्व
ह्निरियेअर्चिर्भिः। सद्यः श्विद्यस्पचर्द्रीनिः। नमो वाके प्रस्थिते अध्वरे नरा। षष्टिं सहस्राश्व्यस्यायुता
सनमिति। ननु त्रैष्टुभ एताः पंक्तयः। उच्यते। चत्वारोष्टाक्षराः पादाः एकश्च द्वादशाक्षर इति। त्रिष्टुब्धि
कारे विधानात्। उच्यते। सत्यं। किं तु छंदोनुक्रमण्यां षष्टिं सहस्राश्व्यस्यायुतासनमित्येतस्याः पंक्ति
वचनात्। द्वात्रिंशिकैकद्वात्रिंशी चतुर्विंशी च पंक्तयः। इति तस्मात् पंक्तित्वं। एतासां त्वास्पां तत्संनयं
ऐनोप इंद्रे सति छंदः। अन्ये तु मध्ये सेनानिश्च तस्याः पद पंक्तयः। षष्टीचाक्षरपंक्तिः। अच्छा नो मित्र इति
शाक्वरी। तामेवास्त्रिनास्तनो नामिति बृहती। एताः अशीतिः पंचपदाः। यास्तु पंच पदाः स्त्रैष्टुभे प्राये
जागते वा यत्र पुनः पदं सात्ता तत्र समस्येन पदेन पुनः पदस्य विनियोगोऽस्ति। पच्छत्रिष्टुब्जगती नामि राम
ति वर्तते। मम्नणवो दृविनी यश्चतुर्थश्चेति च विषमश्रूयते। याः पंच पदाः स्त्रैष्टुभे प्राये जागते वा त्रैष्टुभे जा १३९

गतेष्ववास्क्लेक्षेविसर्गः। तासामुक्तनष्टपदानांपंचपदानांउत्तमोयोन्त्योसमस्यप्रउच्यात्। ततपुनःपदा
नांतुयत्रपुनःपदमभ्यासरूपंपदच्छेपस्यशीलंस्यात्। मध्येवाअन्तेवातोपादेतत्रसदृशेनसमस्येत्।
यतोनपदेनपुनःपदस्यविप्रयोगोस्तिलोकेप्यदोदर्शनीयाद्दोदर्शनीयेति। अभ्यासस्यविप्रयोगा
दर्शनात्। ननत्रपुनजागनस्यक्तप्रायेगताःपंचपदाच्यते। उत्तरोजातेवदाशकेनसामगायसि। अयंत
कमिषणस्वर्पस्य। अश्वपृथ्वतंकलशांगोभिरक्तं। कथाहाशोनैमनसासुदानुर्नु। इतिविनुभजायेपश्चिम
स्या। अग्निनइलायपुत्रस्यमाता। प्रेषस्तोमःपृथिवीमंतरिक्षं। वृहदुक्थोहिहनेतुस्वमभे। सत्वंदहत्सस्याहके
हृध्मेसुभगा। अग्निमग्निंवःसमिधादुवस्यत। आनिभयांमिथुषितानिहित्वः। त्वंशातास्ववशंवरस्य। हनो
रयिरप्यचर्षणिप्रांसंवाशातानासद्गौन्यासहस्वा। यानःप्रवतोनिवतउद्वतः। इतिलाअप्रेहृष्ठिह्यस्यपुत्राः।
इसासांत्रास्य। उज्ञातेवदाशकेनसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसवनेषुशांससि। उहषेववाजी। शिशुमतीरपीसा

स्व॰ सर्वतो नः शक्र नेमहमावह। विश्वतो नः शक्र नेपुर एमावह। एवमाद्युदाहरणं। कथा दाशेम नमसा
१४० सुदानून्। इति विन्दु प्रजायै पन्थ मैसै। संवादात्तानामसमासमहस्वा। एतासां। द्वितीयतृतीयपादौ समस्य
प्रणुपात्। तत्र पुनः पदत्वात्। पासांत्वमपुनः तासांतु अपुनः पदं। त्र योत्वमावपुनः पदइसनेनतुलं
140 व्यस्तं। उन्नमावपुनः पदे। अपुनः पदेमतिपंचपदा शाम्पउन्नमोत्नमो समभस्पदं। अत्रोदाहरणं अभि
नइलाप्तृथस्पेति द्वाभ्यामवसायाद्वाभ्यामवसायद्वाभ्यांप्रणौति षट्पदानां पुनःपदानां। पाः षट्प
दाः पुनः पदाः तासां अयं शस्य धर्मः। सर्वप्रकाराणां षट्पदानां तासामुदाहरणं। उन्नेषु द्विः शोद
सी द्वाभ्यामवसाय पुनः पदानामेकेन प्रणौति। द्वाभ्यामवसायैकेन। अपुनः पदानां षट्पदानां त्र
यं शस्य धर्मः। अत्रोदाहरणं। त्र वितासिसुवतो हक बर्हिष्पः पिबासोमं मदायकं तक्रतो। यंते भाग राम
मधारयो उ विश्वाः सेहानः पृतना उरुज्रयः सम सुजित। मरुत्वां इंद्र सत्पते। एवं गायत्रीत्रासां। त्र १४०

षाह्वरस्तुमूल एवनीयः। यास्तु षट्पदासु त्र्यष्टाक्षरे तृतीयषष्ठौ भवतः। तत्रायं शास्त्रधर्मः। ततः तवस्मा
द्दिष्ठा। तच्छंयोरावृणीमहे इत्यत्रैर्द्विर्विः। एकेनावसाय सप्तपदान्यक्षाभ्यां प्रणौति। द्वाभ्यामवसाय पद्धाभ्यां।
सप्तपदानामयं शास्त्रधर्मः। अत्रोदाहरणं। अयं जायत मनुषो धरीमणि। होता यजिष्ठ उशिजामनुव्रतम
ग्निः स्वमनुव्रतो। विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते। अदब्धो होता नि षददिलस्पदे परिवीत इ
लस्पदे। अष्टपदानामर्द्धर्चशः शास्त्रविशेषानुपदेशात्। प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रिया
नुरूपाणां प्रथमान्पादानभ्यस्यन्ति। रात्रिपर्यायाणां शस्त्राणां स्तोत्रियानुरूपाणामयं शंसनधर्मः। अ
नुष्टुभमभिसंपादयन्ति। अत्रोदाहरणं। उरुक्तं पुरुष्टुतं पुरुहूतं पुरुष्टुतं। गायान्संसनश्रुत इन्द्र इति
ब्रवीतनो। मध्यमान्मध्यमेषु। मध्यमेषु रात्रेपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां मध्यमान्पादान
भ्यस्यसुः। अनुष्टुभमभिसंपादयन्ति। अत्रोदाहरणं। अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि। निपूतो अधि

स्त्र०

१४१ अभिबर्हिष्प्रिये हीमस्य द्रुग्धा पिबो। उत्तमानुत्तमे स्तुरात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणामु

त्तमानु पादानभ्यस्येयुः। अनुष्टुभमिमं पादयंति। अत्रोदाहरणं। इंद्रेह्यत्वोजसा सुतं रक्षसानां पते।

पिबा त्वस्य गिर्वणः। पिबा त्वस्य गिर्वणो। अर्द्धर्चशो वा प्रातःसवनं। बाह्याद्युक्तेन प्रकारेण सह विकल्प्या

र्थः। अर्द्धर्चशो वा प्रातःसवनं संशेत्। विकृतछंदस्कमपि स्तोत्रियानुरूपं च प्रगाथ्यान्परिहाप्य। इत

रयोरपि सवनयोः प्रगाथवर्जितानुक्तो स्तोत्रियानुरूपानर्द्धर्चशः शंसेत्। त्रिपदा गायत्री। आस्वेकस्तु त्रिप

देव गायत्री द्रष्टव्या। न छंदो विधियुक्ता विशेषाया ह्याः उष्णिक् पुर उष्णिक्। उष्णिगपि त्रिपदा शस्वेषु

पुर उष्णिगपि। ककुप्। प्रकारत्रयस्यापि नुलना प्रतिपादनार्थमेकं विराट् च सर्वा। त्रिपदैव। एकाद

शाक्षरैः पादैरिह लक्षणे पदेशात्। ततो यद्यपि द्वाक्षरा त्रयः पादा छंदो भवति विविसा। श्रुधी हवं राम

पिपानस्याद्रिरितिउपदेशोपलक्षणार्थम्। अक्षरपंक्तिमुपदेशोपलक्षणार्थम्। अक्षरैर्वैराजो पदेशो। अर्द्धर्चशो १४१

141

अन्यत्र विकल्पः । चतुष्पदोत्तरा विराट् । उत्तरा या विराट् सा चतुष्पदा भवति । बृहती चतुष्पदेति वर्त्त
ते । सतो बृहती । चतुष्पदैव । जगती । चतुष्पदा अनुष्टुप् । चतुष्पदा । एतेन हंसो मेक्षिन वस्वादिष्टेति शास्त्र
ते । चतुष्पदैवानुष्टुप् न षट्पदेति कृता । समपिंडो विविसामुदाहरणपदेशो । त्रिष्टुप् च चतुष्पदैव प
च पंक्तेः । पंक्तेः पंच पदा भवंति । षट्सप्तसमतिच्छंदसां । षड्वा सप्त वा अतिच्छंदसां पादा भवंति । एवंरूपा ष
छुह नियाङ्गा प्रतिषेधो लक्षणे विधानात् । प्रापकं च लक्षणमन्यत्रेत्युक्ति वचनात् । सा हि रार्केनिमाऽरुन
मिस्ये । आम्नायसिद्धत्वात् । अस्याः अष्टपदा वचनं अन्यासामष्टपदानां संभवे सति सप्तपदा वछ
सां अंसे स्थिनिः प्रणवः । दो द्विपदायाः त्रियानुरूपत्वेपि पच्छंदः शर्मस्यार्थवचनं । तेन अष्टाक्षराः प्रा
येण । त्रिपदा गायत्री सेवमादिषु । दो द्विपदायाश्च सर्वमंत्रेषु छंदःसु पे पादाः ते अष्टाक्षराः प्रायेण
भवंति प्रायेणेति वचनात् । छंदस्या बहवो भवंति । तदियमेव शास्त्रप्रवर्त्तित इति । द्वादशाक्षरा ज

स्व०
१४२
142

गत्याः प्राये ण्द्वादशाक्षरा भवंति । द्वादशाक्षरापादा बाहुल्येजगतीवत्पश्चः ध्वांस्पंयथास्यादि
तिस्त्वारंभः । तृतीयोचोष्णिकुब्हसोः । उष्णिकुब्हसोः तृतीयोपादोद्वादशाक्षरोभवतः । शेषाश्च
ष्टाक्षराः उष्णगात् । अतोबृहस्पमाश्च प्रथमतृतीयोचतुष्पदासतोबृहनीसुक्तं । तस्याः प्रथमतृ
तीयौद्वादशाक्षरौभवतः । शेषावष्टाक्षरावनुसर्गात् । मध्यमः ककुभः । ककुप्त्रिपदोक्ता । तस्याम
ध्यपादोद्वादशाक्षरः । इतरावष्टाक्षरावनुसर्गात् । प्रथमः पुरउष्णिकुहः । पुरउष्णिगपित्रिपदोक्ता । तस्याः
प्रथमपादोद्वादशाक्षरः । इतरावष्टाक्षरावनुसर्गात् । एकादशाक्षरास्त्रिष्टुप्विराजोः । त्रिष्टुप्विराजोरे
कादशाक्षराः प्रायेणपादाभवंति । सर्वाविराडेवोपदिश्यते । उत्तरस्याद्दशाक्षराः । चतुष्पदोत्तराविरा
डितिसुक्तं । तस्याः दशाक्षराः पादाभवंति । नामक्षरपंक्तिरित्यप्यावक्ष्यति । तामुत्तरांविराजंता । अक्षरपं राम
क्तिरित्याचक्षतेयाज्ञिकाः । अक्षरविराजं पंचभिः पंचाक्षरैः पदपंक्तिः । पदपंक्तीर्नामगायत्रीविका १४२

रः । सा पंचभिः पादैः पंचाक्षरैर्भवंति । सा पदपंक्तिः । इंद्र जुषस्व प्र वहेत्यस्य प्रत्येकं नव नवाक्षराणि
वाक्यानीमे परिहार्यणीत्येवमर्थः । किलस्त्वारंभः । षलप्यष्टाक्षरा जगती । न केवलं द्वादशाक्षरा जग-
त्याः पादाः क्वचित् षलप्यष्टाक्षरा भवंति । सर्वस्यास्य छंदसो विविसामुपदिश्यस्योपदेशाः सोमस्तु सं-
मोहार्थः संक्षेपेणोपदिष्टः । एकेन द्वाभ्यामिति नके निवृत् । गायत्र्यादीनां छंदसां एकेनाक्षरेण द्वा-
भ्यामक्षराभ्यां वा ऊनके न छंदस्के निवृत् इत्याख्या भवंति । अतिरिक्ते भुरिक् । एकेनाक्षरेण द्वाभ्या-
मक्षराभ्यां वा अतिरिक्ते सति तच्छंदस्के भुरिक्संज्ञा भवति । शास्याधिकारार्थं वचनात् संपाद्यपाद-
भागेनाहार्यस्पर्द्धे संमितास्तस्य पादभागेन संपन्नाः । संपाद्यं पच्छंदः श्रुतिवचनात्तत्तथा । तेतानां छं-
दस्यानां सहस्रं ज्ञात सहस्रं त्रि हस्तः संपद्यंत इति । यथा सूक्तस्य पञ्चदशानुष्टुभः सुः तथैतदहः संपा-
द्येत्येवमाहो । संपाद्यस्य छंदसः । चतुर्थभागेनाहार्यः स्पर्शसंपाद्या इतरस्य कश्चः । संमिताः समान

स्त्रु० १५३ संक्लिप्ता मिताः तस्मादार्षस्य चतुर्थभागेन संपन्ना नाम भवंति। तथा नवभिरुष्णिग्भिः सप्तबृहत्य इत्ये
वमादिर्योज्यं। गायत्र्युष्णिहावनुष्टुब्बृहती पंक्तिस्त्रिष्टुब्जगत्या इत्यानुसर्व्वछंदसां चतुर्विंशत्यक्षरा
दीनां चतुरुत्तराणां चतुरुत्तराणां चतुरुत्तराणां। गायत्र्युष्णिहा इति त्रिपाद्रूपा समासः। अनु
ष्टुब्बृहत्या इति चतुष्पात्सामान्येन त्रिष्टुब्जगत्या इति च। अनुसर्व्वछंदसामिति छंदसं छंदसश्चत्वा
रिंशतं चत्वारिंशानमरुत्वती पद्दत्यत्रोपयोगः। चतुर्विंशत्यक्षरादीनां चतुरुत्तराणामिति निर्वचनात्॥
माप्रगामेत्येवमादीनामंत्राना दैरनुपयोगात्॥ ॥इति परिभाषा मया स्वबुध्यनुसारेणाशासितुरस
मोहार्थं संक्षेपेणपादिष्टा किमप्यसंगतं चेत् विद्वद्भिः शोधनीयं॥ ॥नारायणपतिशर्मणः सोमया
जिनः पुत्रेण संप्रदायस्थापनेच्छया विरचितायां शांखायनसूत्रपद्धतौ सप्तमोध्यायः॥ ॥छ॥ ॥ राम
नारायणनामवता शिवः पुरं ग्रामजन्मना त्वेतत् ।त्राक्षितिम्न ज्झितगंगांभः पिबतोत्तविमुक्तभक्ति १५३

153

युक्तेन। अथ पत्न्याद्यैस्तृतीयसवनस्य आदित्यग्रहेण चरंति। कात्यायनाः। सर्पणमकृत्वा दित्यग्रहेण च
रंति। तत्र विप्रपत्निभिर्महत्यस्माकं नेत्ररीयाः सहस्रं वादो भवति। आदित्येभ्य इत्युक्तः। आदित्यानामव समा
न्तेनेन पुरोनुवाक्या। होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधाम्न इति प्रैषः। आदित्यासो अदितिरिति
याज्या। नाहुति मध्ये होतेन प्रजहुयात्। पावकवत्यो वाक्यं तावत् प्रैषादिकमाह। प्रशास्तः प्रसुहा। नताव
त्सर्पणं। एवं च अध्वर्युणोक्ते सति। आदित्यग्रहेण चरिला अथ नसर्पनेति अध्वर्युर्ब्रूयात्। उं प्रसर्पतेति प्रशा
स्तआह। सर्पणं कृत्वेसादि। ततः पशुयागः। मनोताद्यि। अभ्येतमस्मत् पुरोनुवाक्या। होता यक्षदग्नि
म्छागस्येति प्रैषः। घस्नूनमित्यह। प्रकारवो मननाइति याज्या। अर्द्धचे विरामः। ततो वनस्पतिमभृ
ति। इडामाजनितं। ततः पुरोळाशोसवनीयैश्चरंति। वाश्चिभावाजभागौ। तृतीये धनास्सवनेति पुरो
नुवाक्या। होता यक्षदिंद्रं हरिवानिति प्रैषः। तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशानेति विशेषः। एषैव हरिवा

स्तुत्र० न्निति याज्या। अग्ने तृतीये सवन इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। होता यक्षदग्निं पुरोलाशानामिति प्रैषः
१४४ हविरग्ने वि हीति याज्या। उन्नीयमानेभ्य इत्युक्तः इह प्रयात शवस इति सूक्तं। होता यक्षदिन्द्रं तृतीय
स्य सवनस्येति प्रैषः। इन्द्र ऋभुभिः वाजवद्भिरिति होता यजति। सोमस्याग्नेः चत्वसं तेत्यादि सर्वं वत
155 इन्द्रावरुणा सुतपाविति मैत्रावरुणो यजति। इन्द्रश्च सोमं पिबतमिति ब्राह्मणाच्छंसी। आ वो वहन्तु सप्तय इ
ति पोता। अमेव नः सुहवा इति नेष्टा। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्व इत्यच्छावाकः। इमं स्तोममर्हत इत्याग्नीध्रो य
जति। अपातग्नी हिसादि इतोपक्रान्तं भक्षति वत्॥ उपहूतो यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामिति। अ
वान्तरेडाप्राशनं। ततः सोमभक्षः। अध्वर्युर्दक्षस्व चमसं प्रजायै त्वेति भक्षः। ततो ब्रह्मादीनां। ततो मै
त्रावरुणादीनां सर्ववत् भक्षितभक्षः। प्रजायै त्वेति विशेषः। संततेषां पांसताप्यायनं। ततः पुरोडा सम
सपरिवापमिश्रस्य नाराशंसानां स्वंस्वं चमसं दक्षिणतस्त्रीन्स्त्रीन् पिण्डान् यजमानपितृभ्यो ददाति॥ १४४

जीवपितृका अपिकर्तव्यत्वात् ॥ अत्र पितरो मादयध्वमित्यादिना मंत्रेण मंत्रस्नाइत्तिश्च भवति ॥ अ
चमसिनो होतुश्चमसमेव । ततः स्वस्थानमुपविश्य । देवाय सवित्र इत्युक्तः । अभूद्देवः सविता वंद्य इति
पुरोनुवाक्या । होता यक्षद्देवं सवितारमिति प्रैषः । दमूना देवः सवितेति कल्पजा याज्या । नाड्निम
ऋग०४ वीळ्हतनमः फपति । अधयो शोंसावोतः सवितुर्वृणीमहे ३ अथ मात्रिः । प्रथमं मर्द्धर्चे पच्छो नवानं । शों०
अद्या नो देव सवितः ३ इति प्रतिपदनुचरो । शों० अभूद्देवः ५ पच्छः सूक्तं । शों० सविता देव इत्यादि ॥
निविन्द् १० वमागमोयपतेत्रिरहन् । शों० कयाच इत्यादिभिः १ पच्छः । शों० प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नाइध
पच्छः सूक्तं । मदामो दैव्यमिप्रतिगरः । सूक्ते निविद्धः । सर्व एवाहावः । शों० द्यावा पृथिवी सोमस मरु
तां १३ वसागमो तन्याधेत्र अद्य । शों० मुरूपकृत्नु १ शों० तत्तन्त्र यं सूक्तं पच्छः । शों० कृ मध्यो देवाः सोम
स्य मन्दे । वसागमो अस्मभुर्भरा यम । शों० अयं वेनः १ पच्छः । शों० ध्येम्यो माता १ पच्छः । शों० १ वाणिते १ पच्छः ।

स्त्र० ओं० आनोभूयःस्मस्त्रक्षे पंक्तिः। ओं० विश्वेदेवाः सोमस्य मत्स्यन्न् २९ विसागमोद्वान मितुशरः। ओं०
१४५ त्रादितिर्द्यौरिति परिधनीया। पंक्तौदिर्द्ध ईरिर्च्चेत्तु ह्वन्नीयं। उक्थवीर्यं। भूतमसौ मादि। विश्वे
देवाः शृणुतेम मितिपाज्या। सोमस्याग्ने। आयधर्मुप्रजायै त्वेति मन्त्राः। उक्तेनेतिव्रोषावुनयनं॥
155 इन्द्रचमसे। ततोनाराशंसस्य समाख्या मन्त्राः। देवोसौ सादिना। ऊर्वैरिस स्यस्थाने काव्यैरिति
विशेषः। ह्युतस्य जैजेसुक्तः। ह्युतं मिमिन्द्रे ह्युत मितु पांशु यजति। देवता देशावज्जं पुरोनुवाक्या
भावात्। परिपूहसिसौम्यानपरिद्यसीति मितु पांश्च यजति। देवता द्यावा रिति नै त्रिरीयाणं
दृश्नः। तत्र पर्यद्वाग्नीसी अयाइ होता। केषांचिद्वृहन्ना विश्वेदेवता। तत्र त्रयं या विश्वे महीति पाज्या।
मतः सौम्यस्य यजेत्सुक्तः। त्वं सोमपितृभिरितु स्वयं यजति। पुनर्ह्युतस्य यजेत्सुक्तः। उरु विष्णो वि राम
क्रमस्वेतु पांशु यजति। आनीतं चरुं होता वेदस्य चंपुरितियां मर्व्यैरूपस्य इप। वन्हुष्पात्र्वसीति १४५

नहुषी अनक्ति । ततस्तं चरुं उद्धारस्थः समपछेत् । उद्धरन्त्वस्य इति वज वचनात् । अपाणं हस्तेषु
गवत्यमदातव्यः । अग्नी मात्नीव तस्य पजेत्स्रुक् । आग्नीध्रः स्वचिस्यस्य पश्चात् उपविश्य ऐभिरेम
सरथामितुपांशु यजति । सोमस्यान्येन भवति । उपांशु वा । ततोऽग्रहमादाय सर्वधा द्वारा सदः प्र
विश्य । उत्तरतो नेष्टारमुपोपविश्य । उपस्थे वा । उत्संगे वा पवत्रो हि सम्पूः । नेष्टरुपह्वयस्वेति अध्व
र्यु उपह्वयस्वेति च एह्यग्नाप्रजायैत्वेति भक्षः । उरोर्भिमर्शनं । उपस्पर्शनं च । अग्नीन्नेष्टरुपस्थमा
सीद नीति तेनेत्रीपाणं प्रेषः । तत्रोपस्थ एवोपवेशनं । येन संचरेणागतः । तेनैव निर्गमिस्वस्था
नमुपविशेत् । अथाग्निमारुतं । प्रजापतिप्रस्तुते । अध्वर्यो शोंसावों ० वैश्वानराय पृथुपाजसे
सूक्तं पठेत् । पुनं शंसे स्तवे शोंसु ० अग्निवैश्वानरः सोमस्य मस्तत् । सभागमो वैश्वानरस्य हंसना
म्यो हृहत् । शों ० आ ते पितर्मरुतां पठेत् । शों ० प्रत्वक्षसइति सूक्तं पठेत् । शों ० मरुतो देवाः सोम

स्त० १५६

156

स्पमश्नर् । वसागमो । श्रियमेकं । ओं० पत्नायत्नो वो श्रमपेवेति स्वः । ओं० देवो वो द्रविणोदा
तिद्वेतिस्त्रः । स्तोत्रिया नुरूपौ । ओं० प्रतव्यसीं नव्यसीं सूक्तं पञ्चः । ओं० आग्ने जातिवेदाः सोम
स्पमश्नत् । वसागमो । आप्रयुञ्जनमयुञ्ज्ञिः । ओं० आपो हि ष्ठा उ विलंबितमर्चर्वर्डाः । ओं० उत
नो हि अभ्रुः सृणेन्वुकुतं पञ्चः । ओं० देवानां पत्नीः २ ओं० राकामहं सुहवां २ ओं० अविदद्दं उ
अव्हूरपंक्तयः । ओं० उदीरतामवर उपेत्पञ्चः । ओं० इमं यम प्रस्तरमा तल्कि अर्पियमस्त्वं गि
रो मिरागहि १ याम्यः । ओं० स्वादुष्किलायं मधुमानुं एतामु मकान्त्रतिगरः । ओं० ययोरो
जसा स्कभिता रजांसि २ ओं० विष्णोर्नुकं वीर्याणि २ ओं० नन्तुंतवं त्रजस्वाः २ ओं० एवा न इं
द्रो मघवेति परिधानीया । उक्थवीर्यं तेजोसीत्यादि । अग्नेमरुद्भिः शुभयद्भिरिति याज्या ।
सोमस्याग्ने प्रजापतेवेति भक्षः । उरो न्निमवनीं । आश्वस्तुं हक्षास्वं वमसां । ततो ब्रह्मादीनां । त

राम
१५६

मैत्रावरुणाहीनांतेपिसमाख्याभक्तंमजायेतेति। अथानुयाजेष्वरंति। अत्र स्रुग्व्यूहनं। अग्नेर्व
नस्पतेरिंद्रस्य वसुमतो रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्या
वतऊर्जिति। अग्निर्वनस्पतिरिंद्रो वसुमान् रुद्रवानादित्यवानृभुवान् विभुमान्वाजवान्बृहस्पति
मान्विश्वदेव्यावानाज्यमपदंनुदंतु। अग्निमद्येतिसवनीयस्यैकवाक्यैषः। अवीवृधेतां पुरोलाशे
रिति। द्विवचनेनब्रूयात्। तथाचैतरेयकब्राह्मणं। सवनीयस्यचेत् पशुपुरोडाशंकुर्युः। अवीवृ
धतपुरोलाशैरितिसैवब्रूयात्। सवनीयैश्चैश्चेद्वर्तितो पशुपुरोडाशंकुर्युः। अवीवृधत पुरोलाशे
रितिएवब्रूयात्। सवनीयैश्चैश्चेद्वर्तितो पशुपुरोलाशान पशुदेवतेति। इंद्राग्नीत्सभिप्रापः। आम्नाय
पाठस्तथैवच। सवनीयास्तत्र एकदेवत्य पशौ एकवचनंभवति। अत्रापिनैके पशुपुरोडाशंसव
नीयस्य। कर्मतुंत्रापद्यत्वस्मिन् पक्षे एकवचनंभवति। प्रैषोपि सहो भवतीति। एतस्मादाम्नायपा

स्तृ०
१४७

वस्य लाघवं। तपोत्तविद्दीत्यवसाय। अग्निमग्निर्हविरक्षत० वनस्पतिर्हविर०कृत। इन्द्रो वसुमा
न्रुद्रविरकृत। इन्द्रो रुद्रवान्हविर०कृत। इन्द्र आदित्यवानृभुमान्विभुवान्वाजवान्बृहस्पति
मान्विश्वेदेव्यावान्हविर०कृत। देवा आज्यपा०कृत। अग्निर्होत्रेण०कृत। वाजिनो देवता हविर्जु
षन्तां वृधं तं०कृत। अस्यामृध्या इयजमानेनायुह्रणं प्रकृतिवत्। आशिषश्च। शंयोर्वाकः॥
वाजिमंत्रनिगमत्र नकर्तव्यमिति न्यायविदः। तथैव संप्रदायः। हारियोजनेन चरंति। तिष्ठा
सुकमिति पुरोनुवाक्या। धानासोमानामिन्द्राग्नि वेति प्रैषः। होतापलदत्तनास्ति। पुनाज्मिते
ब्रह्मण इति याज्या। धानासोमानामग्ने वीहि। सनु वषट्कारः॥ सोमस्याग्ने इतिवा। होतृक
लचमाहृतं। प्रतिगृह्य। उन्नेतिरुपहूयस्वेति। इष्ट्वा। अथ चुत्तस्य देवसोमेत्यादिना प्राणभक्षः। राम
सर्वेषां भक्षणं भवतीति भाष्यकारः। तथापि नेच्छंति केचित्। ततो धानाभ्यादधते सर्वे क्लिजः। भू १४७

147

यिष्ठावृक्षी होतादधीति। येनद्वारेण प्रातःसवने प्रसर्पन्ति तेनैव निःसर्पन्ति। ब्रह्मा पश्चिमेन द्वारेण
निःसर्पन्ति। अच्छावाकस्मा श्च तथैव। यथा ह स द्वम वद्ध इति धिष्ण्यान्कामी ह्येषु। पूर्वद्वारे स्थिताः। न
तः अग्नीध्रीये सर्वे प्रायश्चित्ताज्जतीर्जुहोति। भूर्भुवः स्वाहा। सत्वं नो अग्ने अवमः। त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वान्। तस्तु मित्रावरुणाद्धू सेनाः श्च तस्मः ओङ्क तपः श्चतुर्गृहीतेन। ततस्तमभिमुखेरेण हव
नीयगच्छंति। प्रसंव दक्षिणेन इतरे स्ववापोऽत्रकारणं। आपुरस्तामाप्रजपेत। आहवनीयस्य भस्मां
ते खनात्। अग्नावेव। आत्मकृतस्येनसोवयजनमसीति प्रथमं। मनुष्यकृतस्येति द्वितीयं। पितृकृ
तस्येति तृतीयं। देवकृतस्येति चतुर्थं। पञ्चाहमेन इत्यादि पंचमं। नात्र स्वाहाकारः। तिष्ठंतः सकृ
लान्जुहोति। ततः सव्यावृत्तो भूत्वा। उत्तरेण हवनीयमस्तु सोमान्प्रथाचमसं। पश्चाद्धेपोप वि
श्य॥ दर्पादिमे पवित्राणि चेष्टयंते। चालयंतद्दसर्थः। समापइत्यादिना प्रति मंत्रेण चमसंभासन

स्त्र०
१४८ सैंसमुपक्रृतइत्युभैर्यर्वुः । ॐ१ इनमंत्रोयं । ततः प्रभुञ्जनस्यात्र्यादिना प्रतिमंत्रं एवमसं प्राणान
हैर्मन्त्र्यपेयुः । ततः अच्छायं वो मरुतः पयो रोजस्वाम्त्र्ज्जिता स्ये नाम्नां प्रतिवमसमपो निनयो ॥
प्राचीर्वीहि । चीर्वा । समुद्रं व इत्यादिना । अपो भिमंत्रयेयुः । शंनो देवीरिति वसन्तमिदूरपाभिमर्श
148 नं कुर्युः । अपस्पर्शसमानं । प्राणपा अमिप्रा० चक्षुष्पा अ० श्रोत्रपा० इंद्रस्य ता० प्राणं संमर्श
नं । समिंद्रेणमनसा सं वर्चसा पयसेत्यापो मुखविमार्जनं । अनुनो मार्ड्ड्तवद् इति । ततश्चक्का यद
क्षिणं बाहुमन्वा हत्य । आग्नीध्रीयं गत्वा तत्रोपविश्य । दधिक्राव्णो अकारिषमिति दधिभक्षणं कु
र्युः । ततः आचम्य विदमादय । होता इगलां गत्वा पत्नीसंयाजान्तं कृत्वा । मार्जयित्वा । आग्नीध्र
पदे स्थितिष्ठति इतरेच । ॐ तेष्वसमिष्टयजुःषु । ततो अवभृथमेवेति । उन्नमाभि बिंदियामित्यादि एम
नाय जमानो धिष्ण्यांत्रमीहोत ॥ अथवा । अत्र त्वं धर्मयोगासंस्थितायां । यजमानः सत्विजः समी १४८

हेत। उन्नाकं वरिपुवाने ति मंत्रेति। अवभृथे एणं सत्वविसर्गोस्तीति। तत्रास्माकं मंत्रोक्तः। तथाप्यनेन
मंत्रेण कर्तव्यमिति केचित्। केचिदवभृथं प्रतस्यनेति। उरुंहिराजावरुण इति यजमानोनुगच्छं जपे
त्। अवभृथार्थः। ततश्च सर्वेषामपो निधनं कुर्युः। नमो वरुणायाभिष्ठित इति। अप्सु पादमवदध्यात्।
ब्रह्मा यजमानश्च होता च। अत्र वारुणीष्टिः। अप्सु भवति। आचम्य स्रुगादापनं। सयाजाश्चत्वारः।
बर्हिर्वर्जं। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। अप्सुमंतो वा अप्स्वग्ने अप्सुमेसोमइति। वार्त्रघ्नौ विति त्वेवस्थितिः। सधा
ना। उदुत्तमं वरुणेति पुरोनुवाक्या। ये ३ यजामहे वरुणमवते हेलो वरुणेति याज्या। अयास्विष्टकृतः।
सत्वंनो अग्नेवमो भवोति पुरोनुवाक्या। ये ३ यजामहे अग्नेवरुणो त्वंनो अग्नेवरुण विद्वानिति याज्या।
अग्निवरुणावा दिशातीति वचनात्। प्राकृतस्याग्नी स्विष्टकृतामि सम्यान्निवृत्तिः। तेत्रिरीपाणमाग्नि
वरुणौ स्विष्टकृतौ। यजेति संप्रैषः। तत्रैव भवति। निगदनं कुर्यात्। कुर्याद्वेति विकल्पः। तस्मिन्पक्षेक

स्त्र० इडाकार्यः। अयाष्टामिसेवमादि। अनुयाजौ द्वौ बर्हिर्वर्जं। द्व्याज्याहुतिहैपे। स्विष्टकृतो के। एवमष्टा
१४९ ज्यतीपक्षेः। अथ षडाज्यतीपक्षेः। आज्यभागौ वा परिहाप्यानुयाजौ च। अत्र प्रयाजाः प्रधानं
स्विष्टकृत्। ततः स्नानकाले। येन स्त्रियावकृन्तन्मित्यादिना होता आत्मानं प्रोक्षयेत्। उपांशु
149 वेनेत्यादिना आगच्छन् यजमानो जपेत्। इहो सहस्रदक्षिणेत्यादिना स्वस्थाने उपविश्य जपेत्। आ
हवनीये देवमभिध्यानं तुष्णीं। यथा प्रायणीया तथोदयनीया॥ विशेषस्तु कथ्यते। पथ्यां स्वस्तिं च
तुर्थस्थाने यजति तृतीये सवितारं। कंप्र पद्यादि पंचदशसामिधेन्यः। आवाहनं। आवह देवान्यज
मानाय। अग्निमग्न आवह। सोममावह। सवितारमावह। पथ्यां स्वस्तिमावह। अदितिमावह। दे
वाँ इत्यादि। इत्याज्यभागान्ते। प्रकृतिवत्प्रैषे। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावह। सो राम
ममावह। सवितारमावह। पथ्यां स्वस्तिमावह। अदितिमावह। देवाँ इत्यादि। याज्यानुवाक्यानां १४९

विपर्यासः । अग्ने त्वं पारयेति पुरोऽनुवाक्या । अग्ने नय सुपथेति याज्या । या ते धामानि हविषेति पुरोऽनु
वाक्या । त्वं सोम प्रचिकित इति याज्या । यद्द्य विश्वे ति पुरोऽनुवाक्या । तत्सवितुर्वरेण्यमिति याज्या । स्व
स्ति रिद्धि पथ पुरो० स्वस्ति नः पथ्यास्वस्तिति याज्या । महीमू षु मातरं पुरो० सुत्रामाणं पृथिवीं या
ज्या । स्विष्टकृतो नान्विपर्यासः । त्वां चित्रश्रवस्तम पुरो० । ये ३ यजामहे अग्निं स्विष्टकृतमिला । हि निगदं
पठ्यात एकं वे । अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् । उक्तो यं यजमान उत्सर्गस्या मित्यादि । मैत्रावरुणीं वशामनू
बध्यकर्तव्या । तत्र याज्यानुवाक्या । आ वां मित्रावरुणा । तत्सु वां मित्रावरुणा इति पुरोऽनुवाक्या क्रमेण
ध्रुवं वसवानि प्र द्बं हिंसं प्रवा हवेति याज्याः क्रमेण । वपायाः पुरोलाशस्य पञ्चेणः । विदे पत्नी वावृधि
ता । अग्ने शं नो अग्निं प्रिय धियं पृणाति । मापो मौषधीरित्यादिना हृदयशूलमुपस्थाय । सुमित्रिया
इत्यादिना अप उपस्पृश्य । दुर्मित्रियास्तस्मा इत्यादिना अपो दक्षिणं प्रक्षिपेत् । मैत्रावरुणीं पयस्या

स्कं॰न॰
१५०
150

वा। तत्राज्यभागादीन्तांता। हृधत्वंतावाज्यभागौ। अनेनयाहृताश्च्यावितिश्रुतेः। ये३यजामहेमित्रावरुणा
वुतवांविष्णुमद्यास्वधइतियाज्या। निसेस्विष्टकृनः विराजोभवतः। निसेवा। अत्रयातयामदोषोना
स्ति। भिन्नतंत्रत्वात्। ये३यजामहेग्निंस्विष्टकृतमयेपदद्येति। निगदरहितायाज्याइत्यंता। अधर्युर्वदेनेके
विष्टकृवाकंपवति॥ अग्निर्हविष्कृत। सोमोहविष्कृत। मित्रावरुणौहविष्कृतां। देवाआज्यपानभ
वति। अग्निर्होत्रेण। वाजिनोहविष्कृत। यदीष्ठ्य। अनिष्टाचेत्। वाजिनोदेवाहविर्जोषयिष्यंतेति।
ततोस्यामृधइत्यादि। ततः शंयोर्वाकः। ततःसर्वेषांवेदानांविमोकः। अत्राज्यभागप्रभृतीज्येलोतेति
वचनात्। वेदविमोकस्यप्राप्तिरिति। अथवाऽएवेष्टिःसकलाकर्तव्या। सामिविलेयज्ञे। अत्रपयस्यां
तिमहावेदौसकलंयाजमानंकर्तव्यं। अथअंतरेणचात्वालोत्करावुपनिष्क्रम्यदेवयजनदेशात्। एम
उद्गभागेउष्णसत्रवस्थानंकृत्वा। होतातस्मिन्नदेशेगृह्योक्तप्रकारेण। आज्यग्रहणंअधिश्रयणं॥ १५०

स्रुक्स्रुवसंमार्जनं उद्वासनमुत्सवनं । चतुर्गृहीतं । चतुर्थं स्रुवेठपाये नस्वरयेत् । ततो दक्षिणं जानु वा
च्यास्यमिधमाधस्य । वेस्रवक्षाभिस्तीर्ज निर्जुहुयात् । ततः उदवसानीयेष्टिः कर्तव्याः । सद्यः काला ।
पंचकपालपक्षे पौनराधेयिकं तंत्रं सर्वं । अष्टकपालपक्षे आग्नेयेष्ट्याहं तत्र भेदं ब्रह्मान्वं । सप्तदश
स्यामिधेन्यः । अग्निमग्न आवह । सोममावह । सोममावह । अग्निमावह । देवां इत्यादि । वार्त्रघ्नावाज्य
भागौ । अथ प्रधानस्य । अग्ने तमद्येति पुरोनुवाक्या । ये३यजामहे अग्निमेभिर्नो अर्कैर्भवा०याज्या । ततः स्वि
ष्टकृतः । अथ प्राद्ये येकृतः ०पुरो० । ये३यजामहे अग्निं स्विष्टकृतं । आग्निष्टेन्द्रद्य०याज्या । अन्वाहार्यदक्षि
णा । अग्निर्हवि०कृत । सोमो०कृत । अग्निर्हवि०कृत । देवा इत्यादि । शेषं पौर्णमासवत् । अत्र समाप्य तत
होमविधानेन यजमानो अग्निहोत्रं जुहोति । प्रातःकाले एव प्रातर्होमः । संध्या वा चाम कले प्रातःसवनं
आज्यात्प्रउगमीषडुक्थैः मयामाध्यंदिनं । उक्थे स्तरं मरुत्वतीयं निष्केवल्यं । उक्त मयात्तृतीयसवनं ।

स्न॰प्र॰
२५१
151

ईषडुद्धेः वैश्वदेवाद्याग्निमारुतं। एषस्त्वं स्तुनिषण्णः। अथ कल्पान्तरे। उत्तमयामाध्यंदिनं। मंद्रयात्
तीयसवनं मध्यमपावा। यस्मै सोमो जनायकश्चित्प्रेष्यति। सतस्मात्पवर्गाद्वाग्यमनं कुर्यात्। आ
हावप्रभृति वानुवषट्कुर्यात्। महत्स्पिलाचमसं श्वात्मनोऽप्रमवात्। प्रसवप्रभृति वानुवषट्कुर्या
त्। अतिप्रैषमिहमदेस्मादितस्मान्तेनस्तुत्वा। आवसतीवरीणां परिहरणाद्वाग्यमनं। प्रस्तोरप्रस्कं
दति। रसश्चस्कंदेति। विप्रुषां होमः। पवमानानां पुरस्तात्प्रतिसवनमनुसर्पति। मैत्रावरुणेनान्वा
रब्धोनुसर्पति। नवहोमं कुर्यात्। अग्निश्चिताविष्टकाम्बानं प्रणीयमानेभ्योनिरयमाश्रुः
श्रोऽयानइति स्रुक्के ब्रह्मा जपति। अश्विनाघर्ममित्याद्विवषट्कृते जपति। अपातामश्विने सादित्र
नुवषट्कृते जपति। अन्नाघितीद्विः एतान्पायं ब्रह्मकर्मेस्मिन्हिसर्वेदृष्टं। धिष्ण्योपस्थानादिवम राम
वेत्सवा। आसनसंचरविशेषाश्चनुध्य येये उक्तास्तेपि सर्वत्र दृष्टव्याः। अग्न्यग्निष्टोमकालि स्वंगे॥ स्ना २५१

नसिद्धिस्तु संभारपिष्टस वेषि धेष्वच। ब्रह्मौदनेच रुण्याश्वत्थारलिरोपणे। लिप्यपोस्तथसंज्ञा ऽस्त्रा
पनेघाग्निमंथने। निर्मृतेमारपितंत्रादिमथ्मानेमंत्रवेद्ध्यानं। पट्टौतरितथास्त्रा रोणनत्रवेदिपरिग्रहे। अ
ग्निप्रणायनेपूर्वपद्माराद्रानमुच्यते। माविनेहोमेग्रहणे मृद्धहौवरखरेपात्रेच छेनेवदा। खरेवेषमंत्रमन
वेषयोगतंत्रेतयोद्वासनमाहनेते। समहोनरिंत्रेवप्रायणीयेच रंजसो। पद्हेमक्रपातिष्मपूर्पा
डुतिषुचासनं। आहृश्वनेक्रूपमानेसर्वास्मिवेदविग्रहे। अग्निप्रणायनेकपालिदिध्मेनासोपवेशनं।
उत्तरस्मिन्परिग्रहेसा विंत्रेवत्मनिक्रमात्। नम्यस्थयोधक्रवीतौ उडुबर्यवेदिष्ठुनः। तस्यस्त्रानेपं
कालेषुउपरिवेधिस्त्वसंग्रहे। अग्नीषोमप्रणयनेसहेध्मेनोपवेशनं। दक्षिणेच हविर्धानेसोमसादन
कर्मणि। महारात्रेचक्रवीतउपरेवेसोमसादने। अभिषवेचैवपवमानेबहिस्तथा। ध्यकुर्धिस्तह
विरणेसर्पणेयज्ञसंततौ। उत्तरेणचहविर्द्धानेद्वालेचततनष्ठुनः। ऋजीषाभिषवेचैव अवभृथोदेतथैव

स्त्र०
१५२
152

चाग्निष्टोदवभृथे तं त्वेज्ञानमन्त्रापि यथापथं ॥ ॥इति श्रीनारायणेन काश्यपेन पशुपतिशर्मणः सोमया
जिनः पुत्रेण मलयदृष्टोञ्छवेन संप्रदायस्थापनेषणा विरचितेयं शांखायनसूत्रपद्धतिरग्निष्टो
मस्य समाप्तः ॥ ॥छ॥ ॥नारायणनाम वना शिवपुरग्रामजन्मना छित्त्वा तद्भक्तिं नगगांभः र्षिं पिबता
त्वविमुक्तेन ज्ञानमास्यादम्मृतोपमश्रुसुतरानारायणेयेसयमंत्रोयं त्रितभुक्तिसर्वमनसायनादे
रण ब्रह्मातीर्थवनवच सिंधुसंगमारिस्थाने ध्रुवाधीयते विष्णुसंस्मरनादिवाकरगतां नस्यैव भुक्तिः
परा ॥ ॥छ॥ ॥अथाग्निष्टोमादनन्तरमत्यग्निष्टोमः कथ्यते ॥ ॥सप्तसोमसंस्थानां द्वितीयोत्यग्निष्टोमः ॥ ॥
तत्र ज्योतिष्टोमे रथंतरपृष्ठेन च ष्टोमेन अग्निष्टोमसंस्थेन गवां षोडशाशानदक्षिणेनात्यग्निष्टोमेना
हंयक्ष्ये। तत्रमे तं ब्रह्मा भव। एवं सर्वेषां। तस्य त्रीणि षष्टिशतानि भातरनुवाकः। आग्नेयः सवनीयः राम
पशुः अयेन यतिषड्कं। सर्वं अग्निष्टोमवत्। आग्निमारुतादनंतरं षोलशीशस्त्रं। एतावान् विशेषः। व्या १५२

ख्यातोऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्विरात्राहर्गणैकाहानां च। एतस्मात्तु सुत्यात्सर्वं अग्निष्टोमवत्कर्म प्रवृत्ति।
पाक्क्रमेणतृतीयोध्यायः। तत्र वरणं। गोत्र अमुकामुकशर्मन् ज्योतिष्टोमेन सहस्रेणेन चतुष्टोमेनो
क्थ्यसंस्थेन गवांद्वादशशतदक्षिणेनोक्थ्यक्रतुनाहं यक्ष्ये। तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव। एवं सर्वेषां। तत्र आ
य८ ग्नेयः सवनीयः। ऐन्द्राग्नो द्वितीयः। तत्र आग्नेयस्य अग्नेः सवनीयः। ऐन्द्राग्नो द्वितीयः। तत्र आग्नेयस्य
अग्ने नयेति षट्कं। ऐन्द्राग्नस्य इन्द्राग्नी आवामेति षट्कं। आग्निमारुताहन्धुमागमात्रपाणं। साकमश्वं मैत्राव
रुणस्योक्थं। अध्वर्यो शोंसामोदैव उक्थं शुक्रवाणि इद्द्रोंओ० आग्निरगामिभारतः इद्द्रोंओ० वर्षणीधृत०
पच्छः। अस्त्वा हास्या इपच्छः। इन्द्रावरुणा युवमध्वरायनः पच्छः। आवां राजानौ धपच्छः। शोंसा० इयमि
न्द्रं वरु० परिधानीया पच्छः। इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य याज्या। सोमस्याग्ने० प्रजायैवेति भक्षः। ब्रा सो
रं ब्राह्मणाच्छंसिनः। शोंसा० वयमुत्त्वामपूर्व्य ईतिस्तः। शोंसा० योनइदमिदं पुरा इतिस्तः। ऋतुप्रकारं। शोंसा०

स्त्र॰
१५३
153

प्रमंहिष्ठाय बृहते पञ्चः ३ यो अद्रिभित्प्रथमजाः ३ पञ्चः । अग्निर्वसुमतरं पञ्चः १७७ इन्द्रस्तेन वपोः
११ पञ्चः । ओं॰ बृहस्पतिर्नः परि पातु परिधानीया । बृहस्पते युवमिन्द्रश्चेतियाज्या । सोमस्याग्ने॰ प्र
जायै त्वेति निगद्यः । नाभेदिमच्छावाकस्य । अथ षड्विंशो ओं॰ अधा हीन्द्र गिर्वणः ३ ओं॰ त्वं न इन्द्रा भर॰ ३
ओं॰ इन्द्र क्रतु जैत्री १३ पञ्चः । विष्णोर्नु कं वीर्याणि ६ पञ्चः । प्र वः पान्तमन्धसः ६ पञ्चः । संवां कर्मणा ७ प
ञ्चः । ओं॰ उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे परिधानीया । इन्द्रा विष्णू मदपती याज्या । सोमस्याग्ने॰ ।
प्रजायै त्वेति निगद्यः । शाखान्तरेष्वेव बहवो विशेषाः प्रोक्ताः ते सर्वे तत्र नोह्याः । अथ षोडशी चतु
र्थः । तत्र वरणं । गोत्र अमुकामुक शर्मन् ज्योतिष्टोमेन रथंतरपृष्ठेन चतुष्टोमेन षोडशी संस्थेन
गवां प्रादस्यारण्यदक्षिणेन षोडशिक्रतुनाहं यक्ष्ये । तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव । एवं सर्वेषां । तत्र सप्तविंश राम
ति शस्त्राणि प्रातरनुवाकः । तत्र आग्नेयः पशुः । ऐन्द्राग्नो द्वितीयः । इन्द्रो वृष्णिः तृतीयः । मेष इत्यर्थः । १५३

एतेसवनीयाः।तत्र अग्निष्टोमेनयोतिषट्कं।उभावामिंद्राग्नी इत्यैंद्राग्नस्य षट्कं इंद्राग्नस्य षट्कं॥इंद्रानर इंद्रोराजे
त्यैंद्रस्यषट्कं।एकागमाहश्चमुक्थेग्न्यःषोडशी॥एतस्मात्सूत्रात्षोडशीस्तोत्रंभवति।अग्नयःसगरादु
मादिसर्पणंकृत्वा।अथोष्यानुपेमस्य द्वाषोडशिनमुपपर्यंती निश्चितेः।तत्रयजमानोयस्माज्जातइत्या
दिनाषोडशिग्रहमुपतिष्ठते(ओं०इंद्रजुषस्वप्रवहाउ त्रिःप्रथमाक्षिः।आवता।उरुवृष्मो१अत्वालावहू
तुहरयःस्वादोरिक्वाविश्ववतः।हृषणंसोमपीतयेमधुःपिबंतिगौर्यो इंद्रत्वातेऽन्तर्वह्लसोयाइंद्रेयसया
वरीः।हृत्स्वामदंतिशोभसेवस्वीरनुस्वराज्यं।इमाधनाघृतस्नुवास्नायस्यस्थानापुवः।हरीइहोपवहृतः
सोमेश्रीणंतिपृश्नये।इंद्रंसुखतमेरथेप्रियाइंद्रस्यधेनवः।वज्रंहिन्वंतिसायकंवस्वीरनुस्वराज्यं।
इंद्रंप्रातर्हवामहे।ताअस्यनमसासहः।इंद्रंप्रयत्यध्वरेसपर्यंतिप्रचेतसः।इंद्रंसोमस्यपीतयेव्रतान्यस्य
सश्चिरे।पुरूणिस्वर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्यं।इंद्रायसामगायतनामंह्रैरिंद्रहरिभिः।विप्रायबृहतेबृहद्या।

स्तु० हिमघृतरोमभो। धर्मकृते विपश्चिते मात्राके विं। न्नियमं विं। पनस्येन पाञ्जिनो। निधव्वेवतांइहिगे। त्वमिं
१५४ द्राभिन्द्र रसि हत्ररवा हो वलंकृजः। तंस्तुषमि रोचयः पुरंदमेत्रि पामजो। विश्वकर्मा विश्वदेवः स्थात्यारथ
स्यहर्योः महां अग्निमिन्द्र इन्द्रो हृत्वा विदारुजो। विन्नाजं औ। निषाखर्गमी रांउदधौ। रिवाऽग्रगच्छो
154 रोचनं दिवः क्रतुं पुष्पमिगाइवो। देवास्त इंद्र सख्या मसुगो पायवसंषे। येयमिरेनवो पथ्या ऋहं कोल्पा
इवाश्रातो। आष्ठ यस्मा अरुन्ननो लोकमनुनेषि विद्वान्। स्वर्वदभिता श्वाऽस्त्वर्व ज्योतिरभयं स्वस्तो। इंद्रोनव
ज्रेष्ठात इंद्रस्य विरस्पबाह्ना। हिरण्यबाहु रूपमस्ये यामद्रारण हृहतो। एषब्रह्मा यतेमहे विदथेशासि
षं हरी। यऋग्लियः श्रुतेववे वनुषो हर्यतं मदो। इंद्रो नाम घृतं न यो हरिभिश्चारुसेचने। श्रुतो गणन्त्रा
त्वाविशंतु हरिवर्पसं गिरो। विश्रुतयो हरिं हियो निमाभिये समस्वरन्। पथ्या पथो हिन्वं तो हरी दिव्यं राम
यथा सदो। इंद्रत्वधमाय हृण्यं तिहरिभिर्न धेनवः। निरानयु इंद्रा पश्व ईरंव हरिवंतम चनो। त्वामिद्धसो १५४

अस्यवज्रोहरिनोयज्ञायसः। यस्यतेहरिर्निक्रामोहरिशगानस्तोमं। निगिरोह्युम्नीसुद्धिमोहरि
मस्तुस्तायकः। नसंयतइंद्रेनिरूपाहरितामिमि। हिरो। इंद्रोदधीचो अस्थभिर्वृत्रा एयप्रतिष्कुतः। जघा
नवैनवतीर्नव। छंनेयस्यपृष्ठिरोपर्वतेष्वपश्रितंतनद्विदत्सपूर्णावति। अत्राह। गोरमन्वात नामत्वष्टुरपी
च्यं। इत्थाचंद्रमसोगृहे गोसस्मैपुरोरथं। इंद्रायस्सषमर्चनानानीकेविदुलोके ३ अंगे समकृत्वत्रहासं
म ३ स्मा कं वे। विवोदिता। नभंतामन्यकेषांज्याका अधिधन्वसो। प्रमवर्ति इन्द्रमिषं ३ आपस्तनंती १
योऽमतीरफाणयत्। २ शं। अस्यमदेजरितेरिसादिनि। वित्वसा गमा अग्नेकीनकुमारकः। १ इंद्रो उ
घद्भ्धस्पातिपरिधिन। याराहो अपारोहोत्र धस्पातितक्तवीर्यं। अपाः सर्वेषां याज्या। सोमस्यानेऽइं
स्मसंवाइरुणस्मेनियहूभक्तः। शोषं सर्ववत्। विक्रियमाणगहासिसामवंदोगेक्रियमाणेयष्यास
माम्नातं। अविर्क्कहृतंभवतीसर्थः। उत्यामोहैवमहे। मोरामोहैवोयो। विहृनासुप्रतिगरः। अत्रपंचमो

क्रतु० १५५

वाजपेयः। तदग्रैव स्यामः। स्तुत्र्क्रमेण षोडशी निरात्र उक्थ्ये। तत्रैव चरणं ज्योतिष्टोमेन ष्टुहू हू ष्टोमेन
चतुष्टोमस्य अतिरात्रसंस्थेन गवां छांदश्राद्धान द्विहि एतेन अतिरात्रक्रतुनाहेयपद्ये। तत्रेमेत्वं ब्रह्मा जव।
एवं सर्वेषां। तत्र सह स्वधानरनुवाकः। आभे यः पस्तुः। ऐंद्राग्नो द्वितीयः। इंद्रे मेषस्तृतीयः। सार
स्वतीमेषी चतुर्थी। एते सवनीयाः। अग्नेन पेसाग्ने पम्स षट्कं। उभावामेसेंद्राग्न स्पषट्कं। इंद्रं नर
इंद्रोराजेसें स्पषट्कं। आनो दिवो बृहत इत्सा दिमा रस्वत इति षट्कं। त्रयो द्वगागृमीः स्त्रुषी
लिङ्गिनो तिरात्रः। अथ समस्तो पस्थानस्य। उनः प्रमृप्प। नचा द्विसो पस्थानं। आदित्यो पस्थाने
रात्रिपर्याये घाश्विनेवन विद्यत इति वस्तत्रं। सर्वेरात्रिपर्यायाः द्वादशं ति॥ प्रतिपर्याये तु पस्था
ने। तत्र होतुः शो० पांतमा वो अंध सः उक्थं प्रथमा। द्वितीया पत्र भृति प्रथमपादाभ्यासो नुष्टु राम
प्संपन्नेषे स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वेषां गायत्राणं स्तोत्रिया द्विरूपा एणामित्यादि वचनात् अत्र १५५

यमस्य प्रथमां मैत्रयतीत्यनेन वर्कि । अनुष्टुबन्तात् । ३ ओं० आघा ऽ ग्निः प्रांधसः ३ ओं० सम्यं वः
सवनस्याहं । १७ । ओं० अग्निस्तमे षं श्वपञ्चः । ओं० इदं ह्यनमो वृषभाय परिधानीया । अध्वर्यवो यमर
तेशाम्य याज्या । सोमस्याग्ने० । प्रजापते त्वेति मन्त्रः । ४ । मैत्रावरुणस्य शस्त्रं ॥ ओं० प्रव इन्द्राय मा
हने ३ ओं० महस्तान्य जीषिणः ३ ओं० सुरूपकृत्नुं १५ ओं० तंस्मु मे षं पञ्चः । नवमी चेत्तमां वो हस्म
चतुर्दशी सर्वं ऋचस्त्वा ३ यो दक्षपा परिधमया । एवं शंसेत् । ओं० तं त्वेव ः परिधानीया । पातासु
तमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या । सोमस्याग्ने० प्रजापते त्वेति मन्त्रः । ४ । ब्राह्मणाच्छंसि
नः शस्त्रं ॥ ओं० वयमु त्वा तदिदर्थाः ३ ओं० वयमु त्वा दिवा सुते ३ ओं० इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमे
हवामहे निवाससूक्तं । उत्तमा मासु धूमसा । ओं० न्यू षु वाचं १० पञ्चः । ओं० यत इन्द्र हवीन्दे देवगोपाः परिधा
नीया । इषामदं इन्द्रस्लोकमुक्ताया याज्या । सोमस्याग्ने० प्रजापते त्वेति मन्त्रः ॥ अच्छावाकस्य शस्त्रं ॥

स्तव० ओं० इन्द्राय मद्वने सुतं ३ ओं० इन्द्रमिज्जाथिनो बृहत् ३ इन्द्र वाजेषु नोव ६ ओं मा नो अस्मिन् १०
१५६ ओं० सखायोहव्षमधिक्षपरिधानीया। इदं तस्या न मिनिमाज्यासोमस्याग्ने० प्रजायैवेतिभक्षः। त
नस्तु नः श्रस्व्यहोतृबाह्म। ओं० अयं त इन्द्र सोमः ४ ओं० अयमेते मानुषे जने ३ मध्यमेछ रात्रिप
156 पर्यायेषु मध्यमपादात्यामाः सर्वेषां। ओं० उद्घेदभिश्रुतामघं ३ ओं० अदं मद्व देवस्तु नः १० पङ्क्तः।
ओं० आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां परिधानीया। अपाय्यस्येति याज्या। सोमस्याग्ने० प्रजा
यैवेति भक्षः। मैत्रावरुणस्य शास्त्रं। ८। ओं० आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं ३ ओं० आ तू न इन्द्र वृत्रहन् ३
ओं० एन्द्र सानसिं ओं० ७ प्रवसस्तं ज्येष्ठतमाय ८ पङ्क्तः ओं नूनं सा ते परिधानीया। अस्य मदे
पुरुवर्पांसि याज्या। सोमस्याग्ने० प्रजायैवेति भक्षः। ८। ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रं। ओं० अभि राम
त्वा वृषभ ३ ओं० अभि प्र गोपतिं ३ ओं० आ तू न इन्द्र मद्र्यक् ६ ओं० तदस्मै नव्यं ७ पङ्क्तः। ओं० नू १५६

नंसोते परिधानीया। यस्तिरश्चा मनसो याज्या। सोमस्याग्ने० प्रजापते त्वेतिभिहस्तमा।४। अथाच्छा
वाकस्य शास्त्रं॥ ओं० इन्द्रं वसो सुतक्ष्ययं ३ इन्द्रे हि मत्स्यन्धसः ३ ओं० अस्मिन्न मिन्द्र नेगिरस्तु ३ ओं० अजा
तशत्रु न्यपञ्छः। ओं० उद्यक्षह्ता महसः परिधानीया। इन्द्रंते पातं सन विश्वभिन्द्र याज्या। सोम
स्याग्ने० प्रजापते त्वेतिभिहस्तः। पुनः प्रस्थपा उत्तमेषु प्रपर्यायेषु। उत्तमान्नमस्पतिहोतुः शा
स्त्रं। ओं० इन्द्रं हि यूद्धा जसा ३ ओं० महां इन्द्रो य ओजसा ३ ओं० समस्य मन्यवे विशः ४२ ओं० विश्वाजि
त्पञ्चः ५ ओं० इन्द्रस्येष्टानि शवीणानि परिधानीया। तिष्ठाहरी याज्या। सोमस्याग्ने० प्रजापते
त्वेतिभिहस्तः॥॥ मैत्रावरुणस्य शास्त्रं॥॥ ओं० आ त्वेता निषीदत ३ ओं० आत्वशाश्वगाहि। ३ ओं०
यस्य संस्थे न वृण्वते ३ ओं अहं हांगृणते १० पञ्चः। ओं० एवा देवां इन्द्रो परिधानीया। प्र घान्वस्य या
ज्या। सोमस्याग्ने० प्रजापते त्वेतिभिहस्तः। ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रं। ओं० योगेयोगे तवस्तरं ३ ओं० यु

स्त्र० १५७ जं निब्रध्नमरुषं ३ ओं० आदह स्वधामनु । ७ ओं इमां ते धियं प्रभरे १० पङ्क्ता । ओं० नह्यस्य हं पञ्चपतप
रिधानीया । प्रोग्नो ए हस्य यः याज्या । सोमस्याग्ने० प्रजापतेत्विति मन्त्रः ॥ छा ॥ अत्र छावाकस्य शास्त्रं ॥
ओं० इन्द्र सुतेषु सोमेषु ३ उत्तमानि वल्गुरल्लु राए पश्यस्यंति । ओं० इन्द्रं वृन्तु नो गिरः ३ अत्रापि च
नुरल्लराभ्यासः । ओं० उपनः सुतमागहि सोममिन्द्र ९ ओं० प्रतेमहे विदथे १२ पङ्क्ताः । ओं० अपाः
सर्वेषां परीधानीया । प्रोग्नां पीति वृष्णयाज्या ॥ सोमस्याग्ने० प्रजापतेत्विति मन्त्रः ॥ ॥ अत्र छंदो
गाः ज्योतिष्टोमादन्यत्र पञ्चपञ्चमि तिरात्रे कृतुनयुक्ते द्विरात्रप्रभृतय इति वचनात् । अत्र थाच्छा
वाकस्याहीनसंघाते पोये विशेषः स उच्यते । पञ्चं पञ्चमि श्रोतारः । पञ्च इदु पगायतेति । स्तो
त्रियानुरूपौ प्रथमे पर्याये अत्रापि प्रथमपादाभ्यासः । आत्वा विशंत्विन्दवः । आत्वा विशंत्वा राम
ऽवइति स्तोत्रियानुरूपौ । उत्तमे पर्याये । उत्तमपादाभ्यासः । आत्वा विशंत्विन्दवः ॥ द्वितीयरात्रि १५७

157

पयपिपाः॥ आश्विनं शस्त्रं॥ तत्र प्रथमं सर्पणं कृत्वा। छंदोगैः स्तोष्यमाणं प्रहृताज्जुहुधैतीजु
होति। जुष्टो वाच इत्यादिना स्रवमाज्यनिं जुहुयात्। तत्स्त्रीमुत्र राजुहुत्वा सद्गृहीतया। सम
याया वाज्ञं सेत्। उत्तरोत्तरिण्या वाऽऽशों॰ अग्निर्होता॰ गृहपतिरिति सेकावृत्तिः प्रथमाः पच्छः। उत्तरा
र्द्धर्चशः। उपप्रयंतो॰८ अग्निमीले॰८ अग्निं नरः॰१ अश्वं न त्वा॰१॰ जुषस्व सप्रथस्तमं॰५ अभि त्वा गो
तमा गिरा॰५ अग्निर्होता पुरोहितः॰८ हूतं वो विश्व॰६ अच्छा वः स्त्रा॰१ उपसंघायमी॰१५ इमे विप्रस्य॰५
समग्ने यज्ञानां॰१५ होता जनिष्ट॰८ त्वं हि क्षैतवत्॰८ अग्ने कदा त॰५ अथ पच्छः। मसस्य पतत्पयोमसे
ष्मृताः॰ प्र भवो देवं चित्त॰३॰ अग्ने बृहन्॰१६ अगन्म महा॰३॰ नावो अग्निं नमसा॰ इति स्त्राः। पुनरा हा
यं ककुप्कारं। अथार्द्धर्चशः। उदस्य शोचिरस्थात्॰१॰ प्र वो यहं॰१॰ अग्ने विवस्वदु॰१ सखायस्त्वा॰
अद्दर्शिगातुवित्तमः॥ अयमग्निः सुवीर्यस्य॰६ त्वामग्ने मनीषिणः॰८ ईळिष्वा हि॰१८ पुरु त्वा दा

स्त्र० श्वान् २ अथ पङ्क्तिः । वेदिषदे ७ पतिहिता ७ यज्ञेन वर्द्धत २ जनस्पृगोपाह् अथ पांक्तं । द्वाभ्यामवसा
१५८ यद्वाभ्यामवसायैकेनमप्रेोति पंक्तीनां । अग्निं तं मन्ये १० अथार्षी बृहती । कस्त ७ षः ३ मा निष्पास्त
नरी ७ ठ षो मदेभिः ४ पङ्क्तिः । ७ पो रुरुचे १९ प्रसु अ दार्शि दे तिस्रः करोति । अथार्षी बृहती । प्रति
158 त्वा दुहितर्दिवः ४ सू हवामनेन १६ ७ षस्तोमिः ३ अथ पङ्क्तिः । एता ७ स्या ४ अथ सर्व बसंक्रि ३ मा सोमह
नो अद्य १० अथार्षी बृहती । अश्विना पङ्क्तीरिषः ३ मान स्तुजा ४ अश्विनावश्व्यावसा ३ एषो ७ षा १५
गोमदू षुनासत्या दि देव ३ ६ ७ ठीराथा मृ १९ आ मे हवं १९ आ नो विश्वाभिरूतिभिः २३ यद्द्य स्थः २०
अथ पङ्क्तिः । आ भात्यग्निः १० नासत्याभ्यां बर्हिरिव २१ अथार्षी बृहती । का राधद्धोत्राद अथ पङ्क्तिः
मधुः सोमस्या श्विना ३ ६ युवो रजांसि १९ तं सु जाथा १४ या वा ए व ७ नासत्या मे पितरा १ धेनुः प्रत्न एम
स्य ९ कउ श्रवत् ४ प्र वाम वोचमश्विना १ अत्रिर्य वां ४ मे मे वपुः छ द यत्र १ ७ तमा मे हवमा जगम्या १५८

तं१स्तुषेनराछद्यं तैरेश्वकैः१९ प्रातिर्यांरथं नृपती१० इकायनिष्क्रमणानायश्राक्तं१स्तुभा ठन्न
नं११ अतारिष्मतमसस्पारमस्पप्रतिस्तोमंपङ्क्माउवांहिविष्टपः ह्वेनिस्वः। पुनरादायं कञ्जर
कारं। अथार्ध्वर्युः। आपातमुपभूषतंध अयंवोमधुमत्तमः पुत्रोरुक्षस्यंड वेपु अथपडन्।
त्रोश्विनोअधाः१ इलिधावास्पयोवांपरिज्मा३१ अथमर्ववसंक्रिशेमं। प्रतिमेयतमंल्बन्न
मेनपाङ्क्तेनपादोनोदयंकांहेतरुठदितेसोर्पाणि। ठेदुमजातवेदसं१२ अर्ध्वर्युः। अथपडन्
श्विनं देवानांहृनमोमित्रस्य१२ अथार्ध्वर्युः। इंद्रक्रतुं न आभर१ महीद्यौः पृथिवी३ अथपू
छः। विश्वस्यदेवीमृचयस्य जन्मनोनयारोषातिनयज्ञोइतिद्विपदा। औं बृहस्पते अतियदर्यः
परिधानीया। प्रातिपदेचाहावः परिधानीयायेच। इमेसोमासःस्तिरो अन्यासस्तीव्राःस्तिष्ठं
निपतीनयेयुवाभ्यां। सजोषसानामत्सारथेनायातमुपभूषतंपिब धर्मेइतिसुगेनुवाक्या। हे

स्त्र० १५९ तामग्न इत्श्विना सोमानां तिरो अह्न्यानामिति प्रैषं। उत्ता पिबतं प्रवामंधांसीस ध्वर्द्धं सिंधया
र्द्धेन वषट्करोति। प्रवामंधांसी त्येव याज्या विराजैवे निश्रुतेः। अश्विना वायुना युवं याज्या वा
अश्विना वायुना युवं सुदक्षेति लेव वाष्ठिने निश्रुतेः। सोमस्याग्ने। प्रजायै त्वेति मरुहः। अत्राल
159 ग्रहणक वाक्यं॥ उपसद्याय यज्ञानां रथ्ये त्वमग्ने आधाकृत्वा हि। अग्ने कदाशा मरुश्वागन्मया
घासमिवि छिन्ना अयमग्न प्यातं जुवेम पुरुत्वा घ्यानं देवा कुभ्रे जनेस्यादि प्रायः काम वावस्तपु
वोरादि धेनुः प्राकृतासंसे काश्यये लौक्यवाम वोचं। अग्निर्पद्धा समे वधुरु तस्पाम एकपाति
न्यः अश्वावंरथ्यो रोदसी अनंतरै राघावाक्य प्रति वांरथं दृग्ध हकायैचेदे भागवा रिम्बामासुम्ना
वेकाजसयवामष्टौ शेषं वपथोक्तमेवा। अग्निर्हि तेति प्रतिपदुदिते माध्वी मम उद्भुत्सादि। ॥छ॥ राम
त्रिष्टहद्ध हिंष्पवमानः संधिषामच। पंचादितः पंचदशानिराज्विष्ठ पंचदश सहस्रानि रह्या। १५९

निर्वाप्याग्निर्वै पवमानश्च। पंचैकत्रिंशानि। यज्ञायज्ञियं। उक्थ्यानि त्रीणि षोडशी च। एवं ज्यो
तिष्टोमसंस्थाकास्तोमाः। अग्नी एषामग्निष्टोमं षष्टिशस्त्राणि। सर्वत्रो युक्तिपद्धतिः। योत्रसौ यो दृशाध्यमये
निर्णीतव्या। चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः समाप्तः॥ ॥ अथाग्निर्वैष्णवमाग्नेयस्यापादी ह्विनस्यापूर्तेः॥
फाल्गुन्यां प्रतिपदि पौर्णमासेनेष्ट्वा ततः इष्टिपश्चात् तस्मिन्नेवाहन्यग्निरष्टकापयस्यां
मांगं। द्वितीयादिषु सोमयागेषु तत्संबंधेन धर्मविशेषावक्तव्याः। तदर्थं तु शास्त्रमग्निर्वैष्णवमा
एत्य दृष्ट्या यजमानस्य मार्गशीर्षेणात्। इष्टिः सर्वयक्ष्यमाणो भवति। कं प्रपद्यादि सर्ववत्। स
मद्दशासामिधेन्यः। आवाहनं। अग्निमावह। सोममावह। अग्निं ब्रह्मण्वन्तमावह। अग्निं क्षत्रव
न्तमावह। अग्निं क्षत्रभृतमावह। देवां आज्यपां इत्यादि। ठन्नमेप्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं।
स्वाहाग्निं ब्रह्मण्वन्तं। स्वाहाग्निं क्षत्रवन्तं। स्वाहाग्निं क्षत्रभृतं। स्वाहा देवा इत्यादि॥ पौर्णमासी। व

सूत्र० कारः। ब्रह्मप्रजावद्वान रत्नुरोनुवाक्या। ये यजामहेग्निं ब्रह्म एवं तं ब्रह्मवते जातवेद इतियाः
१६० ज्या। अ वंतिस्त्वा हवामहे पुरोनुवाक्या। ये यजामहेग्निं क्षत्रवंतं मस्माकमग्ने अध्वरं जुष० याज्या।
अग्ने द्युम्नेन जागृवे सह इसस्पुरोनुवाक्या। ये यजामहेग्निं क्षत्रभृतं स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहि याज्या।
160 पिप्रिहि देवा निंशि स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। ये यजामहेग्निं स्विष्टकृतं० मग्नेः प्रिया० सोमस्य
प्रिया० अग्नेर्ब्रह्म एवतः प्रिया० अग्नेः क्षत्रवतः प्रिया० अग्ने क्षत्रभृतः प्रिया० देवानामित्सादि
अग्ने महद्घ याज्या। अन्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निर्हवि० न। सोमो हवि० न। अग्निर्ब्र
ह्मण्वान्हवि० न। अग्निः क्षत्रवान्हवि० न। अग्निः क्षत्रभृत् हवि० न। देवा इत्यादि। बृहते। अग्नेर्ब्र
ह्मण्वतो अग्नेः क्षत्रवतो अग्नेः क्षत्रभृत उक्तिः। अग्निर्ब्रह्मण्वानग्निः क्षत्रवानग्निः क्षत्रभृतस्तमप राम
नुदंतु० अथ स्वागतः उन्नमे प्रयाजे। इदम मे पंसोमा यानेय ब्रह्म एवतेग्नये क्षत्रवतेग्नये क्षत्र १६०

भृते देवेभ्य आज्यपेभ्यः। प्रधानस्य। इदमग्नये ब्रह्मण्वते। इदमग्नये क्षत्रवते। इदमग्नये क्षत्रभृते॥
इदमग्नये स्विष्टकृते। स्वक्रवाकं। इदमग्नये कामाय। अग्नये ब्रह्मण्वते अग्नये क्षत्रवतेऽग्नये क्षत्रभृ-
ते देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये होत्राय। अथ प्राजापत्यपशुः॥ ॥प्राजापत्ये पशौ केचिद्वायव्यं पशु-
पुरोडाशं कुर्वन्ति। यद्देवत्यः पशुः। तद्देवत्यः पशुः पुरोडाश इति श्रौतेष्वाशांतरे एतमेव संस्कारं इ-
ति वचनात् कुर्वन्ति। प्राजापत्यं पुरोडाशं प्रकुर्वन्ति। अग्नये कामाय पशौ वैश्वानरीयपशुपुरोडाशं।
कुर्वन्ति। एते पक्षाः प्राजापत्यपशुपक्षे देवतापदं सर्वत्रोपांशु। यूपाञ्जनादि सर्वं वत्। एकविंश-
तिसामिधेन्यः॥ समिध्यमानो अध्वरे। समास्त्वाग्न इति षट् कासायनेपठिता। समिद्धोऽग्न आहु-
त इमा हि आवह देवान् यजमानाय। प्रजापतिं उपांशु आवह। वनस्पतिमावह। देवाँ इमा हि।
कासायनेपठिता द्वादशप्रयाजाः। आप्रीसूक्तं वा कासायनेनोक्तं जुह्वी। अस्य समादिहा दश। आ-

स्त्र० श्रीकृकु॰ शगोपनीयं। अग्निकामं वा। हिरण्यगर्भइति वपायाः पुरोनुवाक्या। होतायक्षत्प्र
१६१ जापतिं छागस्येति प्रैषः। यस्येमे हिमवंतः याज्या। अथ पशुपुरोडाशः। यत्रात्मदा बल
दा पुरो०। होतायक्षत्प्रजापतिं पुरोलाशस्येति प्रैषः। येन द्यौरुग्रा पृथिवी च याज्या। इला
161 मग्नइत्यादि। अथ हविषः। यः प्राणतो निमिषतइति पुरोनु०। होतायक्षत्प्रजापतिं छागस्य
हविषइति प्रैषः। यं क्रंदसी इति याज्या। अर्द्धर्चे निविरमेत्। वनस्पतइत्यादि स्विष्टं पशुः। अथ दक्षि
०णतः। वायव्यस्य एकपाच्चरायेनुकं विदंगेति पुरोनुवाक्या। पीवो अन्नात्प्रयाभिर्याभिश्रवा
सुमत्त्वेति याज्या। यत्र वायो नियुतः पशुः। तत्राप्येता एव याज्यानुवाक्याः। आनो वृक्षो
मनोयमत्। तुभ्यंता अंगिरस्तमाग्निः परेशुधामस्थितिः अयोः स्थपुरोनु०। वयंते अद्यारूप्याम राम
तमीलिवत्वेति याज्याः। इणखांतराद्गमेय वायव्यायाः पशुपांशुतापं च पशुपत्ने वञ्जुवंनिग १६१

गमाः। इष्टिर्वीशारीराणीतियावत्। अत ऊर्द्ध्वमेकवचनांतेन पशुनिगमाः आख्यातेरग्न्यावि
शेषाः। सर्वा वो युंक्षि पङ्क्तेरनयाघ्यांः॥ अथ सूक्तवाकः। प्रजापतिर्हि विरंहृत। वनस्पतिर्हि कि
हृत। देवा इत्यादि। वायुर्वा। अग्निकामो वा। ओषमाग्नीषोमीयेणतुल्यं। यजमानस्य नामग्रह
णं भवति हृदयस्य शूलो पस्थानं च। अग्नि प्रणयनादयो हृदयशूलान्ताः पश्चाद्वइत्यादि प्रकृतिः प्र
पशुप्रभृतः आख्याने रात्रवाय वोऽग्नये वा कामायपुरुषो वैश्यो राजन्यप्रदर्शनार्थः। अध्वर्युराख्या
सुबहवो विकल्पाः॥ अथ दीक्षणीयायां निहविष्का। पंचदशसामिधेन्यः। आवाहने। अग्निमग्न आव
ह। सोममावह। अग्नाविष्णूआवह। वैश्वानरमावह। आदित्यां अवह। देवां इत्यादि। उत्तमे प्रयाजे।
स्वाहाग्निं। स्वाहा सोमं। स्वाहाग्नाविष्णू। स्वाहा वैश्वानरं। स्वाहादित्यान्। स्वाहा देवा इत्यादि। वा
जिभावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्नाविष्णूमहितिदांपुरोऽ०। ये यजामहे अग्नाविष्णू अग्नाविष्णूमयिष्क

स्त्र॰ १६२ मग्निं प्रियं याज्या। ऋतावानं वैश्वानरं पुरोनुवाक्या। ये यजामहे वैश्वानरं नाभिं यज्ञानां र्यज्ञिंज्यं।
त्यानुन्न निपां पुरो॰ ये यजामहे आदित्यान् धारयंत इत्यासो जगत् याज्या। अथ स्विष्टकृतः।
प्रिया हि देवानि निपुरो॰ ये यजामहे अग्निं स्विष्टकृत॰ प्रिया॰ सोमस्य प्रिया॰ अग्ना विष्णवोः प्रिया॰
162 वैश्वानरस्य प्रिया॰ आदित्यानां प्रिया देवानामित्यादि। स्रुक्‌वाके। अग्निर्हवि॰ कृत। सोमो हवि॰
कृत। अग्नाविष्णू हवि॰ क्रातां। वैश्वानरो हवि॰ कृत। आदित्या हवि॰ जुषं॰ कृता देवा इत्यादि। पंच
हविर्वर्हीन्हणीया। स्वर्वोक्ताः एवानिस्त्रोदेवताः॥ अदितिर्यपंचतुर्थीः। पंचमः सरस्वती। याज्यानुवाक्यानुवा
क्या। उत त्वामदितिम्महि॰ पुरोनु॰ ये यजामहे अदितिं महीमूष्णुमातरं॰ ती वौषट्। पावकानः सर
स्वती पुरो॰ ये यजामहे सरस्वतीमिमा जुहानेतियाज्या। स्रुहे। अग्ना विष्णोर्वैश्वानरस्य आ राम
दित्यानामन्ते जुषं॰ अदितेः सरस्वत्याश्च। अग्नाविष्णू वैश्वानर आदित्यास्तम पन्नुदंतु॰ पंचह १६२

विषपक्ले आदित्निः सरस्वती। अथत्यागः। उत्तमे प्रयाजे। इदमग्नये सोमाय अग्नाविष्णुभ्यां वैश्वा
नरायादित्येभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्यः पंच हविषं चेत्। द्वितीये सरस्वत्यै। अथ प्रधाने। इदमग्नावि
ष्णुभ्यां। इदं वैश्वानराय। इदं आदित्येभ्यः पंचहविषं चेत्। इदमदितये। इदं सरस्वत्यै। इदमग्नये
स्विष्टकृते। सूक्तवाके। इदमग्नये सोमायाग्नाविष्णुभ्यां वैश्वानराय आदित्येभ्यो देवेभ्य आज्य
पेभ्यो अग्नये होत्राय॥ ॥ पंचहविर्वा तिथ्या॥ १ एकहविषं कार्यं॥ आवाहने। अग्निमावह। सोममा
वह। अग्निमावह इंद्रमावह। विश्वान्देवान् आवह। बृहस्पतिमावह। विष्णुं आवह। देवां इता
हि। उत्तमे प्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं। स्वाहेंद्रं। स्वाहा विश्वान्देवान्। स्वाहा बृहस्प
तिं। स्वाहा विष्णुं। स्वाहा देवा इमा आदित्या वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्निर्मूर्धा इन्नु वो पथस्पते ति।
इंद्रं वो विश्वतोमाइयस्वहरिभिरिति। विश्वे देवासः आगत से बर्हिषी ति। अुविमकैः संदग्मास

स्रुव० सइति विष्णोर्नुकं मन्तद्विष्णुरिति । होतारं वित्ररथमिति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । प्रयजामहे अग्निं
१६३ स्विष्टकृतं० अग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रिय० अग्नेः प्रिया० इंद्रस्य प्रिया० विश्वेषां देवानां प्रिया० बृह
स्पतेः प्रिया० विष्णोः प्रिया देवानामित्यादि । सूक्तवाके । अग्निरिह वि०कृत । सोमो इह वि०कृत । अ
163 ग्निर्हवि०कृत । इंद्रो हवि०कृत । विश्वेदेवा हवि०षं कृत । विष्णुई० कृत । देवाइसोइसादि । बृह
ने । अग्ने रिंद्रस्य विश्वेषां देवानां बृहस्पते विष्णोरुज्जिति । अग्निरिंद्रो विश्वेदेवा बृहस्पति विष्णु
स्त्वमपनुपदं तु । अथ सागाः । उक्तमेवप्रयाजे । इदमग्नये सोमायाग्नय इंद्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो
बृहस्पतये इदं विष्णवे । इदमग्नये स्विष्टकृते । सूक्तवाके इदमग्नये सोमायाग्नय इंद्राय विश्वे
भ्यो देवेभ्यो बृहस्पतये विष्णवे देवेभ्य आज्यपेभ्यो ग्नयेहोत्राय । अध्वर्युशाखाभिप्रायेण एक राम.
एव विष्णुदेवता कार्या । अतः परं विनियोगः प्रणीयमानानामिदमेवमादीनां संप्रेषितो नुवचन १६३

माह। पुरीष्यासः१ प्रोसि त्वमग्ने पोषयिष्णुः१ विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं१ अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवे
भिर्महया.१ एतानुक्त्वा तमः त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमां याउपांशुः तु ब्रुवन् इष्टकाः प्रणीयमानानु पश्चा
दनुगच्छन्ति। संचितेग्निस्थले मा मामिः परिश्रुते वहृमाणं कर्म न भवति। चितिसंस्पृष्ठलमस्य पश्चादुपवि
श्य पश्चात्मुखं मनु शंसति प्रैषः पिता मातरिश्वेत्साधुकृज्ज यः। अग्निर्ज्योतिरग्निः। इन्द्रो ज्योतिरि
न्द्रः। सूर्यो ज्योतिः सूर्यः। स्वाहा वसु न भवति। यावदुक्तमेतदनुशंसनं। अनुपेषक्रियमाणयानु
शंसी सूक्तोऽग्निः प्रणयनीयाच्च वः। प्रदेवमित्याद्या ह सूर्यवेद। होता त्रिरुक्तायां प्रथमायां वि
ति प्रतिगच्छन्ति। अथ पंचभिः क्रमं ध्रुमिति निवेनि चिस्समारोहति। सर्वे होतारः यत्र वैश्वानरायेत्सूक्तः।
कृताचानमिति पुरो०पे यजामहे वैश्वानरं नाभिं यत्ता नां समृतयाज्या। एतद्वे कर्म परिसंख्या
नाम याजानुयाजान्वा परिहाप्येति वचनात्। शिष्टान्यंगानि वा भवंति। सामिधेनिचितसत्रयंदा

सू०त्र० पशोर्विशेषः। अग्नीषोमीयस्य पशुः पुरोलाशामनु अष्ट देवसू संज्ञकेभ्यो हविर्भ्यः प्रचरन्ति। नप
१६४ श्रुतं त्रेहवी। बिबोध्यमानानि निगमो द्धरभेत इति सूत्रात्। अग्निं स्विष्टदेवं समसन्तिं पुरो०। येयजाम
हे विना रं सम्मसवं नम मियेस विनुर्है व्यस्म० याज्या। अग्निर्होताग्रहपतिः पुरो०। येयजामहे
165 ग्निं गृहपतिं हव्यवालग्निं याज्या। त्वं सोम मनोवशो० पुरो०। यजामहे सोमं वनस्पतिं ब्रह्मा देवानां
पदवीः कवीनां याज्या। बृहस्पते प्रथमं पुरो०। येयजामहे बृहस्पतिं वाचं इन्द्रं सौरि विसखि मिर्वा याज्या। स्पति
इन्द्रं वयं महाधने पुरो०। येयजामहे इन्द्रं ज्येष्ठं पुरु णो लोकमनुनेषि याज्या। यथानो अदितिः
करत् पुरोनु०। येयजामहे रुद्रं पशुपतिं पशुपते स्तोमान् पशुपा याज्या। मित्रस्य चर्षणीधृतः पु
रोनु०। येयजामहे मित्रं सत्यं महां आदित्यो नमसोपयाज्या। इदं मे वरुण श्रुधि पुरो०। येयजा राम
महे वरुणं धर्मपतिं पक्षि चेहं वरुण दैव्ये याज्या। आनु सर्वे हविषां अनेन स्त्रेण अध्वर्युर्वा १६५

तृत्र्पंक्रमः। तदनुमर्दंश्रेष्ठाहवीं बिनिर्वपंति। तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः। त्र्वष्टेतस्मात् देवा अ
ह पुरो०। येयजामहे ग्निं वासंतिकं गायत्रं त्रिवृतं राथंतरं पतिमस्माकमनेअध्वरं जुषस्व यः ज्या।
इंद्रंवो विश्वतस्परि पुरो०। येयजामह इंद्रं ग्रैष्मं त्रैष्टुभं पंचदशं बार्हतं मा द्यस्व हरिभिर्ये तपा
ज्या। विश्वेदेवास आगत श्रृणुत पुरो०। येयजामहे विश्वान्देवान् वार्षिकान् जागतान् सप्तदशा
वैरूपान्त्सी सं बर्हि विसमिधयाज्या। कतेन पाह्नताद्यधान् पुरो०। येयजामहे मित्रावरुणेश्वार
दा नानु दुग्धा वेकविंशौ वैराजौ माबाह वास्मिस्तन्जीवयाज्या। बृहस्पते जुषस्व नो हपुरो०। येय
जामहे बृहस्पतिं हैमंतिकं त्रिणवं शाक्वरमेवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे याज्या। अनागसो अदिते
से पुरो०। येयजामहे सवितारं शैशिरमानिष्टुभं त्रयस्त्रिंशं रैवतं वामम धसवितर्वाममस्य याज्या।
अवद्यनो अनुमतिः पुरोनु०। येयजामहेग्निं वैश्वानरं पृष्ठो दिवि पृष्टो अग्निः याज्या। हिरंसप

सू३० गर्भःसमवर्त्तिरो०।येयजामहे कंयःप्राणतोनिमिषतोयाज्या। उतत्वामदितेमहिपुरो०।येयजामहे
१६५ दितिंविष्णुपत्नीमही दितिंमूष्णुमातरंसुयाज्या। अथानुबंध्यस्यवपांतंकृत्वा॥ पत्नीःयालेत्वाष्ट्रंप
165 शुमुत्सृजंति॥ सकलस्यैवसोगोनसंस्थापयंतीतिकार्थः। इदंसकलकर्मकुर्वंतीत्यर्थः। तस्यत्वा
वाहनंनभवति। तदाङ्कुर्यद्दितेदेवृते आवाहयतित्वष्टारंववनस्पतिंचकुर्यात्सेतेद्वृष्टेभवनइसा
द्विष्कृतः॥ पशुधर्मेणवाज्यनप्रतिनिधिविकारआज्यानांनचपशुद्रव्यसंबंधिनाकर्मकर्तव्यं।कर्म। स्पति
ता४ तरस्तैसंपयंतीतिवचनात्। आज्येनोपास्थित्त्वश्वेदंकर्मांतरमेवाजोनयंति। स्विष्टकृन्नभवति।आ
ज्यधर्मत्वात्। उत्तमस्यानुयाजस्यदेवानुयाःस्त्रियःहणाश्चनोत्रमःप्रयाजःकृतत्वात्। अथयथा
नस्ययाज्यापुरोनुवाक्ये। श्रीवत्सःप्रथमभाजं। अथानूबंध्यस्यपशुपुरोलाशमनुपयेदेवि राम
कासंस्कृतानिहवींषिभवंति। तेषांयाज्यापुरोनुवाक्याः। अग्नेघनोअनुमतिःपुरो०।येयजा १६५

महेनुमतिमन्विदनुमतेत्वमन्यासै(?)याज्या।कुहूमहंसुकृतंविद्मपुरोनु०।येयजामहे[illegible]
वानाममृतस्ययाज्या।राकामहंसुहवांसुष्टुतीपुरो०।येयजामहेराकांयास्तेराकेसुमतयःसु
याज्या।सिनीवालिपृथुष्टुकेपुरोनुवाक्या।येयजामहेसिनीवालींयासुबाहुःस्वंगुरियाज्या।वा
तादधातुदाशुषेपुरोनुवाक्या।येयजामहेधातारंधाताप्रजायाउतरायईशेयाज्या।नदस्तु
देवीसंज्ञिकानिदद्राहवंषि।तेषांयाज्यापुरोनुवाक्याः।आपोहिष्ठामयोभुवःपुरोनुवाक्या॥
येयजामहेआपोयोवोहितास्तोआक्रुणेयाज्या।यूयंगावोमेदयथाकृशंचित्पुरो०।येयजामहे
गाननतास्त्र्ववरिणुककादेयाजा।प्रतिष्पास्मनरीजेनीपुरोनुवाक्या।येयजामहेउषसंसतास
सिभिर्महतीमहद्भिर्देवीदेवेभिर्याज्या।रात्रीव्यख्यदपुरोनुवाक्या।येयजामहेरात्रिंयेतेरात्रि
नृवक्षसोयाज्या।द्वितेवक्रसूर्येपुरोनुवाक्या।येयजामहेसूर्यंसुकिंशुकंशल्मलिंविश्वरूपंय

स्व०
१६६ 166

ज्या। ऐंद्रं याहि हरिभिः पुरोनुवाक्या। येयजामहे दिविक्षिमस्व विस्मो वितरं विस्ममस्व याज्या। स्योना पृ
थिवी पुरोनुवाक्या। येयजामहे पृथिवीं बलित्थापर्वतानां याज्या। देवीं वाचमजनयंत देवा इति पुरो
नुवाक्या। येयजामहे वाचं यद्वाग्वदंत्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां याज्या। मातारुद्राणां दुहिता व
सूनां पुरोनुवाक्या। येयजामहे गां वचो विदं वाचमुदीरयंती याज्या॥ ८॥ तदनु॥ ॥ द्विज्ञां चा वृष्टी
संज्ञिका निषहुवी षिभवंति। तेषां याज्या पुरोनुवाक्याः। अग्निमन्वे पुरोनुवाक्या। येयजामहे
निं नुवो यज्ञस्येति याज्या। इन्द्रं वो विश्वतस्परि पुरोनुवाक्या। येयजामहे इन्द्रं माद्यमस्व हरिभिर्ये
त इंद्र याज्या। ऋतेन या वृतावृधा पुरोनुवाक्या। येयजामहे मित्रावरुणा तुनवां दिव्हुमध्या स्वधे
याज्या। आनो मित्रावरुणा पुरोनुवाक्या। [illegible] वां मित्रावरुणा महिलं याज्या॥ हविरिडा राम:
विकल्पः। श्रुचिमर्कैर्बृहस्पतिं पुरोनुवाक्या। येयजामहे बृहस्पतिं तं [illegible] सो चरु षो १६६

स्व०
१६६

॥न्या॥ विश्वेदेवास आगमन्तु रेनु ... ॥ विश्वेदेवा ... ॥

नु ॥पान्या॥ विष्णोर्नुकं ... ॥ विष्णु ...

मा इति साग्नि ... विष्णु ... ॥ ... ॥

सं नि ... मैथुनं चरेत् ॥ इति श्री ... नवमोध्यायः ॥

॥ ... ॥ समाप्त ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥दीर्घायुर्भव॥ ॥जयोस्तु॥

॥संवत् १८६१ वर्षे फाल्गुन शुद्धि पञ्चम्यां ... लिखितं गोपीनाथेन ॥ ॥श्रीविश्वेश्वरराजधा

नीं वाराणस्यां लिखितमस्ति ॥ लेखक पाठकयोर्जयोस्तु ॥ ॥श्रीगंगायै नमः ॥ ॥श्रीभैरवाय नमः॥

॥ ॥ ... ॥ ॥श्री॥ ॥ ... ॥ ॥श्री॥ ॥राम॥ ॥म॥ ॥श्री॥ ॥कृ॥ ॥ष्ण॥ ॥य॥ ॥न॥ ॥मः॥ ॥ ॥

१६६

सं ग्रा३८म
धर्मसास्त्र
श्लो३६.

उ जीवा नी पोथी
उ चीलोचन पठ
नार्थं ।।

शांख्यायन सूत्रस्य
तैत्त्र पद्धति निर्वेमाध्या
यपर्यन्तं

राम:
१६६